

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LVIII

Sa. 222

Ağustos 1994

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 4

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	<u>Sayfa</u>
KURHAN, YRD. DOĞ. DR. MÜRÜVVET: Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah (4 resim ile birlikte)	265
MEMİŞ, PROF. DR. EKREM: Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü	279
BAYRAM, SADİ : Ahilik ve Bir Ahî Şeceresi (19 resim, 2 belge ile birlikte) ...	295
—————: An 'Akhi' Genealogical Tree	311
SARIYILDIZ, DR. GÜLDEN : Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri ..	329
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: Birinci Dünya Savaşı Günlerinde Türk-Ermeni İlişkileri ve İngiliz Propagandası	377
—————: Turco-Armenian Relations And British Propaganda During The First World War	381
ARI, DR. KEMAL: Mülâzım-ı Evvel Mehmed Nazif Efendi'nin Conkbayırı'nda Şehit Düşüşü ve Buna İlişkin Mustafa Kemal (Atatürk)in Bir Mektubu (1 belge, 1 resim ile birlikte)	451
SHAW, STANFORD J.: New Research Opportunities in the Ottoman Archives of Istanbul	461
Kitap Tanıtma :	
ÖZFIRAT, AYNUR: Guy Bunnes : <i>Tell Ahmar</i>	469
YAZICI, NESİMİ: Abdullah Ceyhan: <i>Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Elyazması Eserleri Kataloğu I</i>	473
1994 Yılıın Birinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	475

BELLETEN

ISSN 0041-4255

B E L L E T E N

Cilt: LVIII

Ağustos 1994

Sayı: 222

ESKİ MISIR KRALİYET TANRISI PTAH

Yrd. Doç. Dr. MÜRÜVET KURHAN

Başlangıçta Libya çölünde, Hibis Vahası'nda¹ hem Mısırlıların hem de Libyalıların taptukları bir tanrıydı. Bunu, bu bölgede bulunan anıtlarda tanrı Ptah'ın genç kralı şekillendirirken resmedilmesinden anlamaktayız. Tanrı Ptah Tinit devrinde, Yukarı Mısır'ın kralı Menes'in M.Ö. 3100'de Delta bölgesini ele geçirip Mısır'ın birliğini ve I. Hanedanı kurmasıyla ve kendine başkent olarak Memfis şehrini seçmesiyle² önem kazanmaya başlamıştır. Ptah adının "şekil veren, yapan" anlamına geleceği sanılmaktadır³. Tanrı Ptah Memfis'te tapılan iki tanrıyla, yer tanrısı Ta-tenen (yükselen toprak) ve Sakkara mezarlıklar tanrısı, ölümler tanrısı Sokaris'le⁴, dahası Oziris'le özdeşleştirilmiş, böylece dünyevî ve uhrevî özellikleri olan bir tanrı konumuna getirilmiştir. İki özelliğini vurgulamak için tanrı Ptah, Oziris gibi vücudu mumyalanmış ve kefene sarılı, başı traşlı bir insan gibi temsil edilmiştir. Kefenden çıkan iki elinde tuttuğu, üst kısmında Anh (yaşam) işareti, alt kısmında ise Ced (denge ve ebediyet) direği olan ve tanrının evrene hakimiyetini simgeleyen bir asa (Vas ya da Uas)⁵ ile resmedilmiştir. Orta İmparatorluk devrinden itibaren tanrılara mahsus sakalla gösterilmiştir⁶.

Firavun Menes, ülkenin birliğini sağladığında, eski kraliyet şehirlerinden birini başkent olarak seçmek istememiştir⁷, Memfis'i başkent olarak kur-

¹ François Daumas, *La Civilisation de l'Égypte pharaonique*, Paris, 1967, s. 299.

² Barbara Watterson, *The Gods of ancient Egypt*, London, 1984, s. 161.

³ Christian Jacq, *Pouvoir et sagesse selon L'Égypte ancienne*, Paris, 1981, s. 212.

⁴ Guy et M.F. Racht, *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, Paris, 1968, s. 212.

⁵ A. Eggebrecht, *L'Égypte ancienne*, Paris, 1988, s. 264-269.

⁶ George Hart, *A Dictionary of Egyptian gods and goddesses*, London, 1986, s. 173.

⁷ Alexandre Moret, *Histoire ancienne*, tome I., Paris, 1929, s. 185-186.

duğunda şehri "İneb-Hec" (Beyaz Duvar) olarak adlandırmıştır⁸. Tahmini-
mizce Beyaz Duvar'la kraliyet malikanesi kastediliyordu. Bu nedenle Mezo-
potamyalılar Memfis'i "kraliyet şehri" olarak adlandırılmışlardır. Ptah'ın ma-
bedi şehrin güney duvarında bulunduğundan Ptah, "duvarının güneyinde
olan" biçiminde de adlandırıldı⁹. Aslında, Menes, konumu bakımından
Aşağı ve Yukarı Mısır'ın orta kısmına rastlayan Memfis'i seçmekle, bir yerde,
her iki bölge arasında siyasal denge sağlamayı amaçlamıştır. Çünkü Memfis
"iki ülkenin dengede olduğu yer" ya da "iki ülkenin dengesi"¹⁰ olarak ad-
landırılmıştı, o halde, Kuzey ve Güney Mısır'ın ayrı ayrı kraliyet tanrıları Ho-
rus ve Seth'in barış içinde oldukları yerd. Bu nedenle Ptah, tek bir kraliyet
altında Mısır birliğini temsil eden tanrıydı¹¹.

Tinit devrinden (M.Ö. 3200-2780) itibaren ve Eski İmparatorluk dev-
rinde (M.Ö. 2780-2280) firavunlar mezar ve pramitlerini Beyaz Duvar'ın ya-
nında inşa ettirmişlerdir. VI. Hanedandan II. Pepi'nin piramidinin adı Men-
nefer (güzel mekân) olarak geçmekteydi¹². Büyük bir ihtimalle Memfis'in
adı buradan gelmektedir. Çünkü "Men-nefer" eski koptçada Menfe olarak
geçiyordu ve daha sonraları Yunanlıların Memfis biçiminde telaffuz etmele-
riyle¹³ adı bu biçimde kaldı. Menes'ten itibaren Memfis uzun süre impara-
torluğun başkenti olmaya devam etti. Siyasî, ekonomik, dinî ve stratejik yön-
den önemli bir merkezd. Dahası, adı, tanrı Ta-tenen'in (Ptah) ambarı, bü-
yük taht, Ptah mabedindeki tanrıları sevindiren idarî ve dinî merkez olarak
geçiyordu¹⁴.

Orta İmparatorluk devrinde (M.Ö. 2080-1785), her ne kadar kraliyet
merkezi ilk önce Teb, sonra Lişt şehri olmuşsa da Yeni İmparatorluk dev-

⁸ Barbara Watterson, a.g.e., s. 165.

⁹ A. Moret, a.g.e., tome I., s. 185-186.

¹⁰ A. Moret, a.g.e., tome I., s. 185-186.

¹¹ Bir zamanlar tanrıların yeryüzünde hakimiyet kurduklarında sırasıyla idareye gelen Ré,
Şu, Jeb ve Oziris'ten sonra Mısır krallığının başına Horus'un mu yoksa Seth'in mi geçeceği En-
nea tanrıları arasında tartışmalara yolaçmıştı. Sonuçta yer tanrısı Jeb, Horus'a Aşağı Mısır
(kuzey) krallığını, Seth'e de Yukarı Mısır (güney) krallığını vermişti. Ancak, aralarında anlaş-
mazlıkların ortaya çıkması nedeniyle, Jeb tüm Mısır tahtına Horus'un geçmesi kararını almıştı.
(Claire Lalouette, *Textes profanes de l'ancienne Egypte*, Paris, 1987, s. 26) Bu karar, siyasal açıdan,
Mısır'ın bütünlüğünün korunması demekti. İşte Menes'in Memfis merkez olmak üzere Mısır
birliğini kurması, tanrılar arası bu mücadelenin sona erdirilmesi demekti. O halde Ptah "duva-
rının güneyinde olan, sonsuz zamanın senyörü Ta-tenen yüce adıyla anılan, onu (ülkeyi) birleş-
tiren odur. Horus, odur. Beyaz duvar vilayetinde iki ülkeyi birleştiren, Aşağı ve Yukarı Mısır
kralı olarak parlak Horus odur. (...) Artık, iki ülkenin dengesi olan Ptah mabedinde birleştikleri
için (Horus ve Seth) kardeşçe yaşayacaklar ve gittikleri her yerde mücadelelerine son verecek-
lerdir". (Firavun Şabaka'nın papirüsü, Claire Lalouette, a.g.e., s. 27).

¹² Barbara Watterson, a.g.e., s. 165.

¹³ Barbara Watterson, a.g.e., s. 165.

¹⁴ Oziris'in de Memfis sularında boğulduğu ve İzis'le Neftis'in onu orada buldukları ve
toprağın üzerine yerleştirdiklerinde "Oziris, sonsuzluk senyörünün (Ptah) yüceliğinde, Ré'nin
yolları üzerinde, ufukta parlayan adımlarını izleyerek saraya girdi ve tanrılar ve yılların senyörü
olan Ptah Ta-tenen ile birlikte oldu". Böylece Memfis'teki Ptah mabedi tüm tanrıların benlikle-
rini buldukları bir yer olarak gösterilmiştir. İşte bu nedenle tanrı Ptah hem Horus'un yerini alm-
mış, hem de Horus'un babası Oziris'le özdeşleşmiştir. (Claire Lalouette, a.g.e., s. 29).

rinde (M.Ö. 1580-1085) Memfis, Mısır'ın doğusunda yapılan savaşlar nedeniyle veliaht prensin askeri harekât komutanı olarak karargâhını kurduğu yerde; yine bu devirde Memfis'teki Ptah mabedi "Het-ka-Ptah,, (Ptah'ın Ka'sının (ruhunun) şatosu) olarak adlandırılıyordu. Babilliler ise Mısır'ı Hikuptah biçiminde adlandırılmışlardır. Ptolomeler devrinde (M.Ö. 306-130), Yunanlılar yukarıdaki adlara dayanarak Aiguptos (Mısır) adını koymuşlardır. Memfis, Eski İmparatorluğun sonundan itibaren bir daha idarî merkez olmamakla birlikte, tarih boyunca Mısır'ın en ünlü şehirlerinden biri olmuştur. Zaten, genellikle, firavunlar Memfis'i Aşağı Mısır'ın bölgesel merkezi olması nedeniyle kraliyet merkezi olarak görmeye devam etmişlerdi. Ptah, kraliyeti gözeten ve koruyan tanrı olarak, firavunların ihtimam gösterdikleri bir tanrıydı. Bazılarının taç giyme törenleri de tanrı Ptah'tan dolayı Memfis'te yapılıyordu. Dahası, bazı firavun ve vezirler, içinde Ptah bulunan adlar almışlardır¹⁵. Amon Karnak tapınağında tanrı Ptah'ın bir şapeli bulunmaktaydı. XVIII. Hanedandan III. Tutmosis bu şapeli güzelleştirerek tanrıya bağlılığını ifade etmiştir.

Başlangıçtan itibaren, özellikle Eski İmparatorluk devrinde Heliopolis'te Rê'nin yükselmeye başladığı dönemlerde, Ptah din adamları, geliştirdikleri kuramlarla, tanrı Ptah'ı Başlangıç tanrısı ve en büyük yaratıcı tanrı olarak göstermişlerdir. Daha da ileri giderek Ptah'ın "tanrıların babası olarak" Rê-Atum ve Ennea'sını (Dokuzlu tanrılar topluluğu) dünyaya getirdiğini öne sürmüşler, dolayısıyla tanrı Rê'yi ona bağlı kılmışlardır¹⁶. Ptah varolan her şeyi yaratmıştır. Ondan önce varolmak ya da varolmamak yoktu. Evren ve gökkubbesi yoktu. Derinliği bilinmeyen su vardı. O zamanlarda ölüm de yoktu. Gece ve gündüzü ayıran bir farklılık da yoktu. Birisi kendi kendine hareket ederek nefessiz soluk alıyordu. Başka tarafta hiçbir şey yaşamıyordu. Başlangıçta karanlıklar karanlıkları örtüyordu. Boşlukta birisi, varolma durumuna geçerek ışının gücüyle yaşama başladı¹⁷. Bundan sonra Ptah yaratma işlemini gerçekleştirmiştir. Bu işlemle ilgili bilgiyi M.Ö. 716-702 yılları arasında idarede bulunmuş XXV. Hanedana mensup firavun Şabakaka'nın¹⁸ Memfis'teki Ptah tapınağının arşivlerindeki bozulmuş bir papirüsten bulduğu ve Memfis tapınağına koydurduğu bir dikilitaş üzerine kopya ettirdiği metinden anlaşılmaktadır. Fazla net olmamakla birlikte bu metine göre Ptah, "Atum'un söylediğine göre, kendi kendini ve kutsal Ennea'yı dünyaya

¹⁵ V. Hanedan vezirlerinden Ptahhotep (Ptah hoşnuttur), XIX. Hanedan firavunlarından Merenptah veya Mineptah, II. Merenptah Siptah ya da Sa Ptah (Ptah'ın oğlu), Ramses Siptah gibi içinde Ptah bulunan kraliyet ismini almışlardır. (George Hart, a.g.e., s. 173; Alexandre Moret, a.g.e., tome II., s. 581).

¹⁶ George Hart, a.g.e., s. 174.

¹⁷ Louis Renou, *Rigveda*, X. s. 129; anan Albert Champdor, *Livre des morts*, Paris, 1975, s. 15.

¹⁸ Ünvanlarında Horus, "güneşin oğlu Şabaka" olarak adlandırılan firavunun adı Yukarı ve Aşağı Mısır firavunu Neferkarê (Rê'nin Ka'sı güzeldir, mükemmeldir) biçiminde de geçmektedir. Benzer biçimde "duvarının güneyindeki" Ptah tarafından "sevilen" kimse olarak da gösterilmiştir. (Claire Lalouette, a.g.e., s. 25).

getirendir"¹⁹. Ptah Heliopolis'in ilk güneş tanrısı olan Atum'u dünyaya getiren Başlangıç Ummanı Nun ile dişi karşıtı olan Nunet'in yerini almıştır. Bu yüzden tanrı, Ptah-Nun, Ptah-Nunet adıyla da anılmıştır. Diğer yandan, Ptah, üzerinde güneşin kutsal bir fişkırmaya ile ilk günün erken saatlerinde beliren ve kokusu sürekli Rê'nin burun deliklerine hoş gelen Nilüfer tanrıdır; bu durumda adı Ptah-Nefertum'dur²⁰. "Ptah'ın kalbinde ve Ptah'ın dilinin üzerinde" Atum'un görüntüsü yaşama gelmiştir. Bütün tanrıların hayatını düzenleyen ve Ka'larını (ruhlarını) şekillendiren yüce tanrı Ptah'dır. Aynı zamanda kalbinde Ptah'ın bir şekli olarak Horus yaşama gelmiştir ve Thot, dilinin üzerinde, Ptah'ın bir şekli olarak yaşama gelmiştir. Böylece kalbin ve dilin bütün varlıklar üzerindeki üstünlüğü belirtilmiştir²¹, "Horus, kalbinde yer alan üstün zekası, Thot ise iradesinin kutsal biçimi yani yaratma vasıtası" olarak kabul edilmiştir²².

Ptah, yaratmak istediği tanrılar ve varlıkları, ilk önce kalbinde tasavvur etmiş ve dille (kelamıyla) arzuladığı şeylerin olmasını sağlamıştır. Böylece Ptah'ın değişik görüntüleri olan tanrılar dünyaya gelmişlerdir. Belki de bu yüzden Ptah "Anhtavi (iki canlı) olarak da adlandırılmış²³ ve arka arkaya tanrıların adlarını belirleyerek Ennea'sını (Dokuzlu tanrılar topluluğu) tamamlamıştır. Kutsal kelamın kalbin düşünmesi ve dilin buyurması yoluyla varolduğu görülmektedir, o halde, Ptah'ın yarattığı ve onun birer görüntüsü olan bu tanrıların her birinin adlarının başına Ptah koyarak anmak mümkündür, hava tanrısı Ptah-Şu, rutubet tanrısı Ptah-Tefnut gibi... Bu şekilde, Ptah yarattığı her tanrının işlevlerini de üstlenmiş oluyordu. "Ptah'ın Ennea'sı her şeyin adını telâffuz eden dişleri ve ağzının dudaklarıdır ve oradan Şu (hava tanrısı) ve Tefnut (rutubet) çıkmışlardır". Bu şekilde Ptah'ın, Rê-Atum'un yaratmada kullandığı tükürme ya da mastürbasyon gibi fizyolojik işlemden farklı olarak, yaratmada tasavvur ve kelama başvurduğu öne sürülerek daha yüce bir tanrı olduğu, her biri Ptah'ın benliğinin bir parçası olan Şu, Tefnut, Jeb, Nut, Oziris, İzis, Neftis ve Seth'i yarattığı ortaya konmuştur. Bu da bize, Memfis din adamlarının düşünce mekanizmasını ve ardından yapılan hareketi çok iyi bir biçimde incelediklerini²⁴ göstermektedir. Ptah'la birlikte dilin ve kalbin diğer organlardan üstün olduğu ve insan düşüncesinin merkezinin kalb olduğu, onun tasavvurunu dilin yürürlüğe koyduğu düşüncesi yerleşmiş oldu. Ptah, ayrıca, "gözler sayesinde görmeyi, kulaklarla işitmeyi, burunla nefes almayı yaratmış ve bunları (organları, duyuları) kalbe

¹⁹ Claire Lalouette, a.g.e., s. 27.

²⁰ Claire Lalouette, a.g.e., s. 270. dipnot 19.

²¹ Şabaka dikilitaşı, Claire Lalouette: a.g.e., s. 27.

²² Guy et M.F. Rachet, a.g.e., s. 82. Zaten düşünce kelimesi hiyeroglif yazıda kalbe; düşünceyi yürürlüğe koyan kelam ise dille ifade ediliyordu. (Alexandre Moret, Le Nil et la civilisation égyptienne, Paris, 1926, s. 437). Diğer taraftan Horus Ptah'ın kalbi ve Thot dili iken Atumda kalbinde tasarladığı ve diliyle yürürlüğe koyduğu düşüncesi olarak geçmektedir. (Christian Jacq, a.g.e., s. 77).

²³ George Hart, a.g.e., s. 175.

²⁴ François Daumas, a.g.e., s. 295.

kadar ileterek, kalbde bilginin oluşması mümkün olmuş, kalbin gerekeni tasavvur edip dile emretmesiyle ve dilin bunu yürürlüğe koymasıyla²⁵ kutsal tasavvur ve yaratıcı kelam sayesinde tanrılar ve varlıklar yaşama gelmişlerdir. İşte tanrı Ptah'ın büyüklüğü, kendi adını koyacak bir annesi ve bu adı söyleyecek bir babası olmadan, kendi kendini yaratmasındandı. Zira Mısır'daki inançlara göre hiçbir şey adlandırılmadan var olamazdı. Zaten büyü aracılığıyla, bir insanın acı çekmesi ya da yok edilmesi, ilk önce adının söylenmesiyle gerçekleşebilirdi²⁶, ya da aksine Rê ve İzis efsanesinde görülebileceği gibi, tanrının bile bir büyüden kurtulması için gerçek adını ifşa etmesi gerekirdi. Bir varlığın etkinliğinin yok edilmesi ise onun ilk safhada adının silinmesiyle mümkün olabilirdi. XVIII. Hanedandan IV. Amenhotep'in tek tanrılı din olan Aton dinini benimsetebilmek için tanrı Amon'un adını tapınaklardan ve resmi anıtlardan sildirmesinin kökeninde bu düşünce yatıyordu.

Kalbinde evrenle ve dünyayla ilgili bir model oluşturan²⁷ Ptah, kendi görünümünün birer parçası olan insanlar için, yine "yaratıcı kelamla bütün yiyecekleri, faydalı besinleri yaratmış"²⁸ ve insanların yeteneklerini de saptamıştır. Bundan itibaren insan düşüncesinin de "Ptah'ın kalbinde tasarlanan emre uygun olarak ve dili aracılığıyla gerçekleşen yaratıcılık"²⁹ doğrultusunda işlediği ve insanların düşüncelerini "ellerinin becerisi"³⁰ ile yürürlüğe koymaları gerçekleşmiştir. Böylece zenaatkârlıkla ilgili beceriler tanrı Ptah tarafından yaratılmış olduğu gibi, sanatkârlar da resim yaparak, heykel yaparak, maddeye biçim vererek, yazarak, bir yerde tanrı Ptah'tan esinlenmiş oluyorlardı. Zaten bu tip çalışmalarda bulunan insanlar "Seanh" (yaşatan kimse) olarak adlandırılmışlardır³¹. Onlar da kalblerinde beliren yaratıcılık tasavvurunu değişik yollarla ortaya koyarak tanrının bir parçası olduklarını kanıtlamışlardır. Bu yüzden tanrı Ptah ressam, heykeltıraş, mimar, kuyumcu, dahası yazıcıların tanrısı olarak görülmüştür. Bu tip çalışmalarda bulunanlara Ptah, mimarlık ve el sanatları ile ilgili plan ve desenler konusunda, ilham veren tanrıydı. Memfis tapınağının atölyesinde Ptah'ın rehberliği altında incelikle işlenmiş görkemli heykeller, kültle ilgili gereçler, tapınak için sunaklar yapılmıştır. Eski İmparatorluk devrinden itibaren Ptah din adamları "ver heperep hemut" (zenatkârların büyük şefleri) olarak adlandırılmışlardı, zaten zenaatkârlara ve sanatkârlara gerekli ham maddenin elde edildiği kireç taşı ocakları Memfis'te Ptah mabedinin yakınında bulunmaktaydı³². Memfis'ten itibaren tanrı Ptah'ın şöhreti tüm Mısır'a yaygınlaşmış ve

²⁵ Şabaka dikilitaşı, Claire Lalouette, a.g.e., s. 28.

²⁶ A. Moret, a.g.e., tome I., s. 437.

²⁷ François Daumas, a.g.e., s. 296.

²⁸ Şabaka dikilitaşı, Claire Lalouette, a.g.e., s. 28.

²⁹ Şabaka dikilitaşı, Claire Lalouette, a.g.e., s. 28.

³⁰ Şabaka dikilitaşı, Claire Lalouette, a.g.e., s. 28.

³¹ Claire Lalouette, a.g.e., s. 30.

³² George Hart, a.g.e., s. 176.

tüm sanatkârlara ilham veren evrensel tanrı konumuna gelmiş, dahası, genel olarak, herkesin düşüncesine, tasavvuruna, yaratıcı yeteneğine hakim yüce kalb (deha) olarak kabul edilmişti³³. O halde beceriyi gerektiren herşeyin ondan geldiği (Ptah'ın vergisi) düşünölmüştür. Çünkü ellerin yorumladığı tüm eseri (kat) tüm sanatı (iaut) o yaratmıştır³⁴. Zaten dünyada varolan her şey onun düşündüğü biçimde gerçekleşmiş, var olmuştur. Bir Ptah rahibi, bunu kısa bir manzume ile ifade etmiştir:

Yüce Ptah, tanrıların dili ve kalbidir,
 Dil ve aklın gücü kendisinden gelen Ptah,
 Her ağızdan, her kalbten meydana gelen
 Yaşayan, düşünen, emreden
 Bütün tanrılar, bütün insanlar, bütün hayvanlar, bütün sürüngenler
 Herşey onun karar verdiğiidir (iradesiyle olur).
 Başarılı olan her şeyi meydana getiren kalbtir.
 Kalbin düşüncesini tekrar eden dildir.
 Bir zamanlar her tanrısal kelâmın,
 Kalbin düşüncesiyle ve dilin emriyle
 Var olduğunda³⁵

O halde, başta firavun olmak üzere, tüm insanların yaşamları, başarıları Ptah'a bağlıdır. Ülkenin başında bulunan firavunun tanrı adına iktidara geldiği ve idaresini sürdürdüğü kabul edilmiştir. Memfis'in başkent olmasıyla Ptah'ın kraliyet tanrısı olmasının sebebi budur. Çünkü firavun, her konuda yaptığı işlerde, tanrının kelâmını yürürlüğe koyan kişi olarak görölmüştür. Nasıl firavunun kararları çevresindekiler ve tebası tarafından bir emir olarak alınıyorsa, firavuna bu kararları ilham edenin de tanrı Ptah olduğu düşünceci hakimdi. Ayrıca ilham ve lütuf diğer tanrılar Rê ve Amon için de geçerliydi. Göröldüğü gibi her hareketin tanrı Ptah'ın hakim olduğu kalbte tasarlandığı, verilen her kararın da yine Ptah'ın harekete geçirdiği dil aracılığıyla yürürlüğe konduğu ifade edilmiştir. XVIII Hanedandan III. Tutmozis'in teşrifatçısı İntef mezar taşına "Başarısını kalbinin rehberliğine borçlu olduğunu, tamamen onu dinlediğini ve insanların onun (kalb) için her bedende olan tanrının ilham kaynağı olduğunu söyledikleri"³⁶ ibaresini yazdırmıştır. Kalbi, düşüncenin ve her türlü hareketin merkezi olarak gören Mısırlılar

³³ James Henry Breasted, *A History of Egypt*, London, 1948, s. 357.

³⁴ A. Moret, *Le Nil...*, s. 439.

³⁵ James Henry Breasted, a.g.e., s. 357.

³⁶ James Henry Breasted, a.g.e., s. 358.

belki bu yüzden kalbi³⁷ayrı bir biçimde mumyalayıp, vücudun konduğu tabuttan ayrı olarak, küplere koymuşlar, Selkis, İzis, Neftis ve Neit gibi tanrıçaların kanatları arasında korunacağına inanmışlardır.

Diğer taraftan, Ptah, belirli amaçlarla "Şehirleri yaptı. Vilayetleri kurdu. Tanrıları tapınaklarına yerleştirdi. Sunaklarını artırdı. Şapellerini kurdu. Vücutlarını kalblerinin isteğine göre biçimlendirdi; ve tanrılar çeşitli ahşaptan, taştan, kil ya da başka şeylerden yapılmış vücutlarına (heykellerine) nüfuz edebildiler (...) ve onlarda tecelli ettiler"³⁸. O halde tanrı Ptah insanlar ve tanrılar için gerekli herşeyi yaratmıştır.

Ptah, bir kefene sarılı biçimde resmedilmesine rağmen cenaze kültürüyle ya da ölümler dünyasıyla ilgili bir tanrı değildir. Ptah-Sokaris adı altında, Sokaris'in öteki dünya tanrısı olmasından dolayı az da olsa ilgisi vardır. Esas olarak mumyalanan ölü ya da ölümlerin heykelleri üzerinde sembolik olarak ağzın açılması³⁹ işleminde etkili bir tanrıdır. Bu işlem Ptah rahipleri tarafından, keskiyi andıran, ucu kıvrık uzun saplı bir bıçakla yapılırdı⁴⁰. Ptah'ın insanları yarattığı zaman, onların ağzını açarak canlandırdığı düşünülerek böyle bir ayin düzenlenmiştir. Öteki dünyada ise Ptah'ın aktif bir rolü yoktur. Yeni İmparatorluk devrinde yazılan Ölümler Kitabı'nda tanrı Ptah'ın adı fazla geçmemektedir. Sadece ölüyü rahatlatıcı davranışı görülmektedir. Bir ölü tanrıya şöyle seslenmektedir.

Aslında, Duat (öteki dünya), benim için, bir dinlenme yeridir.

Sıkıntısız oraya giriyorum ve oradan çıkıyorum.

Yatmış şeklimi ayakta dik tutarak,

Ey tanrı (Ptah), Ta-tenen, işte sen kollarını bana doğru uzatıyorsun⁴¹.

Bununla birlikte, Ptah, insanları davranışlarına göre ödüllendiren ya da cezayı öngören tanrıdır. "Genellikle sevilen şeyi yapan kimse için karşılığında ödül ve nefret edilen hareketlerde bulunan kimse için cezayı yaratmıştır. Hayat barışçı insana, ölüm ise suçluya verilmiştir"⁴².

Bunun yanında, Ptah, aşıkların da kendisine başvurduğu bir tanrıdır. Memfis'te oturan ve kendisini bekleyen sevgilisine kavuşmak isteyen genç, tanrının buluşmayı kolaylaştırmasını dilemek için, şöyle demektedir:

³⁷ Mısırlılar, mide, bağırsak gibi diğer iç organları da mumyalayıp küplere koymuşlardır. Belki de açlığın, yeme ihtiyacının kalbe ilgili olduğunu düşünmüşlerdir.

³⁸ Claire Lalouette, a.g.e., s. 28; George Hart, a.g.e., s. 175.

³⁹ Bir yandan ölünün yaşama geri gelmesi ve mezara konulan sıvı ve kau yiyeceklerle beslenmesi, diğer yandan öteki dünyada tanrılar mahkemesinde, dünyevi hareketleri konusunda savunmasını yapabilmesi için ağzının açılması gereken bir işlemdir.

⁴⁰ George Hart, a.g.e., s. 173.

⁴¹ Grégoire Kolpaktchy: *Livre des morts*, Paris, 1991, s. 314.

⁴² Şabaka dikilitaşı, Claire Lalouette, a.g.e., s. 28.

"Küreklerin gürültüsünde tekneyle nehirden iniyorum,
Sazlık demeti omuzlarımda.
Memfis'e gideceğim ve gerçeğin senyörü Ptah'a
Bu gece bana kız kardeşimi⁴³ ver diyeceğim"⁴⁴.

Tanrı Ptah, her ne kadar Orta ve Yeni imparatorluk devrinde ikinci pozisyonda görülen bir tanrıysa da, dindarlar Ptah tapınağına gidip dileklerini yerine getirmesi için ona dua etmişlerdir. Üzerinde kulak ya da göz, bazen göz oyması bulunan adak tabletları bırakmışlardır. Kulakların tanrı Ptah'ın kulakları olarak tanrının kendilerini işiteceğini, gözlerinin onları göreceğini düşünmüşlerdir⁴⁵. Teb'de Ptah'ın adlarından biri "Mesecer Sedem" (işiten kulak)'tır⁴⁶.

Diğer yandan tanrı Ptah'ın vücudunun altından oluştuğu da tasavvur edilmiş ve tanrıya Nefer-Her (yüzü güzel) sıfatı verilmişti. Ptah'ın diğer bir sıfatı Heri Bakef (Ben ağrı ağacının altında olan)'tir⁴⁷. Bununla yeryüzünde kutsal bir ağaç tanrı Ptah'a maledilmiş ve insanların bu ağaç altında tanrıya dileklerini sunabilecekleri ifade edilmiş oluyordu. Belki de Ptah sembolü Ben ağrı ağacı olan bir tanrıyla özdeşleştirilmişti⁴⁸. Benzer biçimde, Ptah'ın yeryüzündeki cisimlenmiş şekli, erkeklik ve verimliliği temsil eden bir öküzdü. Bunun için çok eski devirlerden itibaren Memfis civarında yetiştirilen öküzlerden biri Ptah'ın "kutsal ruhu" olarak görülür⁴⁹ ve ayrı bir ihtimama tâbi tutulurdu. Bunun, tanrı Ptah'la insanlar arasında aracı olduğu kabul edilir ve ölünce tanrısal bir varlık olarak mumyalanır, büyük bir lahite konulur ve törenle gömülürdü. Hap adı verilen bu öküzle yine Memfis'te tapılan, Yunanlılar tarafından Apis olarak adlandırılan tanrının sembolü öküzün aynı olup olmadığı net olarak bilinmemektedir, ya da tanrı Ptah'la Apis özdeşleştirilmiştir. Bu şekliyle Hap öküzünün anası olan ineğin bir güneş ışını tarafından döllendiği Herodot tarafından anlatılmıştır⁵⁰.

Diğer Mısır tanrılarından pek çoğu gibi, Ptah ta tanrıça Sehmet⁵¹ ve tanrı Nefertum'la⁵² birlikte kutsal aileyi teşkil ediyordu. Ptah'ın diğer bir

⁴³ Genellikle bir kişinin ruhen anlaştığı sevgilisi ya da eşini kız kardeş olarak adlandırması Mısır'da çok yaygındır, ama bu tip adlandırmanın bazı Mısır tarihi ve medeniyetiyle ilgili bilim adamlarınca gerçek kız kardeş olarak kabul edilmesi, kanımızca, yanlış bir yorumlamanın sonucudur.

⁴⁴ François Daumas, a.g.e., s. 414.

⁴⁵ Barbara Watterson, a.g.e., s. 168.

⁴⁶ George Hart, a.g.e., s. 176.

⁴⁷ George Hart, a.g.e., s. 176.

⁴⁸ George Hart, a.g.e., s. 176.

⁴⁹ Barbara Watterson, a.g.e., s. 166.

⁵⁰ A. Eggebrecht: a.g.e., s. 264-269.

⁵¹ Tanrıça Sehmet'in adı güç, iktidar anlamına geliyordu. Aslan başlı kadınla temsil edilen bu tanrıçanın insanların dostça yaşamadıklarında ya da kurulu düzene karşı ayaklandıklarında,

oğlu II. Hanedandan firavun Cozer'in Memfis'teki ünlü Sakkara Primidinin mimarı İmhotep⁵³ idi. Aynı zamanda, Cozer'in veziri olan İmhotep yarattığı eserden ve Ptah'ın yaratıcılıkla ilgili özellikleri nedeniyle zamanla kutsallaştırılmıştır⁵⁴.

Tanrı Ptah'ın zihinsel yaratıcılığı yanında, en önemli tarafı kraliyet tanrısı olmasındaydı. Hanedan devrinden çok önceleri Mısır'da kabile reislerinin iktidarı sürerken yaşlandıklarında siyasî ve bedensel yönden zayıfladığı kabul edilenlerin katledilmesi ayinleri düzenlenirdi⁵⁵. Bu ayinlerin tersine bir yansıması olarak Tinit devrinden itibaren Memfis'te tanrı Ptah'ın gözetiminde, iktidarının otuz yılını doldurmuş her firavun için Heb-Sed (Jübile) törenleri düzenlenir ve firavunun iktidarının, dolayısıyla ömrünün uzun olması için, büyü yoluyla, hayatı güçlerinin yenilenmesi sağlanırdı⁵⁶. Bu törenlerde saray erkanı, din adamları ve kalabalık halk topluluğunun nezinde, ilk önce firavunun tahta çıkışı yinelenirdi. Bu amaçla tılsımlı bir biçimde yeni tahta çıkıyormuş duygusunu yaratmak için firavuna bir pelerin giydirilir⁵⁷; firavun, bir palatorm üzerine kurulan biri Yukarı Mısır krallığını diğeri Aşağı Mısır krallığını temsil eden bölmelere sokularak⁵⁸, her iki krallığı yönetecek güte olduğu belirtilmiş olurdu. Bunun ardından, firavun Memfis duvarları çevresinde koşar, turunu tamamlayınca, her iki ülkenin başkenti olan şehri yeniden zaptetmiş ve yönetimi altına almış olurdu. Bununla birlikte, firavun koşacak durumda değilse, yerine başka birini koştur-

ya savaşlar ya da salgın hastalıklarla insanlığa felaketler getirip cezalandırdığına inanılırdı. Dolayısıyla kraliyetin koruyucusu bir tanrıcaydı. Bununla birlikte, hastalıkları iyi etmede kendisine başvurulan bir tanrıca olarak da görülürdü. Başlangıç hayatı ateşi de temsil ederdi. (Christian Jacq, a.g.e., s. 175.).

⁵² Nefertum (Nefer-Atum), Nilüfer çiçeğinin üzerinde beliren bir çocukla ifade edilen ve adı "Atum güzeldir" ya da "Atum'un mükemmelliğini gerçekleştiren disk" anlamına gelen güneş tanrısıdır, hattâ çocuk Rê'dir.

⁵³ Başlangıçta İmhotep Heliopolis güneş mabedinde baş rahipti. Tanrı Rê'nin dinine atfen Cozer için inşa ettiği Piramit onun yaratıcılıktaki dehasını göstermektedir. Pek çok eserinin de olduğu sanılan İmhotep Orta İmparatorluk devrinde yazıcıların senyörü olarak da geçmektedir. Yazıcıların, tanrısal denecek bir yeteneğe sahip İmhotep'in anısına, yazmaya başlamadan önce, önlerindeki hokkadaki boyalı sıvıdan birkaç damla damlatmaları geleneği bulunmaktaydı. İmhotep, Deltanın batısında bulunan Sais'in başkent olduğu XXVI. Hanedan devrinde (M.Ö. 663-525) hastalıklara deva bulan kutsal kişi olarak da kutsallaştırılmıştır. Maneton'a göre bu özelliğinden dolayı İmhotep tanrı Ptah'ın ve Kronotiah adlı bir kadının oğlu olarak ilan edilmiştir. Yunanlılar onu kendi tanrılarını Aesculapius'la eş görmüşlerdir. Karnak, Deir El Bahari, El Medina ve Filae'de adına şapeller yapılmıştır.. (Guy et M. F. Rachet, a.g.e., s. 132-133).

⁵⁴ Barbara Watterson, a.g.e., s. 167.

⁵⁵ Barbara Watterson, a.g.e., s. 163-164.

⁵⁶ Başlangıçta Memfis'te düzenlenen bu ayinler daha sonraları, önemine göre, başka şehirlerde de düzenlenmiştir. XIX. Hanedandan II. Ramses'in Delta Bölgesi'nde kurduğu Per-Ramses'de (M.Ö. 1298-1232), XXII. Hanedandan V. Şeşonk devrinde (M.Ö. 850-800) Tanis'de, Sudan'da Soleb'de de Sed törenleri düzenlenmiştir. VI. Hanedandan I. ve II. Pepi'nin (M.Ö. 2292-2220) yaptıkları gibi, Sed törenleri sonunda Mısır'a bağlı ülkelere de törenlerin anısına yapılan vazolar gönderilirdi (Pierre Montet, *L'Égypte éternelle*, Paris, 1964, s. 66.

⁵⁷ Guy et M.F. Rachet, a.g.e., s. 232-233.

⁵⁸ Pierre Montet, a.g.e., s. 67.

rabilirdi. İkinci olarak Eski Mısır'da kadınlar sayesinde verasetin sağlandığı kabul edildiği ve çocukların da gelecekte hanedanı sürdürme gibi bir role sahip oldukları düşünülüyordu kraliçe ve çocukları görünürdü⁵⁹. Böylece iktidarının uzun sürmesi temenni edilen firavunun yerine geçecek veliahtının da bulunduğu belirtilmiş olurdu. Üçüncü olarak firavun Oziris'le özdeşleştirilirdi. Bu törene firavunun şahsı üzerinde tanrı Oziris'in ölümü taklit edilir, sonra tanrı Oziris ayinleriyle vücudu ölümsüz kılınır ve milyonlarca yıl sürecek yepyeni hayatı bir güç kazandırılırdı. Ayinlerin sonunda firavunun yeni doğmuş gibi "yenilendiği" ilan edilirdi⁶⁰. Bu şekilde yaşanmış kralların gerçekten katledilmesi yerine yaşlanmış firavunun üzerinde yapmaktan ölüm töreni uygulanarak Oziris'in mucizevi canlanması ona maledilirdi. Bundan sonra tanrı Ptah'ın adına "Sâhâ Ced" denilen ve Ced'in⁶¹ dikilmesi anlamına gelen tören gerçekleştirilirdi. Bir halatla bağlı olan Ced'in dikilmesini firavun tek başına değil de çevresindekilerin yardımıyla yapardı. "İstikrar" anlamını taşıyan Ced töreni⁶² bir taraftan Mısır'ın tek bir krallık altında birleştiğini hatırlatmak ve aynı krallık altında devamını temenni etmek amacını güdüyor, diğer yandan, Mısır'da kıtlık, açlık olmaması, iklimin ya da Nil'in her yılki taşmasının tarıma elverişli olması, dolayısıyla iktidarın herhangi bir nedenle sarsılmaması esasına dayanıyordu. Ced töreni firavunun yönetime gelişinde ve iktidarını yenilemek için düzenlenen Sed töreninde yapılırdı. Bazı firavunların iktidarları süresince bu törenleri iki, üç, dört kez yineledikleri görülmüş ve Mısır İmparatorluğu'nun son bulmasına kadar sürmüştür.

Tanrı Ptah'ın siyasi üstünlüğü bu şekilde asırlar boyu devam ederken, dinî üstünlüğü III. Hanedandan itibaren azalmaya devam etmiş ama Yeni İmparatorluk devrinde yeniden gündeme gelmiştir. Memfis'ten başka hemen her yerde, özellikle Abidos, Teb ve Nubya'da tapılan tanrılardan biri olmuştur. Dahası, XIX. Hanedan firavunlarından II. Ramses (M.Ö. 1298-1232) tanrı Ptah'a ayrı bir özen göstererek adına Nubya'da Gerf Hüseyin, El Der ve Abu Simbel'de tapınaklar yaptırmıştır. Ptah'a Gerf Hüseyin'de tanrıça Hathor'la El Der ve Abu Simbel'de Rê-Horakti, Amon-Rê ve hatta tanrılaşmış II. Ramses'le birlikte tapılıyordu⁶³. Bu dönemde tanrı Ptah'ın firavunları yarattığı yeniden gündeme gelmiş ve II. Ramses'in vücudunu gümüş-

⁵⁹ Barbara Watterson, a.g.e., s. 164.

⁶⁰ A. Moret, a.g.e., tome I, s. 189.

⁶¹ Başlangıçta Ptah'la ilgili bir güneş sembolü iken ve resimlerle Ptah'ın elinde asanın bir bölümünü (Ptah'ın asası Anh (hayat bahşedici) ve Ced (edebiyet)'ten oluşuyordu) teşkil ederken, daha sonraları ölümler tanrısı Sokaris ve onunla özdeşleşen Oziris'e maledilmiştir. Oziris'in iki kült merkezlerinden olan Cedet (Mendes) ve Cedu'nun (Buziris) adlarından anlaşılacağı gibi Oziris'le ilgili Ced törenlerinin merkezleri olabileceği sanılmaktadır (Guy et M.F. Rachet, a.g.e., s. 98). Bu şekliyle hayat ateşinin merkezi olan Oziris'in omurgasını temsil ediyordu (Albert Champdor, a.g.e., s. 135).

⁶² Guy et M.F. Rachet, a.g.e., s. 97.

⁶³ Barbara Watterson, a.g.e., s. 164.

altın karışımıyla, kol ve bacaklarını da bakır ve demirden biçimlendirdiği ifade edilmiştir⁶⁴.

Aslında II. Ramses devrinde dinî yönden gelişmeler olmuştur. Çünkü, bir yandan Teb'deki din adamları, yazdıkları Amon ilahilerinde, tanrı Amon'u yüceltmek için onu yalnızca Rê ile özdeşleştirmekle yetinmemişler, Ptah'ın da onun bir görünümü olduğunu öne sürüp Amon'u Ptahlaştırmışlardır. Böylece Heliopolis'in olduğu kadar Memfis'in de Amon'a ait olduğunu öne sürmüşlerdir. Diğer yandan da o zamana kadar firavunlar, hem Amon'un hem de Rê'nin oğlu olarak adlandırılırken bu defa Ptah'ın da firavunun babası olduğu ortaya konmuştur. II. Ramses devrinde (M.Ö. 1298-1232) yazılan ve III. Ramses tarafından da benimsenen, Abu Simbel'de dikilmiş dikilitaş üzerindeki dinî metinde tanrı Ptah II. Ramses'e şöyle seslenmektedir: "Senin babanı. Seni dünyaya getiren benim. Öyle ki bütün vücudun tanrılardandır. Zira Mendes Senyörü koç biçimini⁶⁵ aldım ve senin firavun olarak şeklini dünyaya getirmek için yüce annenle birleştim. Çünkü benim Ka'm için yararlı şeyleri yapmak için eşsiz olduğumu biliyordum. Seni Rê gibi görünerek dünyaya getirdim ve seni tanrılar arasında yücelttim" (...) "Ptah'ın mekanının yüce tanrıçaları ve Atum'un mekanından Hathor bayram ediyorlar. Kalbleri sevinç içinde... muhteşem görünümünü gördüklerinde sevinç içindeler... Tanrılar ve tanrıçalar güzelliğinden övgüyle söz ediyorlar. Ka'm için dua edip "sen bizim yüce babamızsın ve bizim için sana benzeyen bir tanrı dünyaya getirdin" diyerek bana sunaklar sunuyorlar"⁶⁶. Burada tanrı Ptah'ın sözleriyle büyüklük kompleksine kapılan II. Ramses'in yaşarken bile tanrılaştırılmış olduğunu görmek mümkündür. II. Ramses ise tanrı Ptah'a cevaben şöyle söylemektedir: "Senin oğlunum. Beni tahtının üzerine yerleştirdin. Kraliyetini bana teslim ettin. Şekline benzer biçimde beni dünyaya getirdin ve yarattığın şeyi (kraliyet) bana ayırdın. ... beni Mısır'ı normal duruma getirmek için kral yaptın. Vücudundan yaşama gelen tanrıları, şekillerine, vücutlarına ve renklerine göre şekillendirdim. Onların isteklerine göre onlar için Mısır'ı teşkilatlandırdım ve tapınaklar (...) inşa ettim"⁶⁷. Bu metinden Ramses'in güneyde Abu Simbel'den Delta Bölgesi'nde Memfis ve yeni kurduğu kraliyet şehri Per-Ramses'e (Ramses'in sarayı Ramses'in şehri) kadar yücelttiği tanrı Ptah'ın yarattığı tanrıların mabetlerine önem verdiğini ve kültleri için gereken özeni gösterdiğini bunun için de heykellerinin yapımını gerçekleştirdiğini anlamak mümkündür. Bu

⁶⁴ George Hart, a.g.e., s. 176.

⁶⁵ Mendes: Delta bölgesinde bulunan Mendes'in Mısırca adı Cedet'tir. Oziris kültürünün sürdürüldüğü şehirlerden biridir. Dinî efsanelere göre tanrı Rê ve Oziris'in Ka'ları (ruhları) tek bir ruh biçiminde burada birleşmiş ve kutsal bir koçla cisimlenmişlerdir. Maneton'a göre koçla ilgili kült II. Hanedan devrine kadar çıkmaktadır. (Guy et M.F. Racht, a.g.e., s. 158-159). O halde Ptah'ın Rê ve Oziris'in cisimlenmiş şekli koçun şekline girmesiyle her iki tanrıyı benliğinde taşımış olmaktadır.

⁶⁶ François Daumas, a.g.e., s. 137-138.

⁶⁷ François Daumas, a.g.e., s. 138.

dönemde, Amon-Rê'nin önderliğinde iktidarını sürdüren Ramses'in tanrı Ptah'a önem vermesinin sebeplerinden biri iktidarını bütün tanrıların onayladığını ortaya koymaktı. Çünkü tanrı Ptah, insanları yönetmesi ve yönlendirmesi için hem onu yaratmış hem de onu gerekli bütün tanrısal özelliklerle donatmıştır⁶⁸. Diğer bir sebebi XVIII. Hanedan devrindeki gibi başkent Teb'de Amon din adamlarının her şeye müdahale etmeleriydi. Zaten Ramses bu yüzden ve askerî ve stratejik amaçlarla Delta'nın doğu bölgesinde ikinci bir başkent olarak Per-Ramses'i kurdu muşt u.

Bundan başka, yine aynı dönemde, tanrı Ptah'ın öneminin artması evrensel bir tanrı niteliğinin vurgulanması ile olmuştur. Bu da Karnak'ta söylenen Ptah ilahilerinde de görüleceği gibi tanrı Rê ve Amon'un özelliklerinin Ptah'a maledilmesiyle gerçekleşmiştir. Tanrı Rê ile özdeşleşmesi ve onun özelliklerini benliğinde toplaması şu şekildedir:

Tanrıların hayatını sürdüren parıltı,
Ufkunda ışı l ışı l doğan,
Lütfuyla iki ülkeyi aydınlatan nurun senyörü.

.....

Karanlıkları açan menşe, parlayan güneş diski

.....

Gözlerinin ışınlarıyla
Zifirî karanlıkları uzaklaşturdun⁶⁹.

Diğer yandan, Ptah Amon'un kendine özgü özelliklerini de benliğinde taşımaktadır:

Ağzının nefesiyle boğaza nefes aldirmek için
Uyanıyor rüzgarı yaratan⁷⁰
Huzur içinde!
Selam sana, Ptah-Tatenen
Şekli gizli olan Büyük tanrı.

Özdeşleştirmeden öte, Ptah, gerçek bir evrensel tanrı olarak da gösterilmiş ve bu dünyaya ve öteki dünyaya hakim yüce tanrı olduğu vurgulanmıştır.

Ayakların yeryüzündedir, başın uzak gökte.

⁶⁸ François Daumas, a.g.e., s. 298.

⁶⁹ Berlin'de saklanan Teb kökenli bir papirüste bulunan ilahilerdir.. (François Daumas, a.g.e., s. 298-299).

⁷⁰ Başlangıçta tanrı Amon rüzgar ve esintiler tanrısı olarak geçmektedir.

Oysa, varlığın Hades'te (yeraltı dünyası) olmandır.
Sadece kendi gücüne dayanarak,
Kollarının sağlamlığı sayesinde kendi kedine yükselerek,
Yapacağın eseri (güneş) yükseltirsin⁷¹.

Aynı Hanedanın Merenptah devrinde, firavunun adından da anlaşılacağı gibi, Ptah'ın yüceltilmesi devam etmiştir. Onun zamanında, Mısır deniz kavimleri denilen Yunan adalarından gelen istilacılarla ittifak yapan Libyalıların ortak saldırısına uğramış ve Delta bölgesi tehlikeye düşmüştür. Saldırıları Memfis'e kadar uzanmış, dahası şehrin duvarlarını zorlamaya başlamışlardır. Merenptah iktidarının 5. yılında Ptah'ın önderliğinde ülkesini savunmuş ve müttefik kuvvetleri püskürtmeyi başarmıştır (M.Ö. 1227)⁷². Merenptah için dikilen zafer dikilitaşında tanrı Ptah'ın firavun hakkında düşüncelerini aksettiren şöyle bir yazıyı görmek mümkündür: "kalbi adil, iyiliksever oğlum, Memfis'e ihtimam gösteren Merenptah'a kılıç verilsin.. Oğlu Merenptah, Yukarı ve Aşağı Mısır tahtına henüz çıktığında, Libyalı asi, sefil Mâryay Libya'nın senyörü olan hükümdarın (Ptah) duvarlarını istila etmek için geldi". Ayrıca Ptah, Libyalı asi konusunda şöyle der: "Bütün cinayetlerinin toplamı kendine döndü. Bir timsah gibi yuttuklarını ona kusturmak için Merenptah'a teslim edilsin"⁷³.

XX. Hanedan devrinde, Ptah'ın yüce tanrı konumu III. Ramses'le (M.Ö. 1198-1168) de devam etmiştir. III. Ramses'in oğullarından Amonhepshef'in mezar resminde görüldüğü gibi, o zamana kadar, genellikle başı traşlı olarak resmedilen Ptah, bu kez kefensiz ve başında tanrı Amon'a ait iki uzun tüy ve tanrı Rê'nin sembolü güneş diskinin bulunduğu taç olan bir insan olarak resmedilmiştir. Böylece onun, benliğinde diğer iki önemli tanrıyı taşıdığı vurgulanmak istenmiştir⁷⁴.

XXV. Kuş Hanedanından olan sofu bir firavun olan Şabaka (M.Ö. 716-702) ve ailesi antik ilahiyata özel bir ilgi duyup Mısırlıların ataları tarafından yazılan, yukarıda söz konusu olan Ptah'la ilgili Memfis kozmogonisini güncel hale getirerek⁷⁵ Ptah'ın Mısır tanrıları arasında önemini artırmıştır.

Karnak'taki Amon tapınağında Ptolemeler devrinden (M.Ö. 306-168) kalma bir metin bize tanrı Ptah'ın, gerçekleşmesi gereken şeyler için, "Ol" deyince hemen gerçekleştiğini iletmektedir⁷⁶. Bu da tanrının kalbiyle tasav-

⁷¹ François Daumas, a.g.e., s. 299.

⁷² François Daumas, a.g.e., s. 557.

⁷³ François Daumas, a.g.e., s. 140.

⁷⁴ Wolfhard Westendorf, *L'Égypte ancienne*, Lausanne, 1970, s. 177.

⁷⁵ A. Moret, *Le Nil*..., s. 437.

⁷⁶ F. Dunand-C. Zivie-Coche, a.g.e., s. 239.

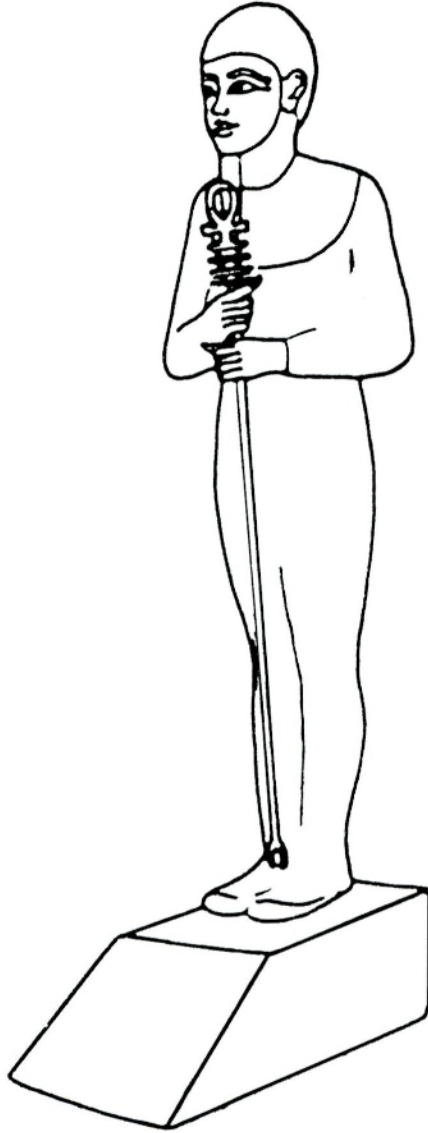
vur ettiği şeyleri kelamıyla yürürlüğe koyduğunu ve hâlâ güncel bir tanrı olmaya devam ettiğini göstermektedir. Yunanlılar tanrı Ptah'ı kendi tanrıları Hefaistos'la eşit tutmuşlardır⁷⁷.

Tanrı Ptah, Roma İmparatorluğu hakimiyetine kadar ilahiyatçıların dikkatini çekmiştir. Trajan devrinde (M.S. 9817) Yukarı Mısır'da Dendera'da küçük bir mabette kutsal doğumun sırlarına katılmıştır⁷⁸. Bununla birlikte, Mısır'ın sınırları ötesinde tapılan bir tanrı olamamıştır.

⁷⁷ F. Dunand-C. Zivie-Coche; a.g.e., s. 239.

Hefaistos: tanrı Zeus ve tanrıça Hera'nın oğludur. Volkanik dağların altındaki atölyesinde Zeus'un şimşeklerini ve tanrıların silahlarını yapan tanrıdır. Girit'in koruyucusu meşhur dev bronz robotu Talos'un yaratıcısıdır.

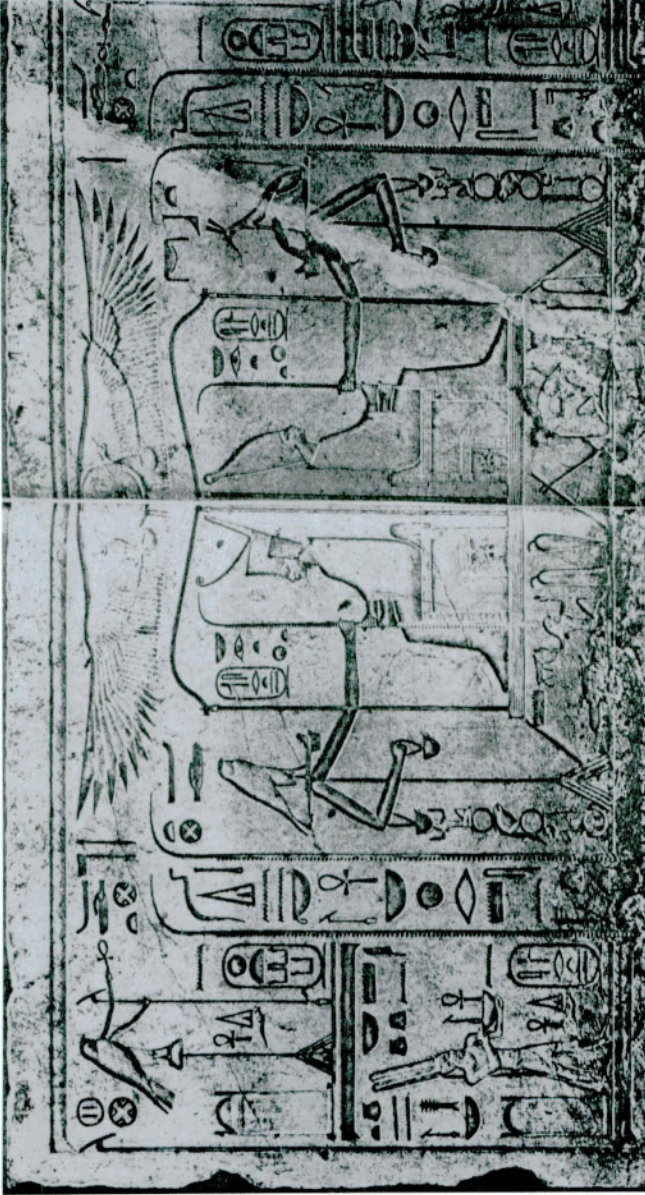
⁷⁸ François Daumas, a.g.e., s. 299.

Res. 1 — XVIII. Hanedandan Tutankamon'un mezarından çıkarılan tanrı Ptah'ın heykeli. Tanrının elinde hayat işareti (Anh) ve Ced (istikrar) sembolünü havi bir asa görülmektedir. Tanrı Ptah kraliyetin uzun ömürlü olmasını ve istikrarlı bir şekilde devamını sağlayan kraliyet tanrısı olarak kabul edilmiştir.

Res. 2 — Orta İmparatorluk devri XII. Hanedandan I. Sezostris (M.Ö. 1970 veya 1936-1928) kraliyetin koruyucusu tanrı Ptah'la birlikte.

Res. 3 — Orta İmparatorluk devri XII. Hanedandan III. Sezostris'in (M.Ö. 1887-1850) Heb-Sed Töreninden bir görüntü.

Aşağı ve Yukarı Mısır birliğinin kralı olduğunu belirten sahnelerden soldaki bölmede firavunun Aşağı Mısır koruyucu tanrısı Şahin tanrı Horus'un yeryüzündeki Ka'sı (ruhu, cisimlenmiş şekli) olduğu, sağdaki bölmede ise Yukarı Mısır tanrısı Seth'in yeryüzündeki Ka'sı olduğu anlatılmak istenmiştir. Heb-Sed töreni ile firavunun her iki krallığı temsil ettiği kabul edilir ve iktidarının uzun olması dilenirdi.

Res. 4 — Yeni İmparatorluk XIX. Hanedanından III. Ramses'in oğlu Amonhephef'in mezarındaki kraliyet tanrısı Ptah'ın alışılmışın dışında görüntüsü. Burada Ptah başının üzerindeki koç boynuzları, tanrı Amon'un iki deve kuşu tüyünden müteşekkil tacı, güneş diski ve kobra yılanları havi büyük bir taçla resmedilerek kraliyet tanrısı olarak gösterilmiştir. O halde tanrıların babası, yaratıcı tanrı olduğu vurgulanmıştır.

HİTİT SARAYINDA KRALIÇELERİN ROLÜ

Prof. Dr. EKREM MEMİŞ*

Bilindiği üzere, Anadolu'nun tarihteki ilk siyasî birliğini sağlayan ve hemen sonrasında da iki yüzyıldan beri Anadolu'nun zengin maden kaynaklarını sömüren Asurlu kolonistleri sınır dışı ederek, Anadolu'daki Asur Ticaret Kolonileri Devri'ne (M.Ö. 1950-1750) son veren Kuşşara kralı Anitta, Hitit krallarının atası olarak kabul edilmektedir¹. Bu yüzdendir ki, Hitit devletinin siyasî tarihini Kuşşara Krallığı ile başlatmanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Ancak biz burada Hitit siyasî tarihi içinde kraliçelerin oynamış olduğu rolü, daha doğrusu Hitit kraliçelerinin devlet içindeki etkinliklerini ele alarak, meseleye yeni boyutlar kazandırmaya çalışacağız.

Yalnız, Hitit kraliçelerini ele almadan önce, Asur Ticaret Kolonileri zamanında yaşayan şehir devletlerinde kraliçelerin fonksiyonu ne idi? sorusuna cevap vermenin, konuya bütünlük kazandırmak bakımından yararlı olacağı görüşündeyiz.

Kültepe kazıları neticesinde ortaya çıkarılan ve Asurlu tüccarlara ait oldukları bilinen ticarî ve hukukî nitelikli tabletlerden dolayı olarak öğrenildiğine göre, M.Ö. 2. Binyılın başlarında, Anadolu'nun her şehrinde bir krallık hüküm sürmekte idi. Bu şehir devletlerini idare eden krallara ya da beylere "rubaum" denilmekte idi². Rubaum'ların devlet idaresindeki en büyük yardımcıları ise "rubatum" adı verilen kraliçe veya beyçelerdi³. Yazılı belgelerden anlaşıldığına göre rubatumlar, devletin özellikle ticaretle ilgili meselelerinde son derece etkili idiler. Örneğin Kaniş-Karum'un II. kat yazılı belgelerinden çok iyi tanıdığımız Asurlu tüccar Puşuken, yolsuzluk yaptığı ve vergi kaçırdığı gerekçesiyle, Kaniş rubatumu (kraliçesi) tarafından tutuklatılarak, birkaç defa hapse atılmıştı⁴. Aynı kraliçe, yakın

* S.Ü. Eğitim Fakültesi Tarih Anabilim Dalı Başkanı/Konya

¹ E.H. Sturtevant, A Hittite Chrestomaty, s. 65.

² K. Balkan, Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya gönderdiği Mektup, Ankara 1957, s. 26, 31-32; A.M. Darga, Eski Anadolu'da Kadın (2. Baskı), İstanbul 1984, s. 5.

³ K.Balkan, a.g.e., s. 55-56,66.

⁴ A.M.Darga, a.g.e., s.6.

çevresindeki şehir devletlerinin yöneticilerine de durumu haber vererek, Asurlu tüccarların memlekete kaçak mal sokma ihtimallerinden söz etmekte ve dolayısıyla komşularını uyarmakta idi⁵. Bu devrin diğer şehir devletlerinde de rubatum'ların özellikle ticarî konularda etkin roller oynadıkları, belgelerden anlaşılmaktadır⁶.

Asur Ticaret Kolonileri döneminin şehir devletlerinde rubatımların en büyük yardımcıları olan rubatımların, devlet içindeki fonksiyonları kısaca böyle idi. Acaba, Koloni devrinden sonra başlayan Hitit Devleti zamanında kraliçeler, devletin hangi kademelerinde hangi görevleri üstlenmişlerdi? Saray içindeki hak ve yetkileri nelerdi?

Hitit krallarının atası olarak kabul edilen Kuşşara kralı Anitta ile onun ölümünden sonra tahta geçtiği sanılan oğlu Peruva zamanındaki kraliçelerin kimlikleri hakkında ne yazık ki, hiçbir bilgiye sahip değiliz. Ancak, M.Ö. 1700-1450 yılları arasında tarihlenecek Eski ve Orta Hitit Devletleri zamanında iş başına gelen krallar ve onların eşleri olan kraliçeler hakkında, tatmin edici olmamakla beraber, söz konusu devirlere ait arşiv belgelerinden bilgi edinmemiz mümkün olmaktadır.

Buna göre, ilk hükümdar çiftinin Hattice adı T/Labarna ve Tavananna, M.Ö. 15. Yüzyıldan itibaren Hitit kral çiftinin unvanı olmuştur⁷. Hitit'lerin dilinde ise Tabarna-"Egemen Kral", Tavananna-"Egemen Kraliçe" anlamlarına geliyordu.

Yakın zamanlara kadar, Labarna ile I. Hattuşili'nin farklı kişiler oldukları zannediliyordu. Fakat artık, Labarna'nın Hattuşaş şehrini zaptettikten sonra, "Hattuşaş fatihi" anlamına gelen Hattuşili lâkabını aldığı bilindiğinden⁸, Labarna'nın icraatları ile I. Hattuşili'nin icraatlarını aynı pota içinde değerlendirmemiz icabetmektedir.

Durum böyle olunca, karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Kral Labarna'nın (I. Hattuşili), Tavananna'dan başka iki eşi daha vardır. Bunlar Haştayar ve Kudduşu isimli kadınlardır.

⁵ P. Garelli, *Les Assyriens en cappadoce*. Paris 1963, s. 186.

⁶ Yazılı belgelere göre, M.Ö. 2 Binyılınbaşlarında, beş şehirde, Kaniş (Kültepe), Wahuşuşana, Luhuzattia, Ankuva (Alişar ?) ve Timelkia'da rubatum "Kraliçe"ların varlığı anlaşılmış oluyor.

⁷ A.M.Darga, a.g.e., s.23.

⁸ H. Otten, *Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische chronologie*, 1968, s. 111; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya 1986, s. 51.

I. Hattuşili (Labarna)'nın Hititçe ve Akkadça olmak üzere çift dilde kaleme alınmış olan vasiyetnamesinden öğrenildiğine göre, Haştayar'ın oğlu prens Huzzia önceden veliaht olarak tayin edildiği halde, daha sonra veliahtlıktan azledilerek⁹, yerine prens I. Murşili veliaht olarak tayin edilmişti. İşte ne olduysa bundan sonra olmuş, Haştayar, sarayın ileri gelenleri ile beraber bu duruma isyan etmişti. Söz konusu belgeden anlaşıldığına göre Haştayar, meşrû kraliçe olmayıp, Hattuşili'nin gözdelelerinden biri idi. Sommer ve Goetze'ye göre ise Haştayar, I. Hattuşili'nin eşlerinden birisi idi, ancak meşrû kraliçe değildi. Çünkü vesikalarda, "Tavananná" veya "SAL.LUGAL" yani "Kraliçe" unvanı ile zikredilmiyordu¹⁰. Üstelik, kötü kalpli ve nankör bir kadın olmalı ki, Hattuşili, söz konusu vesikasında onu "bir yılan"a benzetmektedir.

Kral listelerinden öğrendiğimize göre¹¹, I. Hattuşili'nin eşlerinden birisi de Kraliçe Kadduşi'dir. Ancak, ismi dışında, bu kraliçe hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.

Acaba Hattuşili'nin gerçekten üç tane karısı var mı idi? Bize öyle geliyor ki, Tavananna (I), Hattuşili'nin eşi idi. Fakat bu kraliçenin ölümünden sonra kral, belki de iktidarının sonlarına doğru Kraliçe Kadduşi ile evlenmişti. Haştayar ise kralın gözdelelerinden biri olmadığı gibi, Sommer ve Goetze'nin iddia ettikleri gibi sıradan bir eş de değildi. Bize göre Haştayar, doğrudan doğruya kralın kız kardeşi veya ablasıydı. Eğer bu görüşümüz doğru kabul edilirse, meseleyi izah etmek son derece kolay olacaktır. Bilindiği gibi, Hitit ailesi baba erkil bir yapıya sahiptir. Bu tip ailelerde, babanın hakimiyeti söz konusudur. Halbuki, Hititler öncesinde Orta Anadolu'da yaşayan Hatti kavmi, belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, ana erkil bir aile yapısına sahipti. Buna göre, ailenin hakimi kadındı. Hatti'lerde kraldan sonra yerine geçecek olan veliahtın tayini de bu aile yapısına uygundu. Gerçekten, kraldan sonra iktidara kendi oğullarından biri değil, fakat kız kardeşinin oğlu geçiyordu. Kanaatimize göre, Hititler de,

⁹ Prens Huzzia'nın veliahtlıktan azledilmesine, Hattuşili'nin hastalığına kayıtsız kalması, sebep olarak gösterilmektedir.

¹⁰ F. Sommer-A.Falkenstein, Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattusili I, München 1938, s. 188-189 ve n.1, 190-191, 209; A. Goetze, Kleinasien, München 1957, s. 87: bkz. 2 BoTU 10,6 CTH 39.

¹¹ Ölmüş ve tanrı mevkiine ulaşmış krallara sunulan kurbanları bildiren "Krali Listeleri" için bkz: E. Laroche, CTH 661 ve bibl. KBo II, 15 ve KUB XXV, 14'de kral adlarının yanında eşleri kraliçelerin isimleri de kaydedilmiştir. Ayrıca bkz: A. Goetze, Kleinasien, s. 95 ve n.2.

ilk dönemlerinde, bu yerli Anadolu kavminin geleneklerini bir müddet daha sürdürmeyi, belki de politik çıkarlarına uygun görmüşlerdi. Fakat daha sonra, yavaş yavaş kendi öz aile yapılarına dönmenin gereğini anlamışlardı ve bu yoldaki ilk hareketi de I. Hattuşili yapmış ve kız kardeşinin oğlunu veliahtlıktan azlederek, yerine kendi oğlunu veliaht tayin etmişti.

Yukarıda sözünü ettiğimiz kral listesinde daha sonra şu kral ve kraliçeleri görüyoruz:

I. Murşili ve eşi Kraliçe Kali

I. Hantili ve eşi Kraliçe Harapşili

Ammunaş ve eşi Kraliçe Tavananna(II)

Telepinuş ve eşi Kraliçe İştapariaş.

Adı geçen kraliçelerden I. Murşili'nin eşi Kali hakkında fazla bir bilimiz yoktur. Ancak, I. Murşili'nin kız kardeşi ve I. Hantili'nin eşi olan Kraliçe Harapşili hakkında, Telepinuş fermanında da birkaç cümle ile söz edilmektedir ki, buna göre, adı geçen kraliçe, Hitit-Hurri mücadeleleri sırasında Hurri'lere esir düşmüş ve oğullarıyla birlikte götürüldüğü Şugzia şehrinde katledilmişti¹². Kraliçe İştapariaş ise Ammunaş-Tavananna (II) kral çiftinin kızları olup, Telepinuş ile evli idi. Eski Hitit Devleti'nin son kralı olan ve çıkarmış olduğu fermanı ile tanınan Telepinuş'tan sonra, Eski Önasya'ya yeni bir kavimler göçü olmuş ve Hint-Avrupa kökenli Mitanniler, Habur nehri ve kollarının suladığı Münbit Hilâl bölgesine gelip yerleşmişlerdi¹³. M.Ö. 1500-1450 arasına tarihlenen bu dönem, Eski Doğu'nun Karanlık Çağı olarak bilinir. Dolayısıyla bu ara devri aydınlatan vesikalar son derece kıttır. Elli yıllık bu ara devirde yaşayan Hitit kral ve kraliçelerinin adlarını yine bir kurban listesinden öğreniyoruz¹⁴. Buna göre, aşağıdaki kralları ve kraliçeleri birlikte görüyoruz:

Alluwamna ile Kraliçe Harapşeki

Zidanza(II) ile Kraliçe İyaya

Huzzia(II) ile kraliçe Şummiri

Görülüyor ki, Eski ve Orta Hitit devletleri zamanında, kraliçelerin siyasi hayatta fazla bir etkinlikleri yoktu. Ancak I. Hattuşili'nin gözdesi ya

¹² E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Konya 1986, s. 47.

¹³ F. Kınal, Eski Anadolu Tarihi, Ankara 1987, s. 91-95.

¹⁴ The. Beran, Die Hethitische Glyptik von Boğazköy, Berlin 1967, s. 69.

da kız kardeşi olması gereken Haştayar, oğlunun taht üzerindeki hakkını korumak için birtakım entrikalar çevirmeye kalkıştı ise de, bunda başarılı olamamıştı.

II. Tuthalya ile başlayan ve II. Şuppiluliuma ile sona eren Yeni Hitit Devleti kraliçelerine gelince; bu devrin başlarına ait belgelerden iki kraliçenin adını öğrenmekteyiz. Bunlardan birincisi, II. Tuthalya'nın eşi Kraliçe Nikalmati'dir. Kraliçe Nikalmati'nin adı¹⁵, "Kralî kurban listeleri"nde geçtiği gibi, kendisinden sonra kraliçe olan Aşmunikal'e ait mühür baskısı üzerinde de çivi yazısı ile yazılmış olarak onun ismi geçmektedir: SALAş-mu-ni-kal SAL. LUGAL.GAL DUMU.SAL Ni-kal-ma-ti. Bundan başka, bazı dinî metinlerde de II. Tuthalya-Nikalmati çiftinin adları geçmektedir. Örneğin, Boğazköy Krallık Arşivi yapılarından en büyüğü olan "A" binasında bulunan bir grup tabletin metin kompozisyonuna göre (a.y.IV, 1) Tuthalya ve Nikalmati, Zıpalantaviya adlı kadının "kötü sözler"inden ve "büyükler,, inden kurtulmak için, bir kefaretle uzaklaştırma ritüeli düzenletmişlerdir¹⁶. Metinden anlaşıldığına göre, büyüü yapan kadın, bizzat Tuthalya'nın kız kardeşidir (ö.y. I,25 vd.). Dinî bir metin olmasına rağmen çağının siyasi olaylarına da ışık tutan bu belgeden, saraydaki taht kavgalarına son vermek amacıyla bir ferman çıkaran Telepinuş'tan sonraki dönemlerde bile, saray entrikalarının ve hanedan kavgalarının devam ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Entrikaların başlıca nedeni, hiç şüphe yok ki, saltanat hırsına dayanmakta ve hüküm süren kralın en yakını, yani kız kardeşi, bu karanlık işlerde baş rolü oynamaktadır¹⁷.

Yeni Hitit Devleti'nin erken dönemlerinde karşımıza çıkan ikinci kraliçe, yukarıda sözünü ettiğimiz Kraliçe Nikalmati'nin kızı olan Aşmunikal olup, I. Arnuvanda'nın eşidir¹⁸. Bu kraliçeye ait ilgi çekici birçok belgeyi tanıyoruz ki, bunlardan biri, SAL.SUŞUR.LAL unvanlı Kuvatalla adlı bir kadına toprak bağış yapıldığını bildiren ve hükümdar çiftinin mührünü taşıyan belgedir. Bu vakıf protokolünde kraliçe, kralın yanında eşit bir mevkide yer almaktadır. KBo V, 7'de(= CTH 223) neşredilen metnin ortasında, oldukça bozuk bir vaziyette, kraliçe Aşmunikal'in eşi kral Arnuvanda ile ortak mühür baskısını görüyoruz. Mühür baskısının çivi yazılı,

¹⁵ Th. Berlin, a.g.e., s. 33, 69.

¹⁶ Szabo, Texte der Hethiter I, s. 7 vd., 85; A.M. Darga, a.g.e, s. 25.

¹⁷ A.M. Darga, a.g.e., s. 25.

¹⁸ H. Otten, Die hethitischen historischen Quellen, s. 105-106; Garelli, Le Proche-Orient Asiatique, s. 153-309.

içiçe çember şeklindeki lejand kısmında, Krali unvanları “tabarna” ve “tavananna” ile özel adları da zikredilmektedir: “tabarna” Arnuvanda LUGAL. GAL ve tavananna Aşmunikal SAL.LUGAL.GAL”. Aynı lejand’da kraliçenin şeceresi de verilmiş olup, kendisinin Nikalmati ile II. Tuthalya’nın kızı olduğu anlaşılmaktadır. I. Arnuvanda da II. Tuthalya’nın oğlu ve halefi olduğuna göre, demek oluyor ki, adı geçen kraliçe, erkek kardeşi ile evlenmiş oluyordu. Halbuki, Hitit kanunlarından öğrendiğimize göre, kardeşler arasındaki evlilik şöyle dursun, birinci dereceden akrabalar arasında gerçekleşebilecek bir evlilik dahi ölümle cezalandırılırdı. O halde, bu karmaşık mesele nasıl çözümlenecektir? H.Otten¹⁹, konuyla ilgili olarak şu ihtimalleri düşünmektedir:

a) Tuthalya ve Nikalmati Arnuvanda’yı evlat edinmişlerdir.

b) Arnuvanda, Tuthalya’nın başka bir kadından doğan çocuğudur ve iki üvey kardeş krallığı beraber yönetmişlerdir.

c) İki üvey kardeş birbiriyle evli idi.

Ekrem Akurgal²⁰, bunlardan akla en uygun teklifin, Arnuvanda’nın Tuthalya ile Nikalmati tarafından evlat edinilmiş olması ihtimali olduğunu düşünmektedir. Buna karşılık Thomas Beran, daha değişik bir görüş ileri sürmektedir²¹: Anlaşıldığı kadarıyla Tavananna Nikalmati, kocası II. Tuthalya’nın sağlığında ölmüş ve Hitit kralı bir daha evlenmemiştir ve oğulları da olmadığı için, yegane varisleri prenses Aşmunikal’dır, ve o da henüz bekârdır. Bu sebepten Aşmunikal, annesinin ölümü üzerine doğrudan doğruya tavananna olarak tayin edilmiştir. Bu sıfatla o, hem babası hem de sonradan üvey kardeşi döneminde (yani Arnuvanda ile beraber) tavananna olarak hüküm sürmüştür.

Görülüyor ki Aşmunikal, annesinin ölümü üzerine boşalan tavananna, yani egemen kraliçe mevkiini, hem babası II. Tuthalya hem de üvey kardeşi ve kocası I. Arnuvanda zamanında korumuştur.

I. Arnuvanda- Aşmunikal çiftine ait diğer bir belge, dinî bir metin olup, kült şehri Nerik hakkında tanzim edilmiş bir duadır²². Barbar Gaşka kavminin hücumlarından şikâyet edilen bu dua metninde, Hitit’ler tarafından Nerik’in Fırtına Tanrısı’na sunulan kurbanlara Gaşka’ların do-

¹⁹ H. Otten, Fischer Welgeschichte, a. 137.

²⁰ E. Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, s. 69.

²¹ Th. Beran, a.g.e. s. 69, n. 7.

²² CTH 375 – KUB XVII, 21.

kunmamaları istenmekte ve herhangi bir kötülükte bulunmamaları yolunda onlardan söz alınmaktadır²³.

Kraliçe Aşmunikal'in "EⁿNA₄ = Taş ev = Mosole" bekçilerinin uymaya mecbur oldukları hükümleri ihtiva eden ve bizzat kendisinin yazdığını dikkat çekici bir belge daha vardır ki, bir çeşit yönetmelik olduğu zannedilen bu metin, Prof. Dr. H. Otten tarafından yayınlanmıştır²⁴. A.M.Darga'ya göre²⁵, bu metinde zikredilen "Taş evler", kralların öldükten sonra yakılan cesetlerinden kalan küllerin saklandığı "Kralî Mosoleler" olmalıdır. Bu yapılarda görevli kalabalık personelin, vergiden muaf tutulmasından da söz edilmektedir²⁶.

Bütün bu belgelerden anlaşılıyor ki, Yeni Hitit Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren kraliçeler, gerek memleket işlerinde, gerek politikada, gerekse dinî sahalarda etkili olmaya başlamışlardır ki, bunun en belirgin işareti, bağımsızlık ve etkinliğin sembolü olan Tavananna unvanlı mühürlerdir.

Yeni Hitit Devleti krallarından I. Şuppiluliuma, Önsya'nın büyük devletlerinden biri olan Mitanni devletini yıkarak, Hitit devletini imparatorluk haline getirmiştir. Bu yüzden, I. Şuppiluliuma'dan başlayarak devlet yıkılıncaya kadar iktidarı paylaşan kraliçeleri, Büyük İmparatorluk Çağı Kraliçeleri olarak telâkki edeceğiz.

Eski Önsya dünyasında, Büyük İmparatorluk Çağı Hitit kraliçelerinin apayrı bir yeri vardır. Hatuşaş, Tel Amarna ve Ugarit devlet arşivlerine ait pekçok belgede, söz konusu dönem kraliçeleri hakkında tatmin edici bilgiler bulmak mümkün olmaktadır.

Şu noktayı hemen belirtmek lâzımdır ki, Hitit kraliçelik kurumu, çağdaşı devletlerin kraliçelik kurumlarından çok farklı bir görünüm arz etmektedir. Çünkü, Mısır ve Mezopotamya'da kraliçe, memleketin mutlak hakimi olan kralın yalnızca eşidir. Birtakım dinî görevleri dışında, hiçbir politik yetkisi ve ülke üzerinde nüfuzu yoktur. Halbuki Hitit kraliçelik kurumunun başında bulunan SAL. LUGAL. GAL "Büyük Kraliçe" (Hititçesi şakuvaşsar) ve tavananna "Egemen Kraliçe", Hitit kralına eşit, memleke-

²³ E.Von Schuler, Die Kaskäer, Berlin 1965, s. 152-163.

²⁴ CTH 252 = KUB XIII, 8; H.Otten, Hethitische Totenrituale, Berlin 1958, s. 106 vd.

²⁵ A.M. Darga, a.g.e., s. 26.

²⁶ H. Otten, a.g.e., s. 107: Öy 1,5-6.

tinde hükmetme yetkisi olan, dış politikaya bizzat karışan, devletlerarası hukukta söz sahibi, krallığın bağımsız bir kadın temsilcisidir²⁷.

Büyük Kraliçe- SAL.LUGAL.GAL, egemen kralın meşrû eşidir. Fakat o, bütün resmî ve dinî törenlerde, kralın yanında ve zaman zaman da bağımsız olarak, kendisine verilen geniş yetkileri kullanmasına rağmen, Hitit kralının tek eşi değildir²⁸. Anlaşıldığı kadarıyla, Hitit krallarının bir haremî vardır ve burada çeşitli unvanlar taşıyan harem kadınları bulunmaktadır. Buna göre, kraliçeden sonra E-ŞER-TU gelmektedir ki, A.Goetze'ye göre bu kelime "kapatma" anlamına gelmektedir²⁹. H. Otten ise, söz konusu kelimeyi "ikinci kadın" olarak düşünmektedir³⁰. Meşrû kraliçenin çocuğu olmadığı takdirde, bu kadının ilk oğlu tahta geçme hakkına sahiptir³¹. E-ŞER-TU, ancak hür doğmuş kadınlardan olabiliyordu. Hitit kralı Muvattali'nin meşrû bir oğlu yoktu. Bu nedenle, bir E-ŞER-TU kadından olan oğlu Urhi-teşup (taht adı III. Murşili) kısa bir zaman Hitit tahtını işgal etmişti³².

Yazılı belgeler, Hitit kraliçelerinin görevleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Elimizdeki vesikalar daha çok "Büyük Hitit İmparatorluğu"nun en parlak döneminin (MÖ. 1380-1250) kraliçelerini tanınamızı mümkün kılmaktadır.

Şimdi, bu parlak çağın kraliçelerini, "kurban listeleri"³³ ve kralî mühür baskılarının³⁴ yardımıyla tanımaya çalışalım.

Hitit tarihinin en büyük şahsiyeti, hiç şüphe yoktur ki, devleti imparatorluk haline getiren Büyük Kral I. Şuppiluliuma (MÖ. 1380-1335)'dir. Yukarıda sözünü ettiğimiz belgelerden öğrendiğimize göre, bu kralın üç eşi vardı³⁵. Bu hanımlar, Daduhepa, Hinti ve Tavananna (III) adını taşıır-

²⁷ A. Goetze, Kleinasien, s. 92 vd.

²⁸ A. Goetze, a.g.e., s.94.

²⁹ A. Goetze, a.g.e. s.94 ve n.7

³⁰ H.Otten, StBot 16(1971), s. 37.

³¹ A. Goetze, a.g.e. s. 87.

³² A.M. Darga, a.g.e. s. 29.

³³ Kralî Kurban Listeleri için bkz: E.Laroche, CTH 661 ve Bibliyografya.

³⁴ H.G. Güterboch, SBo I, s. 2-55; Beran, HG, s. 66-81; Laroche, Ugaritica III, s. 99, 101 vd.

³⁵ Kurban listelerindeki sıralar için bkz: Otten; MDOG 83, 1952, s. 66; Otten, Die hethitischen historischen Quellen, s. 123-125; KUB XI, 7; KUB XXXVI, 122 Öy. 8 vd'da arka arkaya Daduhepa, Hinti, Tavananna geçiliyor. Krş. Karoche, a.g.e. s. 101 ve n. 6. KBo II, 15 (Dupl. KUB XXV, 14 = CTH 626)'da Öy. II, 1 vd. aynı sırayı izliyoruz. KBo II, 15 Öy. II:

lar. Bu hanımlardan ilk ikisi hakkında yeterince bilgi sahibi değiliz. Adlarından, Hurri kökenli asil kadınlar oldukları anlaşılıyor³⁶. Şuppiluliuma'nın sonuncu ve üçüncü karısı Tavananna (III)'nın, Ugarit sarayı güney arşivi buluntuları sayesinde, Babilli bir prenses olduğu kesin olarak bellidir³⁷. Şuppiluliuma ile ortak olan bu mühür baskılarında sol tarafta, kraliçenin Hitit Hiyeroglif yazısı ile genç kızlık adı bulunmaktadır. Ne yazık ki bu adı halâ-kesin olarak okuyamıyoruz. Güterbock, "Malnigal" okunuşunu teklif etmiştir³⁸. Aynı adı Boğazköy mühürlerinin birinin ortasında çivi yazısı ile buluyoruz: ma-al-ni-gal SAL.LUGAL (SBo I 84). Bu mührün orta alanını çerçeveleyen çivi yazılı lejand'da "Kral Murşili,, unvanı okunur ve bir de Ta ile başlayan bir kadın adının ilk işareti kalmıştır. A.M. Darga³⁹, bu adı, SAL Ta(-va-na-an-na) olarak tamamlamak düşüncesindedir.

Boğazköy kökenli iki bulle üzerinde de bu kraliçenin adı tek başına, çivi yazısı ile yazılmış olarak görünmektedir. Böylece, söz konusu Babil kökenli kraliçenin, müstakil mühürlerinin de varlığı belgelenmiş oluyor. A.M.Darga'ya göre⁴⁰, Hatuşaş ve Ugarit kaynaklı bu belgelerin bir arada incelenmesi şu neticeyi ortaya çıkarır: I. Şuppiluliuma'nın son meşrû eşi Tavananna, Babil kralının kızıdır. Kocası öldükten sonra tahta geçen Büyük Kral II. Murşili çağında da "Egemen Kraliçe (Tavananna)" sıfatı ve yetkileriyle saltanat sürmeye devam etmiştir. Şuppiluliuma ve Tavananna adını taşıyan belgeler, bu kralın saltanatının sonlarına tarihlenmelidir⁴¹. Dikkati çeken diğer bir nokta bu çiftin ortak mühür baskılarının Ugarit kralı Nigmadu ile yapılan bir antlaşmanın şartlarını bildiren tabletin tam

1 NINDA.KUR₄.RA A-NA DUTU URU A-ri-in-na

2 ŠA SAL Du-u-du-ḫe-pa par-ši-ja

3 I NINDA.KUR₄.RA A-NA DUTU URU A-ri-in-na

4 ŠA SAL Ḫi-i-in-ti par-ši-ja

5 I NINDA.KUR₄.RA A-NA DUTU URU A-ri-in-na

6 ŠA SAL Ta-ua-an-na-an-na par-ši-ja

³⁶ A. Kammenhuber, Die Arier im Vordere Orient, Heidelberg 1968, s. 42.

³⁷ Büyük Kral I. Şuppiluliuma ile Tavababba'nın ortak mühürleri ilk defa Ugarit buluntularıyla belgelenmektedir. Bkz: Laroche, Ugaritica III, s. 97-99: NA₄ KIŠIB Ta-ua-na-an-na SAL.LUGAL.GAL DUMU.SAL LUGAL KUR KÁ.DINGIR.RA^{KI} (RS. 17.227) "Tavananna'nın mührü, Büyük Kraliçe, Babil Kralının kızı".

³⁸ SBo I, s. 17-18, n. 52 ve s. 46 vd.; Laroche, a.g.e., s. 100.

³⁹ A. M. Darga, a.g.e., s. 30.

⁴⁰ A.M.Darga, a.g.e., s. 31.

⁴¹ Laroche, a.g.e., s. 99-100.

ortasında görülmesidir. Bu mühür baskısında Tavananna adının varlığı, kraliçenin "egemenliğini" ve "saltanata ortak olduğunu" belirgin bir şekilde bir kere daha ortaya koymaktadır. Böylece bu antlaşmayı, Şuppiluliuma'nın ikdidarının sonlarına (MÖ. 1345'lerden sonra) tarihlemek yanlış olmayacaktır. Şuppiluliuma'dan sonra tahta geçen oğlu II. Murşili devrine tarihlenen bir vesikada, hiç de iyi karakterli olmayan bu Babilli prensesin sebep olduğu pekçok olay ayrıntıları ile anlatılmaktadır⁴². KUB XIV, 4 numaralı metinden öğrenildiğine göre, kraliçelik yetkilerini bir silah olarak kullanan Tavananna (III), II. Murşili'nin iktidarı döneminde, büyük geçimsizliklere ve kral ailesi içinde nifaklara sebep olmuştu. II. Murşili, egemen kraliçeye karşı türlü kötü ithamlarla bulunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla, adı geçen kraliçe, ölen kocası I. Şuppiluliuma'nın tapınaklara tahsis ettiği adak eşyası ve hediyeleri geri alıp, başka yerlere vermişti. Kralın arkasından haraç alarak yolsuz hareketler yapmıştı. Karkamış ve Aştata şehirlerini haraca bağlamıştı. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, II. Murşili'nin kansını büyü ile lânetlemiş ve bu yoldan ölümüne sebep olmuştu. Murşili'nin dilinin tutukluğundan da yine Tavananna sorumlu idi. Yaptığı ve sebep olduğu bu kötülükler karşısında Murşili ona karşı bir dava açmıştı. Neticede, artık yaşlanmış olan bu kötü kalpli "Egemen Kraliçe", kraliçelik tahtından indirilmeye mahkûm edilmişti⁴³.

Görülüyor ki, büyük yetkilere sahip olsa bile, Hitit kraliçeleri, davalar aleyhlerine neticelendiği zaman, kanunların verdiği imkânlar çerçevesinde hak ettikleri cezaya çarptırılıyordu.

Şuppiluliuma'dan sonra iktidara gelen II. Murşili dönemine ait çok sayıda çivi yazılı belge mevcut olmasına rağmen, bu belgelerden, adı geçen Hitit kralının eşleri hakkında yeterince bilgi sahibi olamıyoruz. Ancak, Boğazköy kaynaklı bazı mühürlerde, Murşili kral adı ile ortak kraliçe adlarına rastlıyoruz⁴⁴.

Bu mühür baskılarının bir kısmında II. Murşili, yukarıda sözünü ettiğimiz kraliçe Tavananna ile görülür⁴⁵. Bu mühürler, saltanatının ilk döne-

⁴² Bkz: CTH 70—KUB XIV, 4 ve bibl.

⁴³ A.Goetze, Kleinasien, s. 93; F.Kinal, Belleten XX(1956), s. 363; H.ten Cate, Mursilis II, s. 20-26.

⁴⁴ Bkz: SBo I no. 24-27 — Beran, H.G, s. 74-75.

⁴⁵ Bkz: SBo I no. 30-35 — Beran, H.G. Lev. X, 213 a-c, 214 a-b, 215, 216, 219. A.G.E, Lev. X, 213 b, 214 a-b ve 215'deki mühürlerin çivi yazılı lejandlarından belirgin olarak NA₄ KISIB SAL Tava-na-an-na işaretleri görülüyor.

mine aittir. Diğer bir grup mühürde bu kral, "Kraliçe Tanuhepa" adı ile beraberdir⁴⁶. Bir mühür baskısında da "Ga-šu-lavi" olarak okunan bir kadın adı ile görülür⁴⁷. Tanuhepa adı, Murşili'den başka iki kral adı ile daha görülmektedir ki, bu krallardan biri Muvattali⁴⁸, diğeri ise Muvattali'nin oğlu Urhi-Teşup'dur⁴⁹.

Görülüyor ki, adı geçen kraliçe, hem II. Murşili, hem Muvattali, hem de Urhi-Teşup zamanlarını yaşamıştır. Bize öyle geliyorki, Tanuhepa, II. Murşili'nin ilk eşi değildir. Kral, "Egemen Kraliçe" mevkiinde bulunan babasının sonuncu eşi Tavananna (III)'yı bir mahkeme neticesinde bertaraf ettikten sonra, önce "Ga-šu-la-vi" isimli kadınla evlenmiş, daha sonra ise, ikinci eş olarak, belki de iktidarının sonlarında, genç bir prenses olan Tanuhepa'yı almıştır. Tanuhepa da, kralın ölümünden sonra, yerine geçen oğlu Muvattali zamanında "Tavananna" olarak görevini sürdürdüğü gibi, Muvattali'den sonra iktidara gelen Urhi-Teşup'un kısa süren saltanatı döneminde de aynı mevkiyi işgal etmişti. Şunu da hemen belirtelim ki, Gaşulavi adlı kraliçe, büyük bir ihtimalle, Tavananna (III)'nın büyüler yaparak ölümüne sebep olduğu kadındı.

Hitit kraliçelerinin en ilgi çekicisi ve şahsiyeti en kuvvetli olanı, çağının belgelerinde sık sık adı geçen, Büyük Kral III. Hattuşili'nin eşi, Büyük Kraliçe Puduhepa'dır. Bu kraliçeye ait birçok mektup, adak ve vakıf vesikalari mevcuttur. Bunlardan başka, Fıraktin kabartması üzerinde ve bazı mühürlerde kocası ile birlikte adına rastlanmaktadır. Esasen bu devre ait pekçok resmî vesikalarda da Puduhepa'nın adı daima III. Hattuşili ile beraber geçmektedir⁵⁰. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre, Lavazantia şehri baş rahibi Pentipşarri'nin kızı olan Puduhepa, memleket dahilinde birçok hayır işleri yapmaktadır. Lelvani^{50a} kültürüne tahsis ettiği ailelerin listesini veren bir tabletten öğrendiğimize göre, kraliçe bir kızı kocaya vermekte, küçük çocukları enişterinin yanına çıraklığa koymakta, öksüzleri himaye etmektedir⁵¹. Diğer bir vesika ile de onun III. Hattuşili ile beraber Şahurunuva isimli kölelerine azatlık imtiyazı verdiğini öğreniyoruz. Bütün

⁴⁶ SBo I no. 24-29 — Beran, HG, Lev. X, 221-224.

⁴⁷ A.g.e. no. 37 — Beran, H.H, Lev. X, 220.

⁴⁸ Bkz: SBo I no. 42.

⁴⁹ A.g.e, No. 43,44 — Beran, HG, Lev. XI, 226, 227 a-b.

⁵⁰ A Goetze, Kleinasien, s. 88.

^{50a} Lelvani, Yeraltı-Cehennem tanrıçasıdır.

⁵¹ F.Kınal, Eski Anadolu'da Kadının mevkii, Belleten XX, 1956, s. 364.

bu iyiliklerine karşılık olarak da Haşmetmaabı III. Hattuşili için “altın, gümüş seneler, altın, gümüş aylar ve altın, gümüş günler” dilemektedir. Bir başka tabletin alt yazısına göre⁵². Kraliçe Puduhepa, baş kâtime Kizzuvatna tabletlerini toplamak görevini vermiştir.

Diğer taraftan Kraliçe Puduhepa, memleketin dış politikasında da kendisine düşen vazifeleri yerine getirmiştir. 16 sene kadar belli aralıklarla devam eden Mısır-Hitit savaşlarından sonra III. Hattuşili zamanında barış yapınca, Puduhepa da Mısır kraliçesine bir tebrik mektubu yazmıştır⁵³. Mısır firavunu II. Ramses'ten III. Hattuşili'ye 26, Puduhepa'ya ise 13 mektup gönderilmiştir. Bu mektuplar, Hitit kraliçesinin siyasî platformdaki bağımsız mevkiini ve oynadığı etkin rolü, açık ve net bir biçimde ortaya koymaktadır. Gerçekten, mektupların muhtevasından anlaşıldığı kadarıyla, Mısır firavunu, Hitit kraliçesini Hitit Büyük Kralı ile aynı seviyede görmektedir. Belki de bu durum, o çağın devletler hukukunun gerektirdiği politik kurallardan biriydi⁵⁴. Söz konusu mektupların üslubu, özel bir karektere sahiptir. Bu mektuplarda, uzun nezaket formüllerine geniş yer ayrılmıştır. Bu mektuplardan birinde II. Ramses, Puduhepa'ya “kız kardeşim” diye hitabederek, Mısır ülkesinin refahından, kendi sağlık ve afiyetinden söz eder. Sonra da Hitit kraliçesine, sahip olduğu tüm iyiliklere onun da sahip olması dileğinde bulunur. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi bakımından, bu mektubun Türkçe tercümesini aşağıda veriyoruz:

“Amon'un sevgilisi, güneşin oğlu, Mısır Kralı, Büyük Kral Ramses şöyle der:

Hatti ülkesinin Kraliçesi, Büyük Kraliçe Puduhepa'ya söyle: İşte ben, kardeşin, iyiyim. Evlerim, oğullarım, ordularım, atlarım, arabalarım iyidirler. Ülkemde büyük ölçüde iyilik vardır.

Sen kız kardeşim, iyi olasın! Evlerin, oğulların, orduların, atların, arabaların iyi olsunlar! Soyluların iyi olsunlar!. Ülkende büyük ölçüde iyilik olsun!.

Kız kardeşime şöyle söyle:

İşte habercilerim, kız kardeşimin habercileri ile birlikte bana geldiler. Onlar bana kardeşimin, Hatti Ülkesinin Kralı, Büyük Kralın iyiliğini bildirdiler.

⁵² K. Balkan, ABoT I, 1 ve 2.

⁵³ E.Edel, “Die Rolle der Königinen in der aegyptisch-hethitischen Korrespondenz von Boğazköy”, IF LX/1 (1949), s. 75.

⁵⁴ A.M. Darga, a.g.e., s. 42.

Onlar bana kız kardeşimin oğullarının iyiliğini, ülkelerinizin iyiliğini bildirdiler. Kardeşimin, kız kardeşimin ve ülkelerinizin iyilik haberlerini alınca, çok sevindim ve şöyle dedim:

“Çok şükür iyidirler!”

Kız kardeşimin bana gönderdiği mektubu gördüm ve Hatti Ülkesinin Büyük Kraliçesi kız kardeşimin pek güzel bir biçimde yazdığı konuları işittim.

Kız kardeşime şöyle söyle:

Kardeşim, Hatti Ülkesinin Kralı, Büyük Kral bana şöyle yazdı:

“Kızımın başına iyi kokulu yağı dökecek kimseleri gönder! Onlar onu Mısır Kralının, Büyük Kralın evine götürsünler!”

İşte, kardeşim bana böyle yazdı, kardeşimin bana bildirdiği bu karar çok ve pek güzeldir.

Mısır'ın Tanrıları ile Hatti'nin Tanrıları iki büyük ülkeyi ebediyen bir ülke olarak birleştirmek için bizi bu karara sevk ettiler.” Bu mektubun son kısımları, ne yazık ki, anlaşılacak derecede haraptır.

Puduhepa'nın birçok mektuplarının varlığı yanında, Mısır kraliçelerinin Hitit diplomatik yazışmasında aldıkları yer son derece önemsizdir. Mısır kraliçelerinden Tutankamon'un genç yaşta dul kalan eşi Kraliçe Dahamunzu'nun, I. Şuppiluliuma'ya yolladığı ve oğullarından biri ile evlenmek istediğini açıklayan mektubu⁵⁵ ise bir istisna olarak kabul edilmelidir.

Puduhepa, ikisi erkek ikisi de kız olmak üzere dört çocuk annesidir. Oğullarından biri, daha sonra Hitit tahtuna geçecek olan IV. Tuthalya, diğeri ise Nerikkaili'dir. Kızları ise Gaşşulaviya ve Manefrure⁵⁶ adlarını taşımaktadır.

Puduhepa, diplomatik sahadaki etkinliğini çocukları üzerinde de göstermiş ve herbirini bir komşu ülkenin prensi ya da prensesi ile evlendirmiştir. Örneğin, Narikkaili isimli oğluna Amurru kralı Penteşina'nın kızını almıştır. Kızlarından Gaşşulaviya'yı ise Amurru kralı Penteşina ile Kraliçe olmak şartıyla evlendirmiştir. Mısır kaynaklarında Manefrure ismi

⁵⁵ KBo V, 6. Bu mektup için bkz: H.G. Güterboch, “The deeds of Suppiluliuma as told by his son Mursili II”, JCS X/2, 1956, s. 94.

⁵⁶ Manefrure, Mısır orijinli vesikalardaki adıdır. Hititçe adını bilmiyoruz.

ile geçen öteki kızlarını ise, Mısırda yapılan barış antlaşmasını daha da kuvvetlendirmek için, iktidarının 34. yılında firavun II. Ramses'e gelin olarak göndermişlerdir.

Puduhepa, kocası III. Hattuşili'nin ölümünden sonra da "Tavananna" olarak hüküm sürmeye devam etmiştir. Gerçekten, babasının yerine geçen IV. Tuthalya, henüz devlet işlerini yürütebilecek yaşta değildi. Bu yüzden, annesi Büyük Kraliçe Puduhepa, bir süre, kral naibi olarak devleti başarıyla idare etmiş, daha sonra görevi oğluna devretmiştir.

Hitit İmparatorluğu'nun son kralları olarak kabul edilen IV. Tuthalya, III. Arnuvanda ve II. Şuppiluliuma'nın eşleri olan Hitit kraliçeleri hakkında ise ne yazık ki, hiçbir şey bilmiyoruz.

Yazılı belgeler ışığında, Hitit kraliçeleri hakkında yukarıda vermiş olduğumuz bilgilerin genel bir değerlendirmesini yapacak olursak, aşağıdaki sonuçları elde ederiz:

1 — Haştayar'ın çıkarmış olduğu huzursuzluk bir tarafa bırakılacak olursa, Eski ve Orta Hitit Devletleri zamanında kraliçelerin siyasî platformda fazla bir etkinlikleri görülmez.

2 — II. Tuthalya ile başladığı kabul edilen ve II. Şuppiluliuma ile de sona eren Yeni Hitit Devleti zamanında ise kraliçelerin, gerek siyasî, gerek dinî ve gerekse diğer konulardaki etkinliklerinin arttığı görülür.

3 — Eski Önsasya'nın hiç bir devletinde kraliçeler, Hitit kraliçelerinin sahip olduğu hak ve yetkilere sahip olamamışlardır.

ADLARI BİLİNEREN HİTİT KRALİÇELERİNİN KRONOLOJİK
TABLOSU

Kralın adı	Kraliçeleri
Labarna (= I. Hattuşili) (MÖ. ca. 1600)	Tavananna (I) Kadduşi Haştayar?
I. Murşili (MÖ. 1550)	Kali
I. Hantili	Harapşili
Ammunaş	Tavananna (II)
Telepinuş (MÖ. 1500)	İştapariaş
Alluwamna	Harapşeki
II. Zidanza	İyaya
II. Huzzia	Şummiri
II. Tuthalya (MÖ. 1450-1400)	Nikalmati
I. Arnuvanda (MÖ. 1400-1380)	Aşmunikal
I. Şuppiluliuma (MÖ. 1380-1335)	Daduḫepa Hinti Tavananna (III)
II. Murşili (MÖ. 1335-1300)	Gaşulavi Tanuḫepa
III. Hattuşili (MÖ. 1285-1250)	Puduḫepa

AHİLİK VE BİR AHİ ŞECERESİ

SADİ BAYRAM

Osmanlı İmparatorluğu'nun üç kıt'ada 600 sene ayakta durabilmesinin sebeplerini "A h î l i k T e ş k i l â t ı" nda aramak gerekir. Bunu şöyle de ifade etmek mümkündür. Ülkedeki çeşitli azınlık gruplara rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun üç kıtada 600 sene gibi uzun süre ayakta kalmasına sebep olan faktörlerin içinde "A h î l i k" ilke ve inançları vardır.

Ahî, kelime olarak Arapça olup, kardeşim mânâsına gelmektedir. Terim olarak, esnaf ve san'atkar birliklerini ifade eder¹ ki, XIII. asırdan XX. asır başlarına kadar yamak, çırak, kalfa, usta hiyerarşisi içinde çeşitli meslek gruplarını iş başında yetiştirip, diplomasını özel törenlerle verip mensuplarının çalışma ve insanî davranışlarını kontrol eden meslekî bir kurumdur.

1072 M. tarihinde, yani 922 yıl önce Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan Divan-ü Lûgat-it Türk'de "Akı" eli açık, sağlam, yiğit, cömert² mânâsına gelmekte, "A k ı l ı k" ise yine sağlam, yiğit ve cömertlik anlamında 922 yıl önce Orta Asya'da Türkmenistan'da kullanıldığı bilinmektedir³.

Ahîliğin anayasası "*Fütüvvetnâmeler*" dir. Fütüvvet kelimesi de Arapça olup, bilindiği gibi o devirlerin ilim dilidir. Tekil olarak *feta* delikanlı, yiğit eli açık, gözü pek, iyi huylu kişi manasında kullanılmıştır. Çoğulu *fityan* dır. Feta, Farsçada civanmert mânâsına gelmektedir ki⁴, bu meziyetlerin tümü, ideal olarak zihinlerde yaşatılan asîl ve tam mânâsı ile kâmil insanı sembolize eder.

Mücadelede *feta*, arkadaşları uğruna hayatını ortaya koyar. Misafirperverliği ve eli açıklığı; kendisinin hiçbirşeyi kalmayınca ve tamamıyla fakir düşünceye kadar devam eder.

Ebu Bekr Verrak; feta, düşmanı olmayan kişidir, diye tarif etmiştir⁵. Ömer Bin Osman el-Mekki, feta'yı iyi huy diye tarif etmiştir. Dostlarının⁶

¹ Neşet Çağatay, Bir Türk Kurumu Olan Ahîlik, Ankara Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1974, s. 3.

² Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk, C. I, 90.

³ Divanü Lûgat-it-Türk, C. I, 310; C. III, 172, 329 Divanü Lûgat-it Türk Dizini, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972, s. 7.

⁴ Neşet Çağatay, A.g.e., s. 4.

⁵ Neşet Çağatay, A.g.e., s. 5.

⁶ Neşet Çağatay, A.g.e., s. 5.

ayıplarını örtmek ve düşmanın düşmanlığından korunmak da fütüvvetin gereğidir.

Bir hadisde, '*Kul Müslüman kardeşine yardım ettikçe, Tanrı da ona yardım eder*' buyrulmuştur⁷. Hz. İbrahim, kendi evlâdını Allah uğruna kurban edebilme cesareti, misafir ağırlamadaki cömertliği; Hz. Yusuf'un kendisine kötülük eden kardeşlerini affetmesi, Hz. Musaya arkadaşlık eden Hz. Yuşa'nın fütüvvet ahlâkına uydukları sebebiyle feta diye anılmışlardır⁸.

Tasavvufda ise, kulun, Tanrı için kendi nefesine düşman olması şeklinde⁹ tarif edilen fütüvvetin ana prensiplerini özetle şöyle sıralayabiliriz. Kötülüğe iyilikle mukabelede bulunmak, başkalarının kusurunu aramamak, dostunun evine davetsiz gitmemek, yemekte kusur bulmamak, güzel ahlâk sahibi olmak, cömertlik, başkalarını sevmek, Allah'ı sevmek, büyüğe saygı, küçüğe şefkât, doğru sözlü olmak, kalbî temizlik, dostlarının sevincine katılmak, yaptığı iyiliğe karşılık beklememek, kimsenin kusurunu yüzüne vurmamak, çok çalışmak, kendi nefisini hesaba çekmek, ibadet, nefse hâkimiyet, sabırlı olmak, tamahtan sakınma, ilimde marifet arama, kusurlu olan mürîdi kovmama, alçak gönüllülük, tolerans, dostlarının rahatını kendi rahatına tercih etmek, dostlarının cefasına katlanmak, dostlarının sırlarını saklamak yani ketumiyet, yaptığı iyiliği söylememek, dostlarını istemeye mecbur etmemek-istenmeden vermek, komşuluk hakkına dikkât etmek, ahde vefa, geleme-yene giderek karşılık vermek, kibirlenmeme, Allah'ın yasalarına uyma¹⁰.

Menkıbeye göre, A h î l i ğ i n kurucusu *A h î E v r a n*, Hz. Muhammed'in amcası' Abbas'ın oğludur¹¹. Asıl adı *Mahmud* olup Bedir Savaşı'nda gösterdiği yararlıktan dolayı Hz. Muhammed, kendisine "*S u l t a n A h î E v r â n*" adını vermiş, amcası oğlu Hz. Ali'nin kızı Rukiyye ile evlenmiştir.

E v r a n, ejder anlamına gelmektedir. Bilindiği gibi Türkler'de ejder Orta-Asya'dan beri ebedî hayat anlamına gelmekte ve mukaddes sayılmaktadır. Bir başka eş anlamı da büyük ebedî bekçi mânâsına gelir. Efsanelere göre, büyük hazineleri, harap olmuş eski yerleşme merkezlerini ejderler bekler. Selçuklu devri kervansaray ve kale gibi yapılarda bazı ejder kabartmalar

⁷ Neşet Çağatay, *A.g.e.*, s. 5.

⁸ Ebu Abdi'r-Rahman Muhammed İbn el Hüseyin es-Sülemî (Çeviren, Süleyman Ateş), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi Ankara 1977, s. 4.

⁹ Neşet Çağatay, *A.g.e.*, s. 5.

¹⁰ Es-Sülemî, *A.g.e.*, s. 7.

¹¹ N. Çağatay, *A.g.e.*, s. 57; Sebahattin Güllülü, *Ahî Birlikleri*, Ötügen Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 149.; Cevat Hakkı Tarım, *Tarihte Kırşehir*, Gülşehir, İstanbul, 1948, s. 78; Enver Behnan Şapolyo, *Tarihte Kırşehir*, Ankara, 1966, s. Mithat Gürata, *Unutulan Âdetlerimiz ve Loncalar*, Ankara 1975, s. 78.

bulunur¹². Bir başka efsaneye göre de, Hızır Aleyhisselâm'ın veya Lokman Aleyhisselâm'ın¹³ bulduğu (Sumerliler'in Gılgameş Destanı'ndaki gibi)¹⁴ ebedî hayat otunu yılan yani ejder yutar.

Orta-Doğu kültüründe efsanevî şahsiyetlerin, veliler kanalı ile peygamberlere dayandırılması bir gelenektir¹⁵. Bu gelenek, şecerelerde kan bağı gibi gösteriliyorsa da, aslında öğretmenden öğretime¹⁶, yani hocadan-hocaya bilgi zinciri mânâsına gelir. Her türlü ilimlerin Allah tarafından Ceb-rail Aleyhisselâm vasıtasıyla Hz. Muhammed'e ve diğer peygamberlere de öğretildiği için, silsile zinciri Hz. Muhammed veya Hz. İbrahim, Hz. Nuh ve en son olarak da Hz. Adem'e dayanır¹⁷.

Ahî Evran soyunun gelini olduğunu söyleyen Ankaralı Sayın *Aliye Evran Hanımefendi*, elinde bulunan Osmanlıca Ahi Şeceresini Sayın *Ülkü (AYAN) Özsoy'a*¹⁸ tercüme için getirmiş, tarafımızdan ilginç görüldüğü için slaytu çekilerek ilim âleminin istifadesine tarafımızdan sunulan¹⁹ ekteki şecerede de iki A h î E v r a n bulunduğu kayıttır. Menkıbelerde de iki Ahî Evran bulunduğu bilinmektedir²⁰.

¹² Alay Han, Ejder Han, Susuz Han, Kayseri Karatay Han, Tuzhisar Sultan Han, Köşk Mescidi, Kayseri Döner Kümbet, Kayseri Sahabiye Medrese, Çankırı Darüşifası, Erzurum Çifte Minareli Medrese, Diyarbakır Kalesi, Selçuklu Devri Ahlat Mezartaşlarında ejder kabartmaları bulunmakta olup, Anadolu Kapı tokmakları ile çeşme musluk ve lülelerinde ejder motifi kullanılmıştır.

¹³ Ahmet Yaşar Ocak, İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut, Hızır-İlyas Kültü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Matbaası, Ankara 1985, s. 121.

¹⁴ Emin Bilgiç, Türk ansiklopedisi, Tufan Maddesi, s. 446.

¹⁵ Sadi BAYRAM, Musavvir Hüseyin Tarafından Minyatürleri Yapılan ve Halen Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Muhafaza Edilen Silsile-Nâme, Vakıflar Dergisi, S. XIII, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1981, s. 253-254; Sadi BAYRAM; "Amasya-Taşova-Alparslan Beldesi Seyyid Nureddin Alparslan er-Rufâi'nin 655 H./1257 M. Tarihli Arapça Vakfiyesi ile 996 H./1588 M. Tarihli Seyyid Fettah Veli Silsile-nâmesi", Vakıflar Dergisi, S. XXIII, Tisamat Basım Sanayii, Ankara 1994, s. 34; Sadi BAYRAM "Silsile-nameler ve İrlanda-Dublin Chester Beatty Library'de Bulunan 1598 Tarihli Zübdetü't-Tevarih", Vakıflar Dergisi, S. XXIV, Tisamat Basım Sanayii, Ankara 1994, s. 51.

¹⁶ Hüseyin Atay, Fatih Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet nâmeler, Vakıflar Dergisi, S. XIII, Ankara, 1981, S. 197-205.; Dedem Hacı Salim BAYRAM'ın icazeti; Şuletu'l-Yakin, Unvanü'l Meşayih, Takribü'l-Mübteda, Sebilüs-Salikin, Mühimmat-ı Sofiyye, Fi Teracümül Meşayih ve'l Ülema, Mir'atun Nazirin, Fi Münebbihatü't Tahirin adlı eserlerin sahibi (ölümü 1223 H./1808 M.) Büyükbabamın, Büyükbabası Abdurrahman Bin İsmail Akifzade Amasyavi'nin Kitabü'l mecmu fil meşhuri ve'l mesmu adlı İstanbul Millet Kütüphanesi'ndeki eseri varak 40b - 41a.

¹⁷ Hüseyin Atay, *A.g.e.*, s. 197-205; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde muhafaza edilen Genel 1907, K. 239 numaralı 692 H./1292 M. tarihli Ahî'l Hüccac Muhammed İbni Yusuf'un Arapça Şeceresi.

¹⁸ Ahî Evran sülâlesinden gelen Sayın Aliye Evran Hanımefendi ile, mesâi arkadaşım Sayın *Ülkü (AYAN) ÖZSOY'a* teşekkürü zevkli bir borç bilirim.

¹⁹ Sadi Bayram, *An Akhi Genealogical Tree*, VIII. Pre-Ottoman And Ottoman Symposium, USA/Minnesota, August 1987.

²⁰ Sebhatun Güllülü, Ahî Birlikleri, Ötügen Yayınevi, İstanbul, 1, 1977, s. 149-150.

Aliye Evran Hanımefendi'nin elindeki şecereye göre, ilk silsile, aşağıdan yukarıya doğru şöyle devam eder:

Hz. Muhammed'in amcası oğlu Abbasi'l Ekber (A h î E v r â n)

Abdülmuttalib

Hâşim

Abdi Menâf

Kuşayyi Kulâb (Gülâb)

Murra

Ka'b

Mâlik Bezlûy

Kâlb

Fahr

Hamza

Ma'der

Müdrîke

İlyâs

Musbır

Rân

Yesâ

Hemişe

Salâmân

Râhîm

Kaydâr Târih

İsmâ'il

İbrahim Halilûllâh Aleyhisselâm

Uzeyr

Abbas-ı Ekber'den aşağı inen silsile zinciri ise, söz konusu şecerede şöyle belirtilmektedir:

Abbas-ı Ekber

Abdullah Hz. Ali'nin kızı Rukiyye

Ahî Hızır

Ahî Mâlik

Ahî Beşîr

Ahî Mehmed

Ahî Ahmed Cüneyd

Şehr

Ahî Zâyidî

Ahî Esed

Ahî Turan

Ahî İlyas

Ahî Gürcanî

Ahî Kemal

Ahî Bezirgan

Ahî Şehred

Ahî Evran Şeyh Mahmud Nasrüd-dîn

Ahî Musa

Ahî Emire (Emirci?)

Ahî Emir Cüneyd

Ahî Muhammed Buhârî

Ahî Hüseyin

Ahî Mahsud

Ahî 'Ivaz

Ahî Musa Ahî İsâ

Ahî Mustafa

(şecerede kopukluk var)

Ahî Evliya

Ahî Ali (880 H/1475-6 M.)

Ahî Mes'ud

Ahî Zeyne'l-'Abidîn

Ahî Kasım

Ahî Torat (933 H/1526-7 M.)

200 X 25 cm. ebadında rulo şeklindeki nesih hatla yazılan 80 satırlık şecerenin tam metnini yazımız ekinde aynen sunuyoruz. Şecere sonunda görülebileceği gibi esnafın önlük kuşanma merasiminde okunacak 10 satırlık duâyı da vermektedir. Şecere A h i E v r a n N a s r ü d d i n V e l i soyundan gelen Evran Soyadlı ailede bulunması bakımından ayrı bir değere haizdir. 1218 H/1803 M. tarihli şecerenin tezyinatı XIX. asır özelliklerini gösterir. Türk süsleme san'atının dejenere hali ile taşra ekolünü yansıtır.

XIII. asır Anadolu'sunun birlik ve beraberliğinde Mevlâna Celâleddîn-i Rumî, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Velî ve A h i E v r a n N a s r ü d d i n büyük rol oynamışlar ve halkı felsefi ve ruhî açıdan eğiterek Osmanlı İmparatorluğu'na gelişmeye müsait kültürel bir ortam yaratmışlardır²¹. Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu Osman Gazi²² kayınpederi Şeyh Edebâli'den fütüvvet şalvarını giymiştir. Oğlu Orhan Gazi ve Sultan I. Murad Ahî'dir²³.

Ahîler sanatkâra iş yerinde yamak, çırak, kalfa, usta hiyerarşisi içinde, mesleklerinin inceliklerini iş yerinde çalışarak kalifiye personel yetiştirirken, akşamları toplandıkları tekke ve zaviyelerde sohbet şeklinde ahlâk ve felsefe eğitimi yapıyorlardı.

Sofilerin hırkalarına karşılık, Ahiler fütüvvet şalvarı, başlarına büyük bez yaz bir serpuş giymekteydiler. Serpuşların tepesinde bir arşın kadar uzunlukta bir şerit bulunurdu. Bellerinde kama taşırılar, törenlere daima silahlı katılırlardı. Aralarında tanınmış kadılar, mevlevîlerin bulunduğu bakılacak olursa; bunların basit bir esnaf teşkiline dayanmakla kalmayıp, o günkü sosyete diyebileceğimiz, cemiyetin aydın tabakalarını da aralarına aldıkları anlaşılmaktadır.

Ahi zaviyelerinde meslekî eğitim üzerinde pek durulmaz, bilhassa halk eğitimi, örf-âdet, gelenek-görenek, din eğitimi, ahlâk üzerinde durulur, ayrıca spora da ehemmiyet verilirdi. Bugünkü tabirle boş zamanları değerlendirme üzerinde durulurdu. Ata sporumuz cirit, güreş, kılıç-kalkan oyunları revaçtaydı. Aslında zaviyelerdeki eğitim, adap ve erkân üzerindedir. Toplulukta nasıl konuşulacağı, hangi hareketlerin yapılacağı, hangilerinin büyüklerin yanında yapılamayacağı, nazikâne olarak eğitilir, kulak ve göze hitap edilirdi. Bir nev'i görerek, dinleyerek eğitim yapılır, eğitim yapıldığından da dinleyenin fazla birhaberi olmazdı. Bu eğitimler sohbele dayalı idi.

Ahîler, dürüstlüğün yanında güçlü bir yardımlaşma ve dayanışma teşkilâtı kurarak, iyi, kalifiye personel yetiştirmişler, hile yapanı kendi aralarında

²¹ Sadi BAYRAM, Türkler'de Esnaf Teşkilatı Ahî'lik ve Loncalar, Milli Kültür, C. , 1, s. 7. Oğun Kardeşler Matbaası, Ankara, Temmuz 1977, s. 48-53.

²² Enver Behnan Şapolyo, Ahî'liğin Tarihçesi ve Ahî Evrân-ı Velî, Önasya Mecmuası, C. II. s. 20, San Matbaası, Nisan 1967, s. 15.

²³ Neşet Çağatay, A.g.e., s. 58; Abdülbaki Gölpınarlı, Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik, İstanbul, 1953, s. 275.

cezalandırarak, sağlam ve kaliteli mal imâl eden ve satan esnafı korumuşlardır. Kendi bünyelerinde oto-kontrol sistemi tesis etmişlerdir.

Ahîler, müridlerine genelde şu altı esası telkin ederlerdi. Elini açık tut, sofranı açık tut, kapını açık tut, gözünü bağlı tut, dilini bağlı tut, belini bağlı tut. Bu veciz sözlerin derin felsefî anlamları bulunmaktadır. Asıl amaç, zihinlerde yaşatılan ideâl insan, kâmil insan olmaktır. Tasavvuftaki amaç da bu değil mi?

Ahî esnafı her sabah çarşıda (arastada), Ahî başının başkanlığında Dua Kubbesi²⁴ önünde toplanarak Ahî başının öğüt ve dualarıyla dükkânlarını açarlar, müşteri geldiğinde eğer ilk alış-verişini yapmışsa, yandaki komşusuna, müşteri göndererek onunda ilk siftah yapmasını, yani kazanç sağlamasını temin ederlerdi. Dolayısıyla Ahîler, sadece kendilerini değil, toplum hayatını düşünürler; cemiyetin refahını, kendi refahlarına tercih ederlerdi. Ticarî rekâbet yoktu, aynı kalitedeki malın fiyatı, her yerde aynı idi. Fiyat kalite ve oto kontrol sistemi mevcuttu.

Kendi aralarında yardımlaşma keseleri veya sandıkları vardı. Sıkıntıya düşen veya ihtiyacı olan buradan faizsiz para alabilirdi.

Cemiyetleri ayakta tutan meselelerden biri de, hiç şüphesiz, fertlerin kendi aralarındaki münasebetleri, yani; günlük ihtiyaçların temin edilmesidir. İşte basit gibi görünen, aslında şumullü ve çok tesirli bir müessese karışımıza çıkıyor: *Esnaf Teşkilâtı-Ahîlik*.

Bugün nasıl mimarların *Mimar Odası*; doktorların *Türk Tabipler Birliği*; tüccarların *Ticaret Odaları ve Türkiye Ticaret Odaları ve Borsalar Birliği*; işçilerin *Türk-İş Konfederasyonu*; işverenlerin *İşverenler Birliği* var ise, bunların Selçuklular ve Osmanlılar'daki karşılıkları *A h î l i k* tir.

Ahîlik; önceleri toplum hayatında bir ülkü iken, daha sonraları ruhânî hayatta bir ideâl olmuştur. Cemiyetlerin dinî, ekonomik-sosyal-kültürel alanda, toplumun hür iradesi ile millî ve manevî unsurlarını meydana getirmiştir.

Ahî Evran, o devrin büyük bir ekonomisti olduğu kadar, büyük bir sosyologdur. Teşkilâtın devamlı olmasını teminen, o devirde Ahîliği tekke ve zaviyelere bağlamıştır. Tekke ve zaviyeler, o devrin açık bir halk üniversiteLERİDİR, gelişen kervan personelinin uğrak merkezleridir. İlim ve irfan yuvalarıdır. Çaresizin, fakir-fukaranın, seyyahın başvuracağı ilk merkezdir. Hatta parasız bir otel ve lokantadır. İnsan sevgisinin bir odağıdır. İşte Ana-

²⁴ Yılmaz Önge, *Türk Çarşılarında Dua Kubbeleri, Önasya Mecmuası, C. VI, s. 63 Ayyıldız Matbaası, Kasım, 1970, s. 7-8.*

dolu insanı bu sebeple kolay fütühat yapmış, toplumu kendi oto kontrol sistemi ile kendine idare ettirmiş, adaleti sağlamış, ticareti ve ahlak sistemini kuvvetlendirmiş; bunun için de 900 sene üç kıtaya hükmetmiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde kayıtlı vakfiyelerden, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu 1299'dan İstanbul'un fethine kadar geçen sürede yani 1453'e kadar kurulmuş Ahî Vakfiyeleri incelendiğinde aşağıdaki vakıfları görüyoruz:

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 581/2 numaralı defterden öğrendiğimize göre Ankara'da 842 H. (1438 M.) tarihli *Şemseddin Ahî Ahmed Bini Ahî el-hac Murad bin el-hac Hüsam*, malının bir kısmını kendi adına tesis ettiği medresesine, eğitim ve öğretim için vakfetmiştir.

1967 Numaralı Kütük Defteri'nde kayıtlı Niksar'da *Hacı Mehmed Ahî Pehlivan Niksarı*'nin H. 723 Recep, Temmuz 1323 M. tarihli vakfiyesinde, eğitim ve öğretimin yanısıra, fakir halka, zayıflara yardım edilmesi için vakıf tesis ediyor. Ayrıca zaviyesi içinde, sofraya takımı, buğday, et, ekmek, tuz, bal (3 batman), helva, yağ, un, odun, kandil için yağ alınması için de çeşitli gelir getirici akarlar vakfediyor. Bunların dışında çeşmelerin bakım ve onarımı için vakfından tahsisat veriyor.

Çorum'da *Ahî Ahmed bin Emir Hasan* 788 H. (1366 M.) tarihli vakfiyesi ile Ahî Zaviyesi ihdas ediyor. Bunun idâmesi için bağ, bahçe, tarla vakfediyor. Bu vakfiyenin tetkikinden o tarihlerde yani 1366'a Çorum'da *Şeyh Zeynüddin Zaviyesi*'nin faaliyette olduğunu öğreniyoruz.

1430 tarihinde Amasya'da Ahî ve Darphaneci lakabı ile tanınan *Şemsüddin Ahmed Çelebi bin Bedreddin Mahmud* 834 H. (1430 M.) tarihli vakfiyesinde Amasya'da babası adına *Ahî Mahmud Zâviyesini* tesis ettiği anlaşılmaktadır.

Yine Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 1760 numaralı defterin tetkikinden Kayseri'de *Bedreddin Ahî Mahmud*, 841 H. (1437 M.) tarihli vakfiyesinde Gömeç Hisarı'nda tarla, değirmen, ev vakfettiği anlaşılmaktadır. Edirne'de *Mehmed Ahî Efendi*'nin 847 H. (1443 M.) tarihli vakfiyesi incelendiğinde, yine bir ahî kardeşimizin hayır hizmetleri konusunda vakıf yaptığı anlaşıyor.

1989 Numaralı Defter incelendiğinde, Sivas'da *Ahî Emir* lakaplı *Ahmed bin Zeyn'ül Hac'*ın 733 H. (1334 M.) tarihli vakfiyesinde, Sivasın Tokmak Pazarı Mahallesi'nde Zaviye, Mescid yaptırdığı görülüyor. Vakfın devamı için de, Sivas'ın Hafik İlçesi'nde çeşitli tarlalar, Sivas Merkez'de dükkân, han, turşuhane, ekmekçi dükkânı, kasap dükkânı, şerbetçi dükkânı, bakkâl, Ebehri Hamamını vakfediyor. Misafirlerden hamam ücreti alınmıyor. Dükkân ve tarla gelirleri zaviyeye harcanıyor, fukara ile medrese taleplerine vakfiyede ayrı bir önem verilerek yardım yapılmasını şart koşuyor. Bir ahî için geleneğe tam bir sadakat var; kardeşlik ve dostluk var, düşküne yardım var.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Dairesi Başkanlığı Vakıf Kayıtlar Arşivi 2105 numaralı Defterde, Kırşehir'de *Pir-i Ahî Evran-ı Veli Nasrüd-din'in* 706 H. (1306 M.) tarihli vakfiyesi bulunmaktadır. Nisan 1917 tarihinde Arşiv kütüklerine girmiştir. Eizze yani azizler, devrinin önde gelen liderlerine ait vakıflar, olduğu için Evkaf Nezareti denetimi dışında tutulmuştur.

Vakfiyenin tetkikinden:

Ahî Evran-ı Veli Zaviyesi ve bitişiğindeki mescit ve misafirhanedeki misafirlere ikram için, Kızılca, Pazar ağıl, Çardak, Lodran, Kalpak, Kara Halil, Pür Köyü, İnce Kar, Yazı-bicir, Gökçeli, Kızılkaya, Ağmalca, Ağıl, Karşan, Arslan Tomuş, Mikail Hisarlı, Beydüzü, Kozagaç, Mucur, Gümüş Künbet, Sefir Saray, Yazı Kınık, Ahî Yüzler, Kükgeven, İlmülk Gökçeüyük mevkilerinde çeşitli araziler vakfedilmiştir. Toponomi ilmi bakımından, yer isimleri çok önemlidir.

Yine Vakfiyenin tetkikinden Kırşehir'de 1306 tarihinde yaşayan bazı şahısların isimlerini öğreniyoruz. Bunlar:

Şeyh Hamid-i Veli, Kadı Ahmed Fevzi, Kadı Esseyid Lütfullah, Kadı Esseyid Hasan bin Hüseyin, Kadı Mustafa, Kadı Ahmed Bende-i Hüdâ, Kadı Mehmed Mazhar, Kadı Abdurrahman, Şehit Abdullah bin Ali, Şehit Süleyman bin Mehmed, Şehid Yusuf Bin Ahmed, Şehit Ahmet bin Hasan, Şehit Yunus bin İsmail, Şehit İhras bin Ahmed, Şehit Hüseyin bin Beyazıd, Şehid Mustafa Efendi bin Bahşayış, Şehit Musa bin Devlet, Şehit Monla Ali bin Mahmud Molla, Şehit Lezeştümi Çelebi bin Mes'ut'dur.

Çeşitli vakfiyelerin tetkikinden görülüyor ki, 1300-1453 tarihleri arasında Edirne'de, Amasya'da Sivas'da, Kayseri'de Çorum'da, Niksarda Ahî zaviyeleri kuruluşunu tamamlamış ve çalışmaya fiilen başlamışlardır. Vakfiye kütük defterlerine geçmeyen binlerce vakıf, bunların dışındadır.

Başkentimiz Ankara'da çok eski bir Ahî şehridir. Bugün Ankara Kalesi'nde bulunan ve halen Anadolu Medeniyetleri Müzesi olan, Fatih Sultan Mehmed Döneminden kalma *Mahmud Paşa Bedesteni*'nde Ankara ipeği satılırdı. *Sulu Han*'da ise, 1700 yıllarından sonra sadece kahve satılırdı. Frig, Roma, Bizans dönemlerinde de önemini kaybetmeyen eski Ankara; Selçuklu ve Beylik Dönemlerinde de Orta Anadolu'nun bir ticaret merkezi idi. Eski Ankara'da ahiliğin birçok işaretleri, sembolleri bulunmaktadır. 1390 tarihli *Ahî Hüsameddin* tarafından yaptırılan Samanpazarı'ndaki Arslanhane Camii ve külliyesi, eski bir ahî merkeziydi. Ahî Hüsameddin'in torunu *Ahî Şerafeddin*'in burada bir türbesi olduğundan ve türbe ve yanındaki tekke girişinde bulunan Arslan heykellerinden dolayı, daha sonraları cami, Arslanhane

adıyla anılmış, Ahî Hüsameddin ve Ahî Şerafeddin isimleri tarihin karanlıkları arasında unutulmaya yüz tutmuştur. Daha sonraları yapılan *Ahî Elvan*, *Ahî Tura Mescidleri*, *Ahî Yeşil Camii*, *Ahî Tura Çeşmesi*, bu eserler arasında sayılabilir.

Ankara'nın banliyölerinden Etimesgut semtinin asıl adı *Ahî Mes'ud*'dur. Bugün ilçe olmuştur. Mamak semtinin asıl adı *Ahî Mamak*'tır. Yine bugün ilçe merkezi olmuştur. Ankara Seymenleri ise, Ahî Yiğitleri'nin bugün için devamı şeklinde yorumlanabilir.

Ayrıca Ankara'da çeşitli devirlerdeki Ahî vakıfları incelendiğinde *Ahî Elvân Camii Şerifi Vakfı*, *Ahî Şemseddin Mescidi Vakfı*, *Yeşil Ahî Medresesi ve Camii Şerif-i Vakfı*, *Ahî Hacı Murad Mahallesi Camii Vakfı*, *Ahî Çomak Vakfı* hemen karşımıza çıkmaktadır.

Çeşitli Türk kavimlerinin (boylarının) Orta Asya'dan beri türlü işaret ve damgaları olduğu gibi, Anadolu Selçukluları'nda ve Osmanlılar zamanında yapılarda çalışan taşçı grupların da kendilerine mahsus taşçı işaretleri bulunmaktadır²⁵. XII. yüzyıl eseri olan Sivas Ulu Camii'nde, Edirne II. Bayazıd Külliyesinde, Mimar Sinan'ın inşa ettiği Büyük Çekmece köprüsünde ve Anadolu'da bulunan diğer eski eserlerde bu işaretlerin çeşitlerini görmek mümkündür.

Ahî zaviyelerinde yapılan sohbetlerde felsefi ve tasavvufi konuşmaların yanında sportif gösteriler, cemiyetin dinî düzenine uygun içkisiz eğlenceler de düzenlenir ve yârân sohbetlerinde de bulunurlardı. Yaran sohbetleri son 30-40 seneye kadar Çankırı, Eskişehir, Kütahya, Isparta, Niğde vilâyetlerinde devam etmiştir²⁶.

Yukarıda zikredilen geleneklere bağlı olan Ahîler, sanat dallarının çeşitli kollarında iyi yetişmişler, ahlâki değerlere verdikleri önemi ticarî hayatlarına da intikal ettirerek, Osmanlı İmparatorluğu'nda iç ticareti adaletli biçimde yürüterek, İmparatorluğun ikisadî bünyesini canlı tutmuşlardır.

XVI. asır sonlarında, Müslüman olmayan azınlıkların ahî toplantılarına girememeleri, ithalaun azınlıklar elinde bulunması, Avrupa ile sıkı temas neticesi, Ahî teşkilâtının Loncalara dönüşmesi, askerî sınıfın ticarete girmesi, gedik sistemi, imtiyazlar ve kapitülasyonlar neticesinde Ahîlik Kurumu yavaş yavaş bozulmuş, Osmanlı İmparatorluğu'nun Duraklama ve Gerileme Devirleri etkisini bu kurumda da göstermiştir.

²⁵ Zafer Baybutluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Atatürk Üniversitesi yayınları, Erzurum 1993, s. 240.

²⁶ İbrahim Numan, Çankırı'da Yaran Sohbetleri ve Sohbet Odaları, Vakıflar Dergisi, S. XIII, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1981, s. 291.

Orta Asya Türkleri'nde köklerinin bulunduğu inandığımız, Akı, fütüvvet ve Ahî felsefesi; Horasan'dan Abbasilerle Bağdad'a, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile Anadolu'ya gelmiş, gelişmiş ve XIII. asır başlarında 1250-1300 yıllarında Ahî Evran Nasrüddin Velî zamanında kurumlaşmıştır. Bu bakımdan esnaf ve sanatkârın piri, üstadı olarak kabul edilir.

AHİ EVRAN ŞECERESİ

Bismillahi'r-rahmani'rahîm

El-hamdü li'llâhi Rabbi'l-âlemîn ve's-salâtu ve's-selâmu 'alâ Muhammedin ve âlihi ecma'îne. Lemmâ semî'û nidâe "yâ eyyühe'llezîne âmenü tûbû ila'llâhi tevbeten nasûhen" âmenü bi-kavlihi "yuhibbu et-tevvâbîn" ve'stebşerü bi-beşâretin" ve'llezîne câhedü finâ lenehdiyennehum sabulenâ ve inne'llâhe leme'a'l-muhsinîne'inde zikri's-sâlihîne tenezzelu'r-Rahmeti sadaka'llâhu'l-'azîmu'l-celîlu'l-cebbâru ve nahnu'alâ zâlike mine's-ş-şâhidîne ve salla'llâhu 'alâ seyyidînâ Muhammedin ve âlihi ecma'in.

Der-münâcât ve menâkıb-ı Ahî Evran Pâdişâh Rahmetu'llâhi 'aleyhi bir gün Hazret-i Resûl Salla'llâhu Te'âlâ 'aleyhi ve sellem ile oturup çıkıp Mes-cid-i A'zam'a teveccüh kıldı. Ba'zı ashâb-ı kibârla seyyidâtları Ahi Evran bile idi. Bir kelb ölisine uğradılar. Sahâbeler yüzlerin dündürüp enflerin dutup kerhile geçdiler. Resûl Hazret-i 'aleyhi ve sellem nutkile ne güzel dişleri var didi. Andan Ahî Evran Hazreti dönüp geldi ol kelbün derisin yüzüp dibâgat idüp Resûl Hazretine getürdi. Resûlu'llâh Salla'llahû Te'âlâ 'aleyhi ve sellem anı görüp tahsîn eyledi. Rahmetu'llâhi'aleyhi Ahî Evran ikidir. Biri 'Abbâsi'l-ekberdür. Rahmetu'llâhi 'aleyhi ibni'Abdu'l-Muttalib ibni Hâşim ibni 'Abdi Menâf ibni Kusayyi Külâb İbni Murra ibni Ka'b ibni Mâlik Bezlûy bin Kâlib ibni Fahr ibni Hamza ibni Ma'der ibni Müdrike ibni İlyâs ibni Musbır ibni Rân ibni'l-Yesâ' ibni Hemîşe' ibni Salâmân ibni Rahîm ibni Kaydâr Târih ibni İsmâ'il ibni İbrâhîm Halîlu'llâh 'aleyhi's-selâm oğlu re'y-i 'Uzeyr bilgil kim, evvel mürşidi ve Ahî ve Şeyhi Hazret-i 'Ali kerrema'llâhu vechedudur ve 'Ali'den sonra imâm Hasan oldu ve andan sonra imâm Hüseyin oldu. Resûlu'llâh salla'llâhu 'aleyhi ve sellem Hazretleri 'Abbâs-ı Ekber''e Ahîlik vericek Cebrâ'il (A.S.) geldi Hazret-i Hak Te'âlâdan selâm getürdi. Eytidi: Yâ Resûla'llâh, Hakk Te'âlâ buyurur kim 'Ali Hazretlerine Arslanlık virdi ve Hamza'ya Pehlivanlık virdi ve Abbâs-ı Ekbere Evranlık virdi. Anunçün ana Ahî Evran didiler. İmdi Ahî olan kişinin eli açık gerek ve sofrası açık gerek. Hazret-i 'Ali kerrema'llâhu vechedu buyurdu kim Ahîlikden murâd sehâvetdür. Ahî'nün kim sehâveti (veti) ve sofrası olmasa anun Ahîliği bî-ferdândur, Ahî

olmağa bu şartlar lâzımdur²⁷. “Aziz min imdi bilgil ki Hazret-i Resûlu’llâh salla’llâhu ‘aleyhi ve sellem ve Hazret-i Ali’nin kerrema’llâhu vechehu, ‘Abbâs-ı Ekber ammileridir. Hazret-i Resûlu’llâh salla’llâhu‘aleyhi ve sellem sahâbeye eyitdi: Ben ‘Abbâs-ı Ekber’e pişenlik virdüm. Siz ne virirsiz didi. Her biri birer teberrük virdiler. Hazret-i ‘Âli, kızı Rukiyye’yi²⁸ ‘Abbâs-ı Ekber’ oğlu ‘Abdu’llâh’a²⁹ virdi. Andan sonra Ahî Hızır oldu andan Ahî Mâlik oldu andan Ahî Beşir oldu. Ahî Beşir’den Ahî Ahmed oldu. Ahî Ahmed Cüneyd andan Şehr oldu. Andan Ahî Zâyidî oldu, Ahî Zâyidî’den Ahî Esed oldu. Ahî Esed’den Ahî Turan oldu. Ahî Turan’dan Ahî İlyâs oldu, Ahî İlyâs’dan Ahî Cürçânî oldu. Ahî Cürçânî’den Ahî Kemâl oldu, Ahî Kemâl’den Bâzîrgân’dan oldu. Ahi Bâzîrgân’dan Ahî Şehred oldu ve andan ikinci Ahî Evran oldu ve Ahî Mûsâ oldu ve İrşâd dahi Evrandur kıldı. Ahî Emire değdi. Ahî Emirci (?) dahi Evrandur. Karındaşı oğlu Ahî Mûsâ’nın oğludur ve Ahî Evran’ın dahi adı Nasrud-dîn idi. Bunlar Ahî Bâzîrgân oğlanlarıdır. ‘Abbâs-ı Ekber neslidür. Ahî Emir Cüneyd’den Ahî Muhammed Buhârî oldu. Muhammedi’l-Buhârî’den Ahî Hüseyn oldu. Ahî Hüseyn’den Ahî Maksûd oldu. Ahî Maksûd’dan Ahî Nasûh oldu. Ahî Nasûh’dan Ahî İvaz oldu. Ahî İvaz’ dan Ahî Mûsâ oldu. Ahî Mûsâ’dan üç oğlan oldu. Biri Ahî Mûsâ, biri Ahî ‘İsâ, biri Ahî Mustafâ’dur. Biri Ahî Evliyâ’nun oğlu Ahî ‘Ali’dür. Dahi Medine’ye gelüp Hicret-i Nebvî’nün semânûn ve semâne mi’eti (880 H.)³⁰ yılında gelüp Seyyid Muhammed’den bahrına beden nesebi beyân edüp nesli beline kuşadıp irşâda havâle idüp revâne oldu ve dahi Ahî Mes’ûd oğlu Ahî Zeyne’l-Abidîn’dür ve Ahî Zeyne’l-Abidîn’ün oğlu Ahî Kâsım’dur. Ahî Kâsım oğlu Ahî Torat’dur. Kerbelâ’ya varup selâse ve selâsûn ve us’a mi’etin (933 H-)³¹ yılında nesli beline bağladup kuşanup Seyyid Muhammed âleti elinden revâne oldu ve Hazret-i Sebbâdât ve Nekâyib Sâhî (?) Seyyid Gıyâse’ddîn’den Tecdîd-i Fâtiha ve Teksîr eyledi. İcâzet-i ‘ihâbet virüp buyurdi kim her kimesne kim bu târika iştiyâk ve taleb idüp bunlara yapışup ‘inâbet idüp meyan bağladup icâzet’ alsa tamâm kâmil olur. Zîrâ tarîkın göstermişdür ve dahi Ahî Evran neslidür. Ba’dehu Evran nesli bundan beyân olunur. Ve erkân-ı tarîk yüzinde mülâhaza olundu imdi her kimesne bu târîkden recâsı vardır gerekdir ki yolunda şekk(ü)şübhe götürmeye. Zîrâ Hazret-i Fâtuma Radiya’llâhu ‘anhâ neslidür. Hazret-i Resûl salla’llâhi‘aleyhi ve sellem buyurmuştur: Kâle (A.S.): “Men ekreme evlâdî fakad ekremenî felehu el-cen-neti sadaka”. Kâle (A.S.): “Ve men ahkara evlâdî fakad ahkarani felehu’n-

²⁷ Seyyidar olması lazım.

²⁸ Belirtme durum eki (• = hemze) ile verilmiştir.

²⁹ Yönelme eki hareke ile verilmiştir.

³⁰ 880 H. (1475-6 M.).

³¹ 933 H. (1526-7 M.).

nâri sadaka.” Resûl Hazret-i salla'l-lahu Te'âlâ 'aleyhi ve sellem ne didi (er) kim me's-ş-şerî'atü ve ma'l-hakikatü kâle'n-Nabiyyü salla'lahu 'aleyhi ve sellem.”

“Eş-şerî'uatü akvâlî ve't-tarîkatü ef'âlî ve'l-hakîkatü hâlî. “ya'nî Resûl salla'llâhu 'aleyhi ve sellem buyurmuşdur ki şerî'at benim kavlimdür, tarîkat benim ef'âlimdür, hakîkat hâlümdür didi ve bir hadis dahi buyurdu ki; “Eş-şerî'atü huve'l-Kur'ân'un zâhirun ve't-tarîkatü bâtunun ve'l-ma'rifetü zâ-tuhu.' Ya'nî şerî'at Kur'ân'nın zâhiridür, tarîkat bâtunidür, hakîkat sırridür, ma'rifet zâudür. Pes tarîkat ve hakîkat ve şerî'at hemân olmuşdur ki cânile ten oldu. Bir hakîkat bereketi ve şerî'at dahi tarîkat bilmekdür ki esrâr-ı İlâhî'nün müftüleri şöyle rivâyet itmîşler ve ahbâr ve âsâr-ı nâ-mütenâhî nakilde getürdiler ger fütüvvet kelâm-ı kadîm-i ezeliye mezkûr ve menşûr hükm-i lem-yezeliye mestür ki kâlû; “Semi'nâ feten yezkuruhum yukâlu lehu İbrâhîm sadaka” ve dahi bilmek gerekdür ki a'zam fütüvvedir. Ve devletlü ol kişi kim edeb anın nefsinde mezkûrdur. Şöyle kim buyurmuşlar “bâbu'llâh meftûhun lâ yedhuluhâ illâ biâdâbin ve inneke hulâsa vudî'a küllü şey'in fi mer-tebetihi' dür. Ve dahi bilmek gerekdür kim fütüvvet cemî' âdâb-ı tarîkat ile ârâste ve pîrâstedür ve rûtbe-i tâ'at ve lokma yimek ve mükâleme itmek ve tarîkyla gitmek varup övmek (?) ve kemer-bestelik ve açmaklık edeb ve zâhir ve (zâhir) ve bâtun ahlâk-ı hamîde ve a'mâl-i sâliha ile istinâs iden ve ol keh-rimeşden olma ista'uzu bi'llâhi” ve lakad zere' nâ li-cehenneme kesîren mi-ne'l-cinni ve'l-ünsî lehum kulûbun lâ yafkahune bihâ ve lehum a'yununlâ-yubsürüne bihâ ve lehum azânun lâ yesma'üne bihâ ulâ'ike ke'l-enâm bel hum adallu ulâ'ike humu'l-gâfilüne” ve fütüvvedür gerekdür kim İlâhî has-letle murâd ile ewel ve fütüvvetün altı merkezi vardur ve mu'ayyen ola kim onun üç rûkni Kûşâdlıkdur. Tefvîk-i İlâhî ewel kaptu ehl-ullah' (a) açık ola, ikinci kûşâd nişânı ya'nî güler yüzi ola, üçüncü hulki hoş ola. “Hel etake hadisu dayfi İbrâhîme el-mükremine iz dahalû 'aleyhi” ve hulki hoş ola sözi kabûl itmekdür. Ey 'aziz 'ilm ve 'amel ve zühdi bilgîl nedür az yimek az yat-mak ve bu akvâlinün beşinci ve hulâsasî irtihâdur. Mübârek ve şerî'at bi-ism-i seyyidi mürselîn ve'l-hamdü li'llâhi Rabbi'l-âlemîn. Bâ'is-i tahrîrinden garaz oldur ki Ahî 'Ali bin Nefer oğlu olan bu dergah-ı melâ'ik mekân-ı hazret-i seyyidi'ş-şühedâi 'Abdu'llâh Hüseyin Radîya'llâhu 'anhu istinâ-i şeriflerine müşerref oldi cemî'-i sâdât-ı 'ızâm ve bekâ-i kirâm hizmetlerine oldu kadar belin bağlayup ve tekbîr-i Mûsâ ile çıkına (?) okudılar ve mezkûr dahi kazan kaynadup kurbânlar kesüp huşû' ve huzû'ları ziyârât idüp du'â-i Fâtîha'dan sonra şeddi ve sofa ve çırâg-ı mezkûr Ahî Evran Şeyh Mahmûd kaddese sır-rıhu'l-'azîz Hazretleri pîr-i debbâgân havâle olundu gerekdür ki her vilâye-tün müftüleri 'Arabda ve 'Acemde ve Türkde olan ve iklimde olan şeyhler ve ehl-i erkân ve kethüdâlar ve ahîler ve şeyhler ve yigitbaşılar ve cümle olan ih-

tiyârlar gerekdür ki mezkûr Ahî Evran Hazretlerinün emrinden tecâvüz itmeyeler. İhtiyarlar, pirlar ve her kimesne murâd isterse mezkûrun hizmetinde ber-murâd olur. Zirâ ekber-i üstâdlardan olan ihtiyarlar (ihtiyâr) icâzet virdiler. kemâ huve hakkahu ihtiyâr birle enva-i irfet ve i'zâzî ve ihturâmî dirig eğer şekk gösterürse ne'ûzu bi'llâhi zarar-ı dînî ve 'azâb-ı sermediyye giriftâr ola ve'l-hamdu lillâhi Rabbi'l-âlemîn ve ba'dehu bir kimesne Hazret-i 'Abbâs-ı Ekber evlâdından olup hazret-i İmâm 'Ali'ye ve hazret-i İmâm Hüseyin'e gelüp Âdem peygamberi ve hazret-i Nûh peygamberi ziyârât idüp Ahî Evran anun nefes oğlıdur buna şekk eylemekden katı i'tirâz üzere olalar her kimesnenin ne murâdî maksûdu olur ise murâdına iriše. Zirâ ehl-i erkân dercâtıyla çıkmışdur ve on yedi peygamberin işledüğü san'at buna icâzet virilmişdür. Bunları su'âl idüp yirlü yirine hizmetine (?) mezbûr ta'yin olmuşdur.

Temmet

Bi-'avni'l-meliki'l-Vehhâb.

Semâniyeti aşar ve mieteyn ve elf. (1218) min hicret-i menlehu'l izzu ve ve's-saadetu ve'ş-şeref.

Şeddi kuşanmadan mukaddem bu du'â okunur: Allah Allah İnnâ'llâhe ma'a's-sâbirîn.

Hak Te'âlâ vardır. Şerîki nazîri yokdur. Padişah oldur vezîri yokdur. Ferd-i yektadır. Elifin ma'nası bu. Ol ahad fahr-i "âlemdür. Muhammed Mustafa nûr-ı kevényndür. Muhammed Mustafa cemâlündür senün. Nuri İllâhî yüzündür 'alem mihrî mâhî nisâk olsun. Senâ dünyâ ve 'ukbâ sensin ki dîn-u dünyâ pâdişâhî es-selâmu 'aleyküm yâ erbâb-ı ehli şerî'at erkânı Muhammed'e salavât. Der-miyân idelüm varımızdan yârimizden hânî-mânî terk idelüm cânı dildârimizdan sırrımız gizlü degildir vâkıfsız esrârımıza çün evvelden berü didilerde soralım ikrârımıza es-selâmu 'aleyküm yâ erbâb-ı ehli tarikât erkânı Muhammed'e salavât, Ehl-i derde dert olalım nokta gibi ferd olalım hûşalım kûhî harâba tadilin âbâd olsun nânî ni'met koya şu dünyâda bir 'âd olsun bize teslîm olalım tâlibe irşâd olsun es-selâmu 'aleyküm yâ erbâb-ı ehli hakikat erkânı Muhammed'e salavât. Du'âcıyım du'âcıdan armağan du'â Hakk kılıcı Sultân Ahî Evran-ı Velînün tarîki bir takdir tarîkin irşâd idelim şu dünyâda bir 'âd olsun pire teslîm olalım tâlibe irşâd olsun. Es-selâmu 'aleyküm yâ erbâb-ı ehli ma'rifet erkânı Muhammed'e salavât. Destini destime virgil deste-girimidir. Allah pir ile yok pervane kiblemiz dergâhsız erenler huzurunda şeddi kuşanıp pîri pîr olmak ister halkalar ne büyüksüz ihtiyârlar ustalar ehle mahallihim cemâlen cân irişdi el-hamdu li'llâhi ne

devletlü zemâne irdik el-hamdu li'llâhi vatandan gayrı düşdüm yabanaden
yola geldim gene geldim el-hamdü li'llâh Resûlün seccâdesi çün bize virildi
el-hamdü li'llâh dîni pak Hazret-i Muhammed Mustafa râ salavât 'azameti
Hudâ. Tekbîr :

(Allahu ekber Allahu ekber âh âh)

Şikeste gönlüme ilhâm irişdi

Uyandı cân gözi el-hamdu li'llâh

AN 'AKHI' GENEALOGICAL TREE

SADİ BAYRAM

It would be proper and much enlightening to look for the reasons why and how the Ottoman Empire could perpetuate a brilliant existence on three continents, Asia, Europe and Africa, in the Akhi Order or Fraternity. In other words, Akhi faith and principles should be counted amongst a myriads of factors that contributed into six centuries of Ottoman domination on these three continents.

An Arabic word, the word 'akhi' means 'my brother' or 'brethren'. Further it connotes and expresses unions, leagues, syndicates etc. established and developed by artisans and traders¹. The Order had been instrumental in training, forming, educating shop assistants, helpers, apprentices, master craftsmen, craftsmen etc. from thirteenth century onwards until the beginning of the present century in hundreds of branches of arts, crafts trades and skills. The Order helped arrange pageantry, ceremonies at which formed traders, artisans etc. were promoted, trained spiritually as well as morally its adherents, followers and disciples in humanities, etiquettes, worldly virtues and social behaviour.

In "Divan-ü Lûgat-i-Türk", a Turkish dictionary penned in 1072 by Mahmud from Kashgar, the word 'akhi' is paraphrased as bon coeur, kind, helper, brave, generous in mind and heart as well as in purse² and 'being an akhi' as bravery, generosity and solidarity³.

Futuwwanama's are constitutional statutes of the Order. The word 'futuwwat' is also Arabic -the scientific and scholarly language of the times. The singular form of the word is 'feta' meaning brave, generous, undaunted, docile etc. Its plural form is 'fityan'. Feta means *jevanmerd* in

¹ Prof. Dr. Neşet Çagatay's work soon to be published in English: "Bir Türk Kurumu Olan Ahilik: A Typically Turkish Institution: the Akhi Order", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974, pp 3.

² Kaşgarlı Mahmud, "Divanü Lûgat-it Türk", V. I, pp 90.

³ İdem V. I, pp 310, V. III. pp 172 and 329, Divanü Lûgat-it Türk Dizini, published by the Turkish Language Society and printed by Ankara University Press, Ankara, 1972 ed., pp 7.

Persian⁴ or rather a youth who collects all these best qualities in his character.

In short, in both languages, i.e. Arabic and Persian, the word 'feta' and its plural form 'fityan' symbolize, describe and idealize the perfect man, the accomplished human being.

In combat a feta endangers his own life to secure those of his friends and companions, he is hospitable, generous and such qualities and virtues can never be pushed to a limit. He never feels exhausted of his unsparing help and assistance.

Abu Bakr Varrak describes feta as the person who has no enemies, known or unknown⁵. Omar b. Osman el-Makki describes 'feta' a person, a youth of benevolent character and docility. To cover up weaknesses of his companions and friends and to protect oneself from the enmity of enemies are prerequisites of "feta"⁶.

A hadith says "as man (in relation to Allah) helps his muslim brethren he gains Allah's help"⁷ Abraham's generosity to the limit -his attempted sacrifice to slaughter his own son for the sake of Allah- his generosity, Joseph's forgiveness vis-à-vis his own brothers and Joshua's companionship for Moses make them all feta since they all obeyed futuwwa and acted as befits such character⁸.

In Sufism futuwwa is being described as man's enmity against his own self for the sake of Allah⁹. Main characteristics of futuwwa may be summarized as: meet evil or wickedness with bounty and goodness, not to seek faults and imperfections in others, not to go to your friends' homes unless invited there, not to seek deficiency or fault with what is offered to you in dinner table, to have good behaviour, to be generous, to love people, to worship Allah, to show respect to elders and to cherish the young, to be worthy of one's promise, to take part in friends' jublations and merriment, not to expect a good turn for a good turn done, not to repro-

⁴ Prof. Dr. Neşet Çağatay's work mentioned in note 1 above, pp 4.

⁵ idem pp 5.

⁶ idem pp 5.

⁷ idem pp 5.

⁸ Ebu Abdi'r-Rahman Muhammed Ibn el Huseyn es-Sulemi (translated by Süleyman Ateş) published by Faculty of Theology University of Ankara, Ankara University Press, 1977, pp 4.

⁹ Prof. Dr. Neşet Çağatay, work mentioned in note 1, 5-7 above, pp 5.

ach someone for anything bad done, to work hardest, to dominate and control one's own self, to worship, to have will power, to be patient, to shun covetousness, to seek wonders in science, not to chase away the disciple who is at fault, to be modest, tolerant, to prefer your friends' comfort to your own, to put up with your friends' caprices, to keep one's friends' secrets as such - to be discreet-, not to brag about a good turn done to others, to give without being asked to give and thus not to force your friends to ask for a favour etc; to observe religiously your neighbour's right, justice and due, observance of a promise, to go to the house of a friend who cannot come to your house, to shun haughtiness, to observe and adhere to canonical precepts and tenets¹⁰.

According to a legend Akhi Evran, the founding father of the Order or fraternity is the son of Abbas, an uncle of the Prophet Mohammed¹¹. His real name being Mahmud, it is said that the Prophet had given him the title of Sultan Akhi Evran on account of his valiant exploits at the time of Badr War and made him marry Rukiyya, a daughter of Ali, the Caliph.

As a common word Evran means a dragon. You would all recall that the word dragon has always symbolized eternal life -this, since central Asian Turks - and was therefore sacred. A synonym of akhi is eternal guardian. This, according to legends in which dragons are said to safeguard treasures and watch ruins and old relics of ancient civilisations. On walls, portals and frontispiece of certain Seljukid caravanserais and castles as well as other edifices and public buildings there exist dragon bas-reliefs¹². According to another set of legends the herb of eternal life is swallowed by a dragon - as it is the case in Gilgamesh¹³ legends where eternal life is discovered by Hızır (A legendary person who attained im-

¹⁰ Es-Sulemi, work mentioned in note (8) hereabove, pp. 7.

¹¹ Prof. Dr. Neşet Çağatay, work mentioned in note 9, pp 57, Sabahattin Güllülü "Ahi Birlikleri" Ötüken Yayınevi, 1977, pp 149, Cevat Hakkı Tarım "Tarihte Kırşehir, Gülşehir", İstanbul, 1948, pp 78 Enver Behnan Şapolyo "Tarihte Kırşehir" Ankara, 1966, pp Mithat Gürata "Unutulan Adetlerimiz ve Loncalar". Ankara 1975, pp 78.

¹² Bas-relief dragons are to be found on Alay Khan (Inn), Ejder (Dragon) Khan, Susuz Khan, Kayseri Karatay Khan, Tuzhisar Sultan Khan, Kayseri Döner Kümbet, Kayseri Sahabiyye Medresseh, Çankırı Hospital, Erzurum Double-Minarete Mosque, Diyarbakır Castle and Fortification, Ahlat tombstones of Seljukid period, while dragon motifs take place in ornamentations to be found on fountain taps, door handles in Anatolian homes etc.

¹³ Prof. Dr. Emin Bilgiç's article in 'Turkish Encyclopaedia' on "Déluge", pp 446.

mortality by drinking from the water of Life) and Lokman¹⁴ (name of a legendary sage regarded as the father of medicine).

In the Middle-Eastern culture it is customary to link legendary personalities to prophets through *velî's* or friends of Allah¹⁵. This tradition is reflected in genealogical trees as links in blood, whereas in fact it is simply a chain from one spiritual leader and Sufi teacher to the next and so on¹⁶. And since all sciences were transmitted to Prophet Mohammed through the Archangel Gabriel this chain of transmission (of scientific knowledge of all sorts) the last link of the chain ends in Adam passing through Prophets Mohammed, Abraham and Noah¹⁷.

Claiming descendance from Akhi Evran, Mrs Aliye Evran from Ankara has recently brought for translation into today's Turkish of the Akhi

¹⁴ Ahmet Yaşar Ocak "İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü", a publication of Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara University Press 1985, pp 121.

¹⁵ Sadi Bayram "Musavvir Hüseyin Tarafından Minyatürleri Yapılan ve Halen Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Muhafaza Edilen Silsile-Nâme", published in Vakıflar Dergisi V. XIII 1981, pp 253-254 and printed at the Press of the Prime Ministry; Sadi Bayram; "Amasya Taşova-Alparslan Beldesi Seyyid Nureddin Alparslan er-Rufai'nin 655 H./1257 M Tarihli Arapça Vakfıyesi ile 996 H./1588 M. Tarihli Seyyid Fettah Veli'nin Silsile-nâmesi", Vakıflar Dergisi, S. XXIII, Tisimat Basım Sanayii, Ankara 1994, pp. 34; Sadi Bayram; "Silsile-nâmeler ve İrlanda-Dublin Chester Beatty Library'de bulunan 1598 Tarihli Zübdetü't-Tevarih", Vakıflar Dergisi, S. XXIV, Tisimat Basım Sanayii, Ankara 1994, pp. 51.

¹⁶ Hüseyin Atay "Fatih Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzetnâmeler" published in Vakıflar Dergisi, V. XIII, in 1981., pp. 197-205; Diploma of Haji Salim Bayram (my grandfather) Abdurrahman bin İsmail Akifzade Amasyevî (my great grandfather, d. 1808 AD) whose works are:

"Shulet'l Yakın"

"Unvan'l Meshaiikh"

"Takribu'l-Mubteda"

"Sebilus Salikhin"

"Mukimmat-i Sufiyya"

"Fi Teracümül Meshaiikh va'l Ulema"

"Mirlatun Nazirin"

"Fi Münebbihatu't Tahirin"

A list of his works "Kitabu'l Mejmuu fil Meshuri va'l Mesmu" is in İstanbul Millet Kütüphanesi - sheet 40 -41. This famous scholar had also endorsed the deed of trust of Beihan Sultan in his capacity as Inspector of states in mortmain at the Ministry of Pious Foundations.

¹⁷ Hüseyin Atay's work mentioned in note 16 immediately above, pp 197-205 Akhi Hujjadj Muhammad bin Yussuf's genealogical tree kept in the Archives Department of the General Directorate of Pious Foundations under general classification of 1907, K. 239 and dated 1292 AD.

Genealogical Tree in her possession to Mrs Ülkü Özsoy¹⁸ of the Cultural Department of the General Directorate of Pious Foundations. Since it was a remarkable piece of work it was photographed and translated and thus offered to the perusal of scholars working and interested in this field¹⁹. It will be seen that it is the question of two Akhi Evrans as depicted in legends²⁰. According to the genealogical tree in the possession of Mrs Aliye Evran two family lines develop chronologically as follows:

The son of Abbas, a cousin of the Prophet Mohammed (Akhi Evran)
 Abdulmuttalip
 Hashim
 Abdi Menaf
 Khushaii Khulap (Gülâb)
 Murrah
 Kha'b
 Malik Bezluy
 Khalib
 Fahr
 Hamza
 Ma'der
 Muddrikka
 Ilias
 Musbırr
 Rân
 Yesâ
 Hemishe
 Salaman
 Rahim
 Khaidar Tarikh
 Ismael
 Ibrahim Khalilullah
 Uzeir

As to the family line, descending from Abbas-ı Akbar, the genealogical tree we are talking about gives the following sequence:

¹⁸ My thanks go here to Mrs Aliye Evran, a descendant of Akhi Evran, the Patron Saint of traders and craftsmen and to Mrs Ülkü Özsoy, one of my colleagues.

¹⁹ Sadi Bayram an Akhi Genealogical Tree, VIII. Pre-ottoman, And Ottoman Symposium, Minnesote, August, 1987.

²⁰ Sabahattin Güllülü's "Ahi Birlikleri", Ötüken Yayınevi Istanbul 1977, pp. 149-150.

Abbas-ı Akbar
 Rukkia, (daughter of Abdallah Ali, the Caliph)
 Akhi Hızır
 Akhi Malik
 Akhi Beshir
 Akhi Ahmad
 Akhi Ahmad Junnaid
 Shehr
 Akhi Zaiidii
 Akhi Essed
 Akhi Turan
 Akhi Ilias
 Akhi Jurjanieh
 Akhi Kemal
 Akhi Bazergan
 Akhi Shehred

Akhi Evran Sheik Mahmud Nassrud-din

Akhi Mussa
 Akhi Amira
 Akhi Amir Junnaid
 Akhi Muh. Bukhari
 Akhi Hussein
 Akhi Mahssud
 Akhi Ivaz
 Akhi Mussa
 Akhi Mustafa

Akhi Mussa

Akhi Issa

(missing lines on the genealogical tree)

Akhi Evliya
 Akhi Ali (1475 AD)
 Akhi Mes'ud
 Akhi Zeyne'l-Abidin
 Akhi Kassem
 Akhi Torat (1526 AD)

Due to limited time at my disposal I present a photostatic copy of the text of the tree as it is. The genealogical tree is penned in Nesih script on a roll of paper 200 centimeters long and 25 centimeters wide. It is to be perused at the end of the text even the ten-line prayer-litany to be

read at the end of the donning of sash of an artisan -who is being promoted - at a ceremony held on the occasion. The genealogical tree we have been talking about here is interesting from another point of view that it is in possession of a family that still bears the patron-saint's original and only name: Evran. Ornamentations on the tree dating from 1803 AD has the characteristics of the last century and reflects the degenerated form of the provincial Turkish art of embellishment.

Mawlana Jelaludin-i Rumî, Yunus Emre, Haji Bekthashi Veli and Akhi Evran Nassrud-din had played very important role in shaping and consolidating solidarity amongst Turkish tribes in the Anatolia of the Thirteenth century and trained and formed populations at large spiritually and mentally that led to a propitious background for Ottoman culture at later periods²¹. Osman Ghazi, the founder of the Ottoman dynasty²² and empire had donned futuwwa baggy trousers from his own father-in-law, the Sheik Edebâli. His son Orhan Ghazi and Sultan Murat I were akhis²³.

While forming, training, shaping and educating the young apprentices, assistant craftsmen, novices etc during daytime in their workshops and other premises, at night they all gathered in the akhi house or lodge where they ate and drank together, played and danced together and taught social manners, humanities, history, language, literature etc to the same.

Education, training and formation of apprentices, masters, craftsmen etc was not confined necessarily to these disciples and adherents the enlightened section of the population, the literati, poets, philosophers etc also attended these nightly dissertations and lectures at akhi lodges.

Side by side with ethical formation of their members, personal and business integrity etc the akhis have also set up some solid organizations whereby to help their members, to form solidarity amongst them by punishing again amongst their ranks and files cheating tradesmen or craftsmen, protecting rights and honours of those producing quality goods and

²¹ Sadi Bayram's work "Türklerde Esnaf Teşkilâtı Ahilik ve Loncalar", Milli Kültür, V. I, pp 7, Ankara July 1977, pp. 48-53.

²² Enver Behnan Şapolyo "Ahiliğin Tarihçesi ve Ahi Evran-ı Veli", Önasya Mecmuası, V. II, pp 20, San Matbaası, April 1967.

²³ Prof. Dr. Neşet Çağatay's "Bir Türk Kurumu Olan Ahilik", pp 58. Abdülbaki Gölpınarlı's "Mevlana'dan sonra Mevlevilik", İstanbul 1953, pp 275.

of prospering trade. In short they had what may be termed as an auto-control in their system of trading, various inter-trade transactions etc.

Akhis used to advise their disciples and adherents the following six points: keep your hands open (don't be close-fisted, be generous), keep your table open (offer food to the needy), keep you house door ajar (be hospitable), keep your eyes covered (by a band of cloth meaning don't see your friends' deficiencies or weaknesses), keep your tongue tied (don't talk to give way your friends' secrets, exercise tact and don't talk of evil or bad of anyone, don't talk rubbish, talk in such a manner and at such a time that people -your listeners- will profit from what you say), keep your belt tight (do not commit adultery). These maxims have much deeper meanings that the words can convey. The real aim is then to form, train and educate the perfect man. Isn't this the same idealistic and virtuous thought in Sufism?

Craftsmen and traders in the akhi order will gather under the dome of prayers²⁴ every morning before opening their shops and premises to pray, under the leadership of their akhi elders and to listen to their good advices. If one of the traders in the same *arasta* -shops of the same trade built in a row- had not had his first sale of the day his brethren, i.e. owners of shops next to his will send the next customer to his shop saying "I myself had my first sale of the day, but my brethren in the next shop had not had his yet, so may I ask you kindly to proceed thereto for your purchases". This is indicative of the fact that akhis did not think of themselves alone, they were attentive and careful about social justice, prosperity, distribution of income in an equal manner etc and were somewhat oblivious of extreme wealth and affluence from which to egoistically profit. There existed even no notion of competition, prices of similar goods being same in every place, in every shop in almost excellent quality. Strict rules of quality and self-control over each individual production were jealously observed.

Akhis had their own financial resources in the form of common cof-fert, common purse and mutual assistance funds or *caisse* whereby they could assist financially their members and extend loans without interest.

Pious foundations established from 1299 -foundation of the Ottoman Empire until 1453 -conquest of Istanbul and the end of Byzantium- by

²⁴ Yılmaz Önge's "Türk Çarşılarında Dua Kubbeleri", *Önasya Mecmuası* V. VI, pp 63, Ayyıldız Printinghouse, November 19.

Akhi Order and their deeds of trust in the custody of the General Directorate of Pious Foundations may be summed up as follows:

We learn from log 581/2 in the Archives of the General Directorate of Pious Foundations in Ankara in the year 1438 (AD) a certain Shemseddin Akhi Ahmed bin Akhi el-Haj Murad bin el-Haj Hussam endowed all his personal possession for education and training of pupils in the medreseh that he had constructed to bear his name.

Deed of trust belonging to endowment made and established in the name of Haji Mehmet Akhi Pehlivan of Nikssar (northeastern Anatolia) in July 1323 indicate that money and properties bequeathed were to be used to finance education of the poor and to feed the needy. Furthermore, for his lodge -or rather for the lodge that bears his name- he bequeathed table sets, cutlery, silvers etc. plus wheat, meat, bread, salt, honey -fifty pounds-, halva (a sort of Turkish sweet made of semolina, sugar and sesame seeds), cooking oil and fat, flour, fuel wood, olive oil or fat for ceiling lamps etc to be perpetuated rents collected from host of other properties and buildings he left rented. Moreover, he stipulated enough sums to be used for repair and restoration of public fountains in his district.

In Tchorum (a northern town in Anatolia some 200 miles northeast of Ankara) Akhi Ahmed bin Emir Hassan leaves all his property for an akhi lodge to be built 1366 AD and bequeathes all his fields, lands, vineyard, orchards etc. for the maintenance *ad infinitum* and supply of this lodge. We also learn through this self same deed of trust that at that time 1366 AD there was an active akhi lodge in Tchorum, that of Sheik Zeynuddin.

From another deed of trust, established this time by Shemsuddin Ahmet Tchelebi, also known as Akhi and Mint Master of Amassia, in 1430 AD we learn that he was instrumental in the construction and supply of Akhi Mahmud Lodge in that same city, named after his father.

Deed of trust registered in Log 1760 in the vault of Archives Department of the General Directorate of Pious Foundations says that in 1437 AD Bedreddin Akhi Mahmud of Kaisseri (the ancient Caesarea) had bequeathed *ad infinitum* arable land, watermill, houses etc. in the district of Gömeç.

A study of Mehmet Akhi Effendi's deed of trust dated 1443AD indicate that this akhi had also left considerable property in the form of endowments.

In his deed of trust bearing the date of 1334AD, Ahmed bin Zeynul Haj, alias Akhi Amir of Sivas (eastern Anatolia) says he had constructed an akhi lodge and a mesjid (small mosque) adjacent to it in the district of Tokmak of Sivas. For the financial support and generation of funds for the maintenance of these creations he endowed several shops and premises within the centre of the city as well as arable lands, fields, orchards, vineyards in the township called Hafik. Amongst shops thus bequeathed there were pickles seller's, butcher's, bakery, syrop and fruit juice seller's, general store, Ebeheri Public Bath. Guests in this bath paid nothing, revenues from arable lands and orchards were spent for the maintenance and supply of the akhi lodge, poor students and students housed in buildings adjacent to the lodge were also provided. These are all indicative of both akhi spirit and tradition: loyalty to his brethren, fraternity in its deepest sense and implication, friendliness, solidarity and assistance provided for the poor and the needy.

In Log 2105 kept in the Archives Section of the Cultural and Registry Department of the General Directorate of Pious Foundations there exists also a deed of trust registered in the name of Pir-î Piran Akhi Evran Nassrûddin of Kırşehir (a mid-Anatolian township where the saint patron of artisans and traders Akhi Evran has his sacred tomb) and dated 1306 AD. Its entry into the Log 2105 dates April 1917. Deeds of trust for pious foundations established and registered by *azîza*, the saints were kept outside the control and handling of the Ministry of Awkaf. A study of this deed of trust reveals the following:

For welcoming of and providing for guests descending at guesthouse adjacent to Akhi Evran Velî (the saint) Lodge and to His mesjid (small mosque that go with the complex) the following properties and lands are endowed *ad infinitum*: Various arable lands, presently used for a series of agricultural purposes situated at Kızılca, Pazar Ağıl, Çardak, Lodran, Kalpak, Kara Halil Pür Village, İnce Kar, Yazıbicir, Gökçeli, Kızılkaya, Ağmalca, Ağıl, Karşlan, Arslan, Tomuş, Mikail Hisarlı, Beydüzü, Koz ağaç, Mucur, Gümüş, Kümbet, Sefir Saray, Yazı Kınık, Akhi Yüzler, Kükgeven, İlmülk and Gökçehüyük. Names of these places are also important from a point of toponomy, as we learn, infer and surmise from place names that at the period in question there happened to be living some famous personalities *inter alia*:

Sheik Hamid-i Veli, Khadi Ahmed Fawzi, Khadı Esseyyid Lütfullah, Khadi Esseyyid Hassan bin Hussein, Khadi Mustafa, Khadi Ahmed

Bende-i Huda, Khadi Mehmet Mazhar, Khadi Abdurahman, Shehit Abdullah bin Ali, Shehit Suleiman bin Mehmet, Shehit Yussuf bin Ahmed, Shehit Ahmed bin Hassan, Shehit Yunus bin İsmail, Shehit İhras bin Ahmed, Shehit Hussein bin Bayazet, Shehit Mustapha Effendi bin Bahshaish, Shehit Mussa bin Dawlat, Shehit Molla Ali bin Mahmud Molla, Shehit Lezeshtimî Tchelebi bin Messud.

It is understood from a study of various deeds of trust that between the years 1300-1453 akhis have terminated the construction of their lodges, houses and other gathering premises in Edirne, Sivas, Kayseri and Çorum provinces of the Empire. Thousands and thousands of deeds of trust yet to be classified and registered are outside the ones we have mentioned already.

Furthermore, when akhi pious foundations in and around Ankara are scanned we have endowments concerning Elvan Mosque, Akhi Shemseddin Mesjid, the Green Akhi Medresseh and Mosque, Akhi Sheraffeddin Mosque, Akhi Haji Murad Mosque and Akhi Tchomak Foundations.

Several Turkish tribes have had their special sigmas and stamps ever since they lived in Central Asia, similarly at the times of both Anatolian Seljukids and Ottoman Empire in buildings, public or otherwise, masons that is stonemasons constructing walls etc had their own marks engraved on stones²⁵. It is possible to discern these marks for example in Great Mosque in Sivas (a twelfth century masterpiece), in Bayazet II complex of buildings, on side walls of Büyük Çekmece Bridge built by Great Sinan and several other monuments and historic buildings in Anatolia proper.

In dissertations, debates and colloquiums engaged in in akhi lodges and guesthouses much philosophical thoughts and aspirations were exchanged between lodge members and their guests. Folkloric pageantry and banquets without liquor were offered.

Friendly intercourses, conversations and lively talks in akhi lodges and houses went on until quite recently in several central Anatolian townships²⁶.

²⁵ Zafer Bayburtluoğlu's "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1993, pp. 240.

²⁶ İbrahim Numan's "Çankırı'da Yaran Sohbetleri ve Sohbet Odaları", Vakıflar Dergisi issue no. XIII, pp 591 and dated 1981.

By the end of the sixteenth century, due to non-admission of non-muslims into their ranks and files, foreign trade being in the hands of Christian or Jewish subjects of the Sultan, entry into trade of military classes, transformation of the Akhi Fraternity into labour unions or syndicates, leagues etc and finally due to capitulations and privileges recognized to foreign powers led first to decline in the economy and trade of the Empire and this decline and fall precipitated the downfall of the Akhi order.

The Akhi thought, philosophy, precepts and practices that originated in the Central Asia, transmitted to Baghdad through the Abbasids and from there to Anatolia proper through Great Seljukid Empire, had firmly established itself, developed and reached eventual culmination in the life and economy of the land in the years 1250-1300AD under its great leader Akhi Evran Nassuriddin Veli, the patron saint of craftsmen and traders of all callings.

European knights who at the head of their crusading soldiers travelled in Anatolia and then in the Middle-East in a bid to liberate the Holy Land from muslims contacted akhis and were much fascinated by and greatly admired their solidarity, work discipline, obedience to their sheiks and identified themselves with the bravery displayed by akhis in battlefields. When the last Crusades ended they all returned home with new ideas and a new tradition much inspired by akhis.

Towards the end of the Medieval times however through decline and fall of knighthood, potentates, despots and autocrats had all seen their power and glory overshadowed. Reformist movements and finally renaissance led the nobility to seek fresh occupations. Silk trade with China, import and export created a class of *nouveau riche* who began to emulate the past grandeur of their former masters and ancestors by building mansions, castles and palaces that reflected their raw tastes.

Added to these were new churches, temples etc. that badly needed the labour of highly qualified -and therefore rare- stone masons who were extremely few. Stone masons, master stonemasons created marvels with their chisels and gave such magnificence to every structure touched by their hands. Quite logically their leaders, who grouped them around themselves formed societies. These guilds and lodges kept all outsiders at bay as the need for secrecy connected with their skill, organizational set up and particularities of their crafts was paramount.

Knights who took part with their soldiers in the Crusades and who travelled at length in Anatolia and the Middle-East and in fact every Crusader for that matter contacted akhis and identified themselves with akhi discipline, secrecy and solidarity that was coupled with Islamic, Judaic and Christian traditions that inspired masonic and freemasonic lodges and the philosophy of masons was made public in 1715 through Anderson Rules.

In fact as far as we can delve into the nature, precepts and aims of masonry it seems to be on line with both akhi principles and futuwwa ideals. Whereas futuwwa and akhiism base themselves on Islam and Sufism, freemasons only stipulate a belief in God. They see no difference in three monotheistic creeds and in their congregations they keep three great books open side by side and claim to be enlightened by them. No atheist is admitted into their tight ranks. Akhi apron, akhi girdle or sash are similar to masonic apron to symbolize chastity and uprightness. Apart from its religious part and parcel the education and spiritual formation in old Ottoman dervish and akhi lodges remind us of today's ceremonies in masonic lodges.

AHÎ EVRAN ŞECERESİ

Bismillahi'r-rahmani'rahîm

El-hamdü li'llâhi Rabbi'l-âlemîn ve's-salâtu ve's-selâmu 'alâ Muhammedin ve âlihi ecma'ine. Lemmâ semi'ü nidâe "yâ eyyühe'llezîne âmenû tûbû ila'llâhi tevbeten nasûhen" âmenû bi-kavlihi "yuhibbu et-tevvâbîn" ve'stebşerû bi-beşâretin" ve'llezîne câhedû finâ lenehdiyennehum sabulenâ ve inne'llâhe leme'a'l-muhsinîne'inde zikri's-sâlihîne tenezzelu'r-Rahmeti sadaka'llâhu'l-'azîmu'l-celîlu'l-cebbâru ve nahnu'alâ zâlike mine's-şâhidîne ve salla'llâhu 'alâ seyyidînâ Muhammedin ve âlihi ecma'in.

Der-münâcât ve menâkıb-ı Ahî Evran Pâdişâh Rahmetu'llâhi 'aleyhi bir gün Hazret-i Resûl Salla'llâhu Te'âlâ 'aleyhi ve sellem ile oturup çıkup Mescid-i A'zam'a teveccüh kıldı. Ba'zı ashâb-ı kibârla seyyidâtları Ahî Evran bile idi. Bir kelb ölisine uğradılar. Sahâbeler yüzlerin dündürüp enflerin dutup kerhile geçdiler. Resûl Hazret-i 'aleyhi ve sellem nutkile ne güzel dişleri var didi. Andan Ahî Evran Hazreti dönüp geldi ol kelbün derisin yüzüp dibâgat idüp Resûl Hazretine getürdi. Resûlu'llâh Salla'llâhu Te'âlâ 'aleyhi ve sellem anı görüp tahsîn eyledi. Rahmetu'llâhi'aleyhi Ahî Evran ikidir. Biri 'Abbâsi'l-ekberdür. Rahmetu'llâhi 'aleyhi ibni'Abdu'l-Muttalib ibni

Hâşim ibni 'Abdi Menâf ibni Kusayyi Kûlâb İbni Murra ibni Ka'b ibni Mâlik Bezlûy bin Kâlib ibni Fahr ibni Hamza ibni Ma'der ibni Müdrike ibni İlyâs ibni Musbır ibni Rân ibni'l-Yesâ' ibni Hemîşe' ibni Salâmân ibni Rahîm ibni Kaydâr Târîh ibni İsmâ'il ibni İbrâhîm Halîlu'llâh 'aleyhi's-selâm oğlu re'y-i 'Uzeyr bilgil kim, evvel mürşidi ve Ahî ve Şeyhi Hazret-i 'Ali kerrema'llâhu vechehudur ve 'Ali'den sonra imâm Hasan oldu ve andan sonra imâm Hüseyin oldu. Resûlu'llâh salla'llâhu 'aleyhi ve sellem Hazretleri 'Abbâs-ı Ekber'e Ahîlik vericek Cebrâ'il (A.S.) geldi Hazret-i Hak Te'âlâdan selâm getürdi. Eyitdi: Yâ Resûla'llâh, Hakk Te'âlâ buyurur kim 'Ali Hazretlerine Arslanlık virdi ve Hamza'ya Pehlivanlık virdi ve Abbâs-ı Ekber Evranlık virdi. Anunçün ana Ahî Evran didiler. İmdi Ahî olan kişinin eli açık gerek ve sofrası açık gerek. Hazret-i 'Ali kerrema'llâhu vechehu buyurdu kim Ahîlikden murâd sehâvetdür. Ahî'nün kim sehâveti (veti) ve sofrası olmasa anun Ahîliği bî-ferdândur, Ahî olmağa bu şartlar lâzımdur²⁷. "Aziz min imdi bilgil ki Hazret-i Resûlu'llâh salla'llâhu 'aleyhi ve sellem ve Hazret-i Ali'nin kerrema'llâhu vechehu, 'Abbâs-ı Ekber ammileridir. Hazret-i Resûlu'llâh salla'llâhu 'aleyhi ve sellem sahâbeye eyitdi: Ben 'Abbâs-ı Ekber'e pîşenlik virdüm. Siz ne virirsiz didi. Her biri birer teberrük virdiler. Hazret-i 'Âli, kızı Rukiyye'yi²⁸ 'Abbâs-ı Ekber' oğlu 'Abdu'llâh'a²⁹ virdi. Andan sonra Ahî Hızır oldu andan Ahî Mâlik oldu andan Ahî Beşîr oldu. Ahî Beşîr'den Ahî Ahmed oldu. Ahî Ahmed Cüneyd andan Şehr oldu. Andan Ahî Zâyidî oldu, Ahî Zâyidî'den Ahî Esed oldu. Ahî Esed'den Ahî Turan oldu. Ahî Turan'dan Ahî İlyâs oldu, Ahî İlyâs'dan Ahî Cürçânî oldu. Ahî Cürçânî'den Ahî Kemâl oldu, Ahî Kemâl'den Bâzîrgân'dan oldu. Ahî Bâzîrgân'dan Ahî Şehred oldu ve andan ikinci Ahî Evran oldu ve Ahî Mûsâ oldu ve İrşâd dahi Evrandur kıldı. Ahî Emire değdi. Ahî Emirci (?) dahi Evrandur. Karındaşı oğlu Ahî Mûsâ'nın ogludur ve Ahî Evran'ın dahi adı Nasrud-dîn idi. Bunlar Ahî Bâzîrgân oğlanlarıdır. 'Abbâs-ı Ekber neslidür. Ahî Emir Cüneyd'den Ahî Muhammed Buhârî oldu. Muhammedi'l-Buhârî'den Ahî Hüseyin oldu. Ahî Hüseyin'den Ahî Maksûd oldu. Ahî Maksûd'dan Ahî Nasûh oldu. Ahî Nasûh'dan Ahî 'İvaz oldu. Ahî İvaz'dan Ahî Mûsâ oldu. Ahî Mûsâ'dan üç oğlan oldu. Biri Ahî Mûsâ, biri Ahî 'İsâ, biri Ahî Mustafâ'dur. Biri Ahî Evliyâ'nun oğlu Ahî 'Ali'dür. Dahi Medine'ye gelüp Hicret-i Nebevî'nün semânûn ve semâne mi'eti (880 H.)³⁰ yılında gelüp Seyyid Muhammed'den bahrına beden nesebi beyân edüp nesli beline kuşadıp irşâda havâle idüp revâne oldu ve dahi Ahî Mes'ûd oğlu Ahî Zeyne'l-Abidîn'dür ve Ahî Zeyne'l-Abidîn'ün oğlu

²⁷ Seyyidar olması lazım.

²⁸ Belirtme durum eki (ء = hemze) ile verilmiştir.

²⁹ Yönelme eki hareke ile verilmiştir.

³⁰ 880 H. (1475-6 M.).

Ahî Kâsım'dur. Ahî Kâsım oğlu Ahî Torat'dur. Kerbelâ'ya varup selâse ve selâsûn ve tıs'a mi'etin (933 H-)³¹ yılında nesli beline bağladup kuşanup Seyyid Muhammed âleti elinden revâne oldu ve Hazret-i Sebbâdât ve Nekâyib Sâhî (?) Seyyid Gıyâse'ddîn'den Tecdîd-i Fâtiha ve Teksîr eyledi. İcâzet-i 'ihâbet virüp buyurdu kim her kimesne kim bu tarîka iştiyâk ve taleb idüp bunlara yapışup 'inâbet idüp meyân bağladup icâzet' alsa tamâm kâmil olur. Zîrâ tarîkın göstermişdür ve dahi Ahî Evran neslidür. Ba'dehu Evran nesli bundan beyân olunur. Ve erkân-ı tarîk yüzinde mülâhaza olundu imdi her kimesne bu târikden recâsı vardır gerekdir ki yolunda şekk(ü)şübhe götürmeye. Zîrâ Hazret-i Fâtuma Radiyâ'llâhu 'anhâ neslidür. Hazret-i Resûl salla'llâhi'aleyhi ve sellem buyurmuştur: Kâle (A.S.): "Men ekreme evlâdî fakad ekremenî felehu el-cenneti sadaka". Kâle (A.S.): "Ve men ahkara evlâdî fakad ahkarani felehu'n-nâri sadaka." Resûl Hazret-i salla'llahu Te'âlâ 'aleyhi ve sellem ne didi (er) kim me's-şerî'atü ve ma'l-hakikatu kâle'n-Nabiyyü salla'lahu 'aleyhi ve sellem."

"Eş-şerî'uatü akvâlî ve't-tarîkatü ef'âlî ve'l-hakîkatü hâlî. "ya'nî Resûl salla'llâhu 'aleyhi ve sellem buyurmuşdur ki şerî'at benim kavlimdür, tarîkat benim ef'âlimdür, hakîkat hâlümdür didi ve bir hadis dahi buyurdu ki; "Eş-şerî'atü huve'l-Kur'ân'un zâhirun ve't-tarîkatü bâtunun ve'l-ma'rîfetü zâtuhu." Ya'nî şerî'at Kur'ân'nın zâhiridür, tarîkat bâtunidür, hakîkat sırridür, ma'rîfet zâtüdür. Pes tarîkat ve hakîkat ve şerî'at hemân olmuşdur ki cânile ten oldu. Bir hakîkat bereketi ve şerî'at dahi tarîkat bilmekdür ki esrâr-ı İllâhî'nün müftüleri şöyle rivâyet itmişler ve ahbâr ve âsâr-ı nâ-mütenâhî nakilde getürdiler ger fütüvvet kelâm-ı kadîm-i ezeliye mezkûr ve menşûr hükm-i lem-yezelide mestûr ki kâlû; "Semi'nâ feten yezkurhum yukâlu lehu İbrâhîm sadaka" ve dahi bilmek gerekdür ki a'zam fütüvvedir. Ve devletlü ol kişi kim edeb anın nefsinde mezkûrdur. Şöyle kim buyurmuşlar "bâbu'llâh meftûhun lâ yedhuluhâ illâ biâdâbin ve inneke hulâsa vudî'a küllü şey'in fî mertebetihî" dür. Ve dahi bilmek gerekdür kim fütüvvet cemî' âdâb-ı tarîkat ile ârâste ve pîrâstedür ve rütbe-i tâ'at ve lokma yimek ve mükâleme itmek ve tarîkıyla gitmek varup övmek (?) ve kemer-bestelik ve açmaklık edeb ve zâhir ve (zâhir) ve bâtun ahlâk-ı hamîde ve a'mâl-i sâliha ile istinâs iden ve ol kehrişeden olma ista'uzu bi'llâhî" ve lakad zere' nâ li-cehenneme kesîren mine'l-cinni ve'l-ünsi lehum kulûbun lâ yafkahune bihâ ve lehum a'yunulâ-yubsi-rüne bihâ ve lehum azânun lâ yesma'üne bihâ ulâ'ike ke'l-enâm bel hum adallu ulâ'ike humu'l-gâfilüne" ve fütüvvedür gerekdür kim İllâhî hasletle murâd ile evvel ve fütüvvetün altı merkezi vardır ve mu'ayyen ola kim onun üç rükni Kûşâdlıkdur. Tevfîk-i İllâhî evvel kapusu ehl-ullah' (a) açık ola, ikinci kûşâd nişânı ya'ni güler yüzi ola, üçüncü

³¹ 933 H. (1526-7 M.).

hulki hoş ola. "Hel etake hadisu dayfi İbrâhîme el-mükremîne iz dâhalû 'aleyhi" ve hulki hoş ola sözi kabûl itmekdür. Ey 'azîz 'ilm ve 'amel ve zühdî bilgil nedür az yimek az yatmak ve bu akvâlinün beşinci ve hulâsası irtihâdur. Mübârek ve şerî'at bi-ism-i seyyidi mürselîn ve'l-hamdü li'llâhi Rabbi'l-'âlemîn. Bâ'is-i tahrîrinden garaz ol-
dur ki Ahî 'Ali bin Nefer oğlu olan bu dergah-ı melâ'ik mekân-ı hazret-i seyyidi'ş-şühedâi 'Abdu'llâh Hüseyin Radiya'llâhu 'anhu istinâ-i şerîflerine müşerref oldı cemî-i sâdât-ı 'izâm ve bekâ-i kirâm hizmetlerine oldu kadar belin bağlayup ve tekbîr-i Mûsâ ile çıkına (?) okudılar ve mezkûr dahi kazan kaynadup kurbânlar kesüp huşû' ve huzû'ları ziyârât idüp du'â-i Fâtiha'dan sonra şeddi ve sofra ve çırâğ-ı mezkûr Ahî Evran Şeyh Mahmûd kaddese sırrıhu'l-'azîz Hazretleri pîr-i debbâgân havâle olundu gerekdûr ki her vilâyetün müftîleri 'Arabda ve 'Acemde ve Türkde olan ve iklimde olan şeyhler ve ehl-i erkân ve kethüdâlar ve ahiler ve şeyhler ve yigitbaşlar ve cümle olan ihtiyârlar gerekdûr ki mezkûr Ahî Evran Hazretlerinin emrinden tecâvüz itmeyeler. İhtiyârlar, pîrlar ve her kimesne murâd isterse mezkûrun hizmetinde ber-murâd olur. Zirâ ekber-i üstâdlardan olan ihtiyârlar (ihtiyâr) icâzet virdiler. kemâ huve hakkahu ihtiyâr birle enva-i irfet ve i'zâzî ve ihtirâmî dırig eğer şekk gösterürse ne'ûzu bi'l-lâhi zarar-ı dînî ve 'azâb-ı sermediyye giriftâr ola ve'l-hamdü lillâhi Rabbi'l-'âlemîn ve ba'dehu bir kimesne Hazret-i 'Abbâs-ı Ekber evlâdından olup hazret-i İmâm 'Ali'ye ve hazret-i İmâm Hüseyin'e gelüp Âdem peygamberi ve hazret-i Nûh peygamberi ziyârât idüp Ahî Evran anun nefes oğludur buna şekk eylemekden katı i'tirâz üzere olalar her kimesnenin ne murâdı maksûdu olur ise murâdına irişe. Zirâ ehl-i erkân dercâtıyla çıkmışdur ve on yedi peygamberin işledüğü san'at buna icâzet virilmişdür. Bunları su'âl idüp yirlü yirine hizmetine (?) mezbûr ta'yin olmuşdur.

Temmet

Bi-'avni'l-meliki'l-Vehhâb.

Semâniyeti aşar ve mieteyn ve elf. (1218) min hicret-i menlehu'l izzu ve ve's-saadetu ve'ş-şeref.

Şeddi kuşanmadan mukaddem bu du'â okunur: Allah Allah İnnâ'llâhe ma'a's-sâbirîn.

Hak Te'âlâ vardır. Şeriki nazîri yokdur. Padişah oldur vezîri yokdur. Ferd-i yektadır. Elifin ma'nası bu. Ol ahad fahr-i "âlemdür. Muhammed Mustafa nûr-ı kevneyndür. Muhammed Mustafa cemâlündür senün. Nuri İllâhî yüzündür 'alem mihiri mâhı nisâk olsun. Senâ dünyâ ve 'ukbâ sensin ki dîn-u dünyâ pâdişahı es-selâmu 'aleyküm yâ

erbab-ı ehli şerî'at erkânı Muhammed'e salavât. Der-miyân idelüm varımızdan yârimizden hânı-mânı terk idelüm cânı dildârımızdan sırrımız gizlü degildir vâkıfsız esrârımıza çün evvelden berü didilerde soralım ıkrârımıza es-selâmu 'aleyküm yâ erbâb-ı ehl-i tarîkât erkânı Muhammed'e salavât, Ehl-i derde dert olalım nokta gibi ferd olalım hûşalım kûhı harâba tadilin âbâd olsun nânı ni'met koya şu dünyâda bir 'âd olsun bize teslim olalım tâlibe irşâd olsun es-selâmu 'aleyküm yâ erbâb-ı ehl-i hakikat erkânı Muhammed'e salavât. Du'â-cıyım du'âcıdan armağan du'â Hakk kılıcı Sultân Ahî Evran-ı Velî-nün tarîki bir takdir tarîkin irşâd idelim şu dünyâda bir 'âd olsun pire teslim olalım tâlibe irşâd olsun. Es-selâmu 'aleyküm yâ erbâb-ı ehl-i ma'rifet erkânı Muhammed'e salavât. Destini destime virgil deste-girimdir. Allah pir ile yok pervane kiblemiz dergâhsız erenler huzûrunda şeddi kuşanıp pîri pîr olmak ister halkalar ne büyüksüz ihtiyârlar ustalar ehle mahallihim cemâlen cân irişdi el-hamdu li'llâhi ne devletlü zemâne irdik el-hamdu li'llâhi vatandan gayrı düşdüm yabanaden yola geldim gene geldim el-hamdü li'llâh Resûlün seccâdesi çün bize virildi el-hamdü li'llâh dîni pak Hazret-i Muhammed Mustafa râ salavât 'azameti Hudâ. Tekbîr :

(Allahu ekber Allahu ekber âh âh)

Şikeste gönlüme ilhâm irişdi

Uyandı cân gözi el-hamdu li'llâh

Res. 1 — Kırşehir, Ahi Evran Külliyesi.

Res. 2 — 1986 yılında Kırşehir'de yapılan Ahi Evran Şenliklerinden bir görüntü.

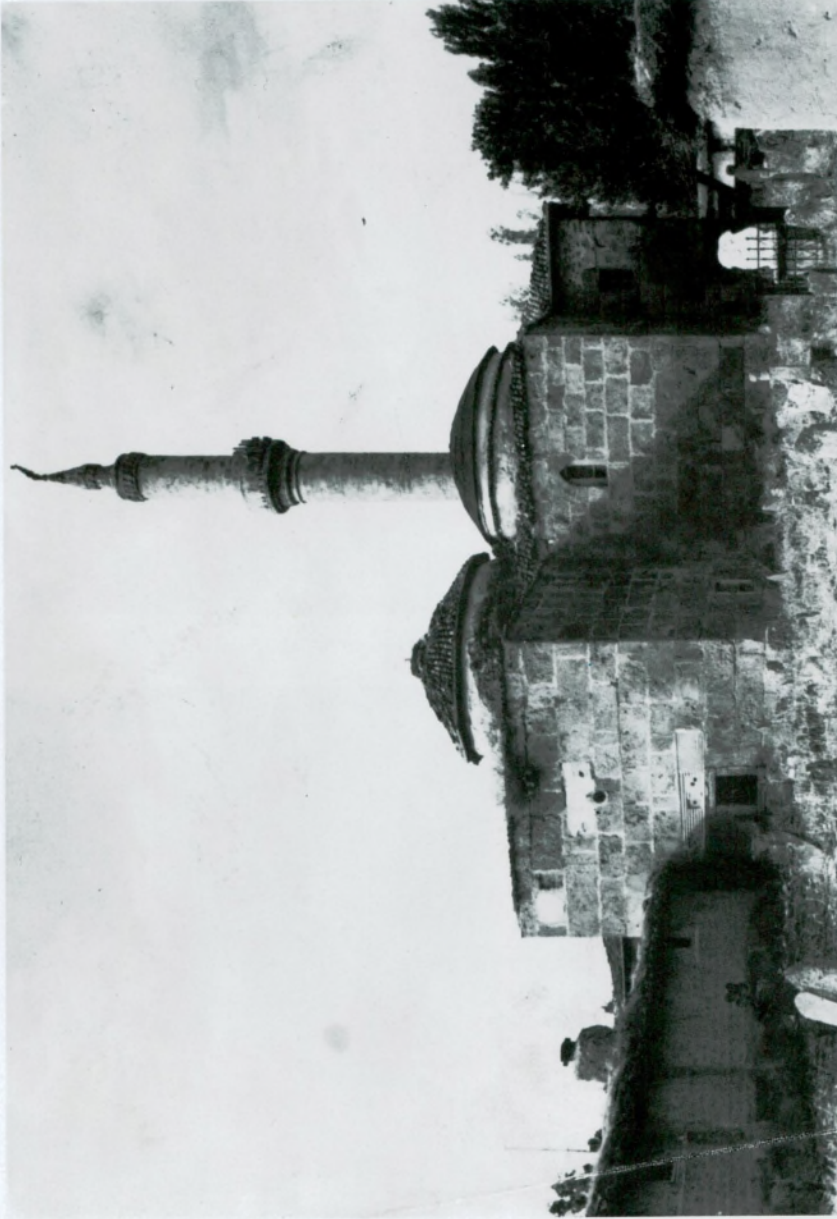
Sadi Bayram

Res. 3 — 1986 yılında Kırşehir'de yapılan Ahi Evran Şenliklerinden bir görüntü.

Res. 4 — Ahi Evran Şenliklerinde bir Ahi Sancağı.

Res. 5 — Ahi Evran Zaviyesi'nin 1960'tan önceki hali (VGM Arşivi).

Sadi Bayram

Res. 6 — Ahi Evran Külliyesi'nin 1990'daki durumu.

Res. 7 — Külliye'nin başka bir açıdan görünümü.

Res. 8 — Zaviyeye giriş kapısı iç yüzü.

Res. 9 — Türbeye giriş kapısı.

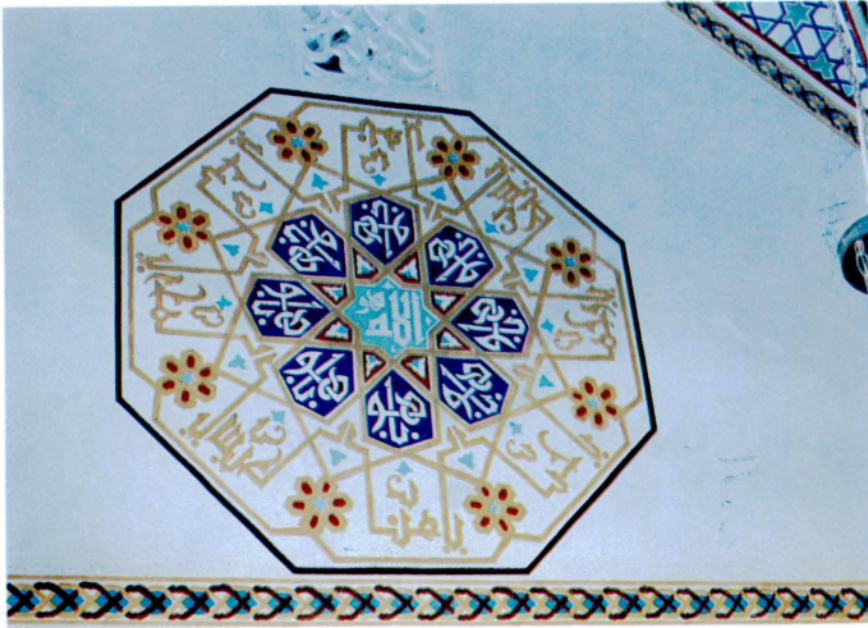
Res. 10 — Külliye'nin doğusundaki Ana eyvanla sandukalar.

Res. 11 — Ahi Evran Türbesi iç tezyinatı.

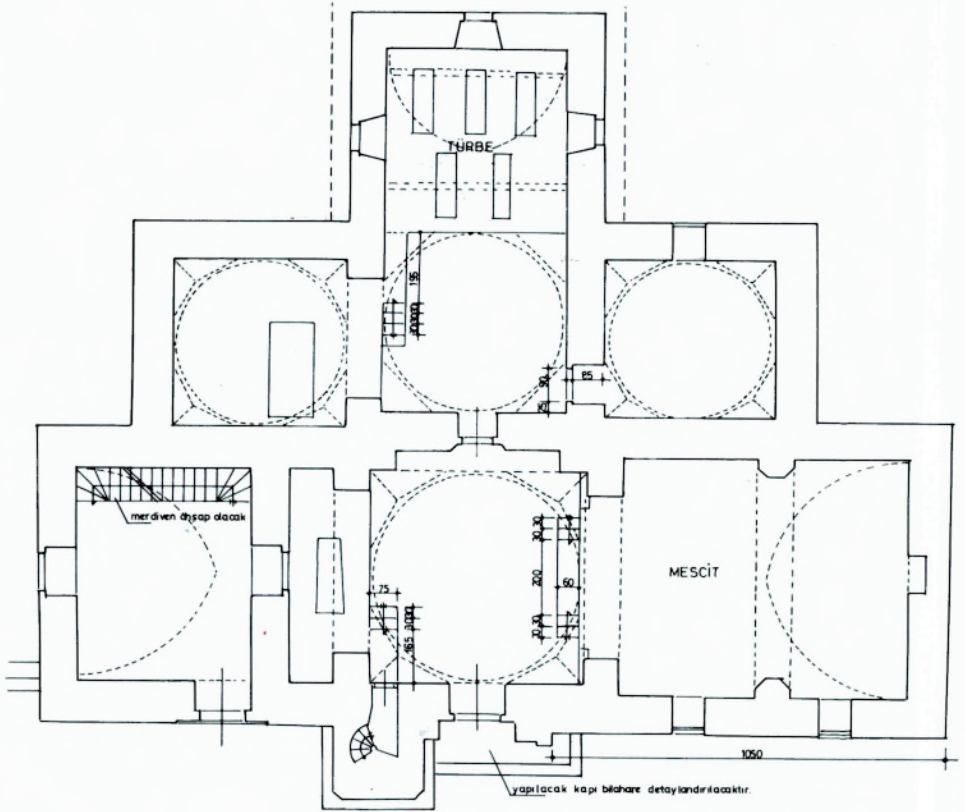
Res. 12-

Res. 12-13 — Ahi Evran Türbesi tezminatından onarım sonrası.

Sadi Bayram

KIRŞEHİR AHİ—EVİRAN ZAVİYESİ RESTORASYON PROJESİ ÖLÇEK 1750

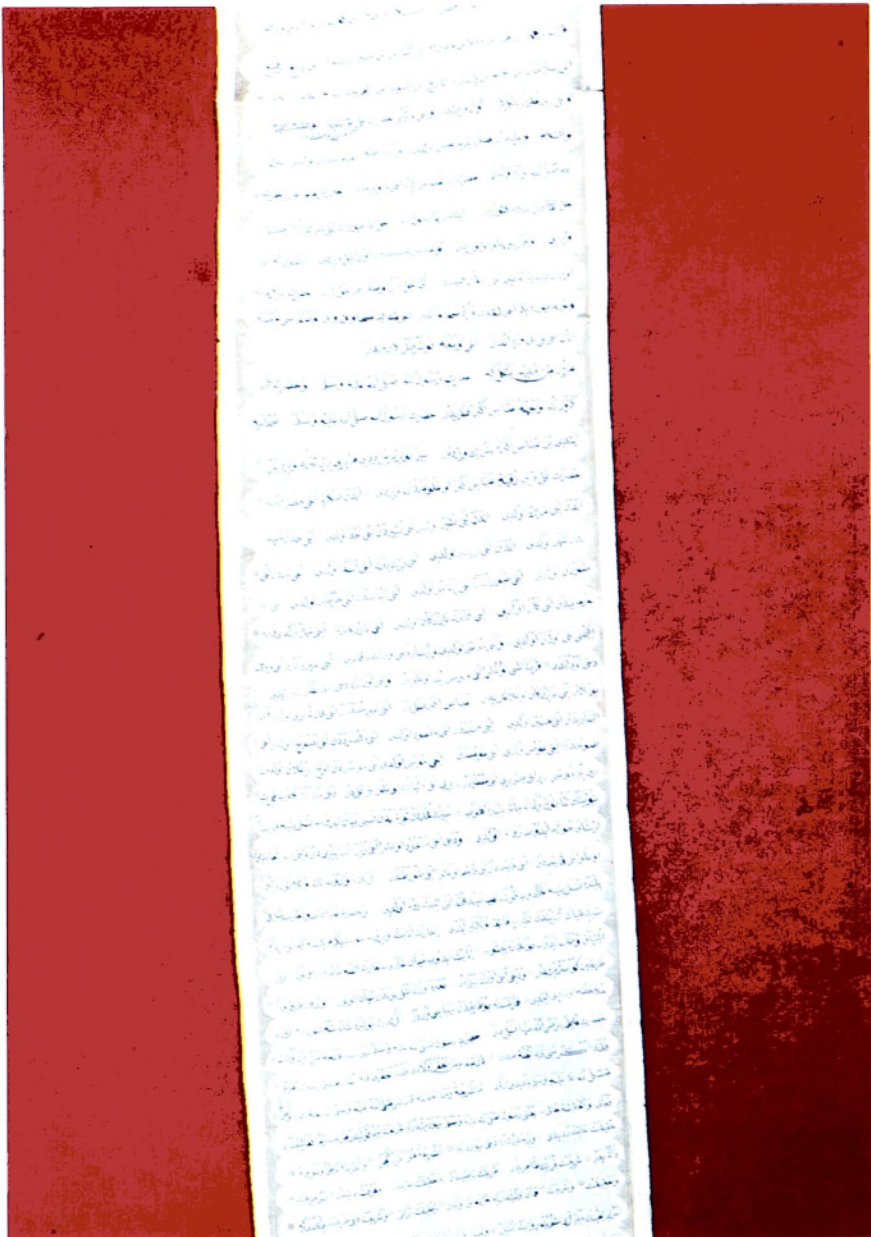
WAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİNDEN
YILMAZ ÖNGE'DEN KÜÇÜLTÜREK ALINMIŞTIR.

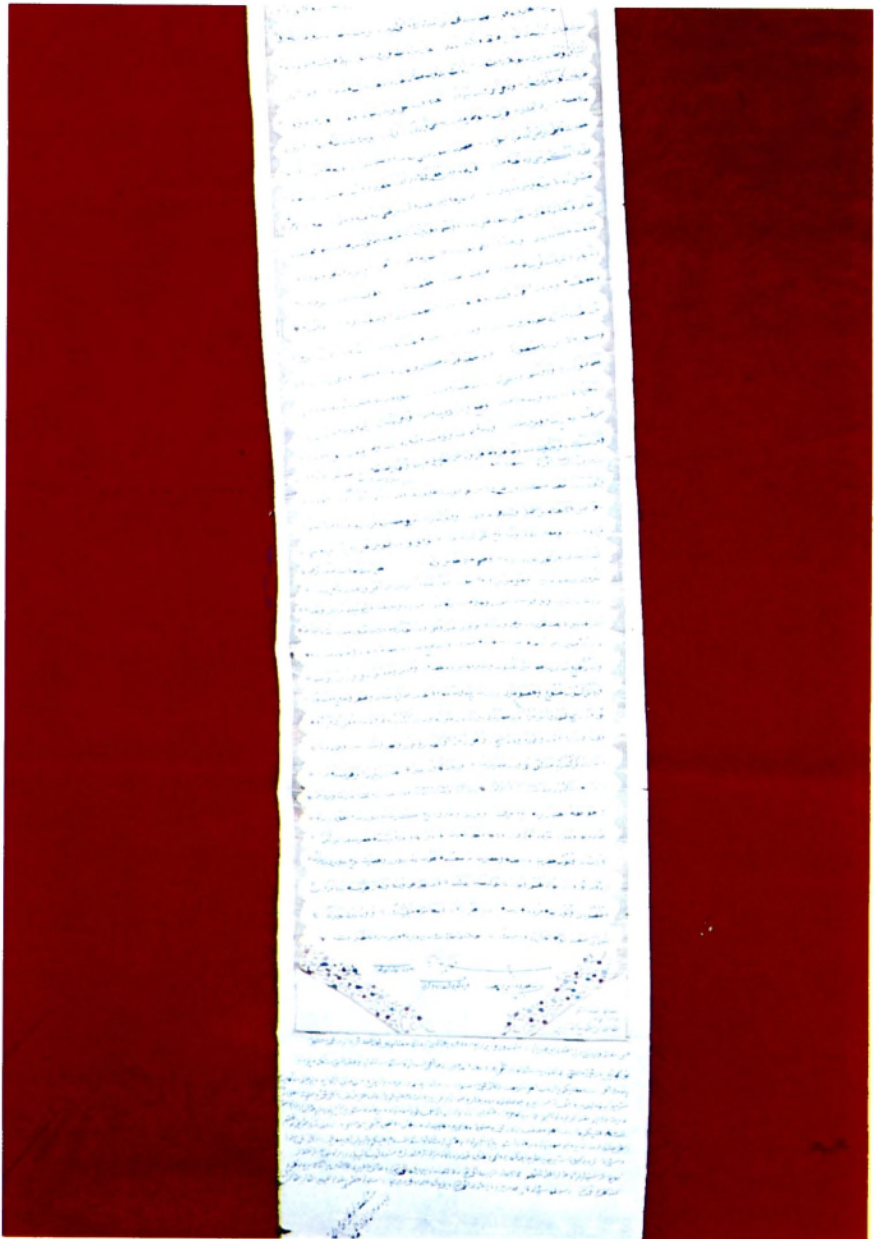
Res. 14 — Sayın Aliye Evran'ın elinde bulunan bir Ahi-Şeceresi, detay.

Res. 15 — Ahi Şeceresi.

Res. 16 — Ahi Şeceresi.

Res. 17 — Ahi Şeceresi.

Res. 18 — Şecere sonunda Şed kuşanma töreninde yapılan duaya yer verilmiştir.

KARANTİNA MECLİSİ'NİN KURULUŞU VE FAALİYETLERİ*

Dr. GÜLDEN SARIYILDIZ

GİRİŞ

Tarih boyunca çeşitli salgın hastalıklar insanların korku kaynağı olmuş, milyonlarca insan salgınlarda hayatını kaybetmiştir. Veba, kolera, tifüs, tifo, çiçek, grip gibi bulaşıcı hastalıklar tarihte korkunç salgınlara yol açmışlardır. XIV. yüzyılda Çin'de ortaya çıkan veba salgını bütün Asya'yı kaplamış, Avrupa'yı harap etmiştir. Avrupa nüfusunun muhtemelen üçte birini¹ yok eden bu korkunç pandemide veba Avrupa'da 24 milyon, Çin'de de 13 milyon kişinin ölümüne sebep olmuştur². Bunun gibi muhtelif zamanlarda hükmünü icrâ ederek kitleler halinde insanların ölümü ve büyük maddî kayıplarla sonuçlanan salgınlara karşı, tıbbî bilgilerin yetersizliğinden dolayı alınan tedbirler: Bulaşık yerleri kordon altına almak, hastalığın görüldüğü yerlerde, sokaklarda ateş yakmak, evlerin duvarlarını absent veya sirke ile ıslatmak ve karantinadan ibaretti³.

Sirayet ve tecrîd fikri VII. yüzyılda⁴ var olmakla beraber, vebaya yani "kara ölüm"e karşı ilk karantina tatbiki XIV. yüzyılın son çeyreğinde Doğu'dan gelen gemilere karşı Akdeniz limanlarında tatbik edilmiştir. İlk karantina noktaları 1377'de Venedik ve Dubrovnik'de, ilk tahaffuzhâne de 1423 yılında Venedik yakınlarında Santa Maria de Nezaret Adası'nda tesis edilmiştir⁵. Tecrîdhânelerde bekleme süresi genellikle kırk gün olduğundan bu usûle de kırk (quarante)'dan esinlenerek karantina denilmiştir. Akdeniz limanlarında deniz ulaşımına karşı tatbik edilen karantina tedbirleri

* Bu makale Yüksek Lisans tezinin bazı ilâveler yapılmış özetidir.

¹ Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çeviren Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 1983, s. 156.

² John Baldry, "The Ottoman Quarantine Station On Kamaran Island 1882-1914", *Quarterly Journal of Institute of History of Medicine and Medical Research*, New Delhi 1978, s. 4.

³ Oskar Kolling, "XVIII. Asırda Veba Salgını Devirlerinde Ticaret Münasebetleri", *Ülkü (Seçmeler 1933-1941)*, Çeviren Sadrettin Karatay, Ankara 1982, s. 423.

⁴ "Bir beldede taun iştirseniz oraya girmeyiniz, eğer sizin bulunduğunuz beldede zühur ederse ondan kaçmak için o yerden dışarı çıkmayınız" mealindeki hâdis tecrîd ve sirâyet fikrinin VII. yüzyılda İslâm'da var olduğunu açıkça göstermektedir.

⁵ Daniel Panzac, *Quarantaines et Lazarets L' Europe et la peste d'Orient (XVIIe-XXe siècles)* Edisud, Aix-en Provence 1986, s. 33.

daha sonra kara ulaşımına da uygulanmıştır. 1718 yılında imzalanan Pasarofça Andlaşması'ndan sonra Osmanlı-Avusturya ticarî münasebetlerinin ve mal mübadelesinin artmasıyla Avusturya, Dogudan taşınan vebayı izole edebilmek için sık tedbirler almış ve Osmanlı sınırında karantina ağı teşkil etmiştir. Böylece karantinaya uğramadan sınırdan kimsenin geçişine izin verilmemiştir. Sınır boyunca bu işlerle uğraşan ve salgınlar söndüğü zaman da kontrollere devam eden idârî bir teşkilât meydana getirilmiştir⁶.

Büyük salgınlar karantinanın yaygınlaşmasında etkili olmuşsa da, karantina usûlünün yaygın hale gelmesi ve yerleşmesi XIX. yüzyılda gerçekleşmiş, bu yüzyılın ortalarında bulaşıcı hastalıklara karşı milletlerarası işbirliğine gidilmiş ve modern karantinalar teşkil edilmiştir.

⁶ Avusturya'nın Osmanlı sınırında teşkil etmiş olduğu karantinalarda vebanın zuhuru ve intişarı bakımından üç devrelî tatbikat görülmüştü. Birinci devre: Vebanın henüz hiçbir belirtisi görülmezken Doğu'dan gelen her yolcu karantinada sıkı gözetim altına alınır. Burada hiç kimse ile temasa izin verilmezdi. Osmanlı makamlarından hastalıktan sâlim yerlerden geldiğine dair bir belge ibraz edebilen karantinadan kurtulurdu. Yine de ihtiyatî tedbirler ihmal edilmez, yolcuların eşyaları arasında bulunan pamuklu ve yünlü giyecekler yıkatılırdı. İkinci devre: Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir uzak eyâletinde vebanın zuhuru haber alındığında tatbik olunurdu. Karantinaya alınanların bütün eşya ve elbiseleri özellikle de hastalığı taşımaya daha müsait olan yünlü ve pamuklular tam bir dezenfeksiyona tâbi tutulurdu. Bunlar havalandırılır, tütsülenir ve yıkatılırdı. Denkler, çuvallar açılır ve ameleler çıplak kollarla bunların içlerini karıştırırlardı. Amele bu işlemi yaptıktan sonra karantinada gözetim altına alınır, veba belirtisi gösterip göstermediği izlenir, eğer hastalık belirtisi görülürse temas ettiği bütün eşya ve mallar yakılırdı. Böylece bazı zamanlarda tüccar büyük kayıplara uğrardı. Hastalık belirtisi görülmezse tüccarın malının vebadan sâlim olduğuna dair bir belge verilirdi. Hububat bulunduğu kaptan tel kalburlara dökülür, tahta bir oluk vasıtasıyla yeni bir çuval veya fiçiyâ boşaltılırdı. Kahve çuvalları da değiştirilirdi. Ağaç, bakır ve diğer madenî eşyalar yıkatılır, bal mumu ve sünger kırksekiz saat suda bırakılırdı. Bu dönemde yolcular ve yanlarında getirdikleri şüpheli eşya ve mallar on gün karantinada beklettirilirdi. Üçüncü devre: Yakın Osmanlı vilâyetlerinde veba zuhuru haber alındığında uygulanırdı. Vebayı taşıdığına dair şüphe duyulan kimselere karşı çok sıkı tedbirler alınır, hatta böyleleri karantinaya dahi alınmazdı. Sağlıklı görünen yolcuların girmelerine de ancak özerlerindeki elbiseleri çıkarıp, sınırın ötesine bıraktıktan sonra izin verilirdi. Bu kişiler yirmi gün, hastalığı taşıması muhtemel eşya da kırkiki gün karantinada beklettirilirdi. Bu uzun tecrîdden kaçmayı başarabilenler yakalandıklarında şiddetli cezaya çarptırılırdı. Salgınlar sınıra çok yakın olduğu zamanlar nakliyât tamamen dururdu. Bulaşık sayılan yerlerden gönderilen mektuplar sirke buğusuna tutularak veya tütsülenerek dezenfekte edilirdi. Dezenfeksiyon işlemi için gereken duman ateşe güherçile ve zacyağı karıştırılmış kepek saçılmak sûretiyle elde edilirdi. Evlerin oturan kısımları tuz ruhlı dumanla, boş bulunan kısımları da tuz ruhlı ve güherçileli dumanla tütsülenirdi. Canlı hayvanlar uzun bir süre karantinalarda beklettirilirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir yerinde sığır vebası veya başka bir hayvan hastalığı olursa, oradan getirilen hayvanlar yüzdürüldükten sonra 1-3 hafta karantinada beklettirilirdi (bu konuda daha fazla bilgi için bk. Oskar Kolling, "XVIII. Asırda Veba Salgını Devirlerinde Ticaret Münasebetleri", s. 423-425.)

I — Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Karantina Uygulamaları

Tersane-i Âmire'de ilk tıp mektebini⁷ açturan III. Selim zamanında İmparatorluğu harap eden vebanın yok edilmesi için çalışılmıştır. Bu amaçla Rumlar'a ait olan Yedikule haricindeki veba hastanesi, Osmanlı Devleti'ne iltica eden ve vebaya çare arayan İtalyan hekimlere tahsis edilmiş, sığır vebası hakkında Anadolu'da araştırma yapmak isteyen bu hekimlere bazı ayrıcalıklar tanınmıştır⁸.

İstanbul'da sık sık veba zuhurunun hava ve çevre kirliliğine bağlı olabileceği düşünülerek bazı tedbirler alınmıştır. 1812 yılında İstanbul'da veba salgını esnasında sokakların, meskenlerin, hanların temiz tutulması ve havanın kirletilmemesi için beyaz üzerine fermanlar çıkarılmış⁹, İstanbul ve Galata'da hastalık kaynağı olarak görülen yerlerin yıkımına başlanmıştır. Önce Bahçekapısı'nda Melekgirmez Sokağı bütünüyle yıkılmış, Haliç'te Meyyit İskelesi'nden Tophâne Kapısı'na kadar olan yerlerde ve Galata çevresinde deniz üzerinde bulunan kahvehâne, manav ve berber dükkânı gibi işyerlerinin üst katlarındaki bekâr odaları tamamen ortadan kaldırılmıştır¹⁰. Bu tür tedbirlerin ardından hastalıkların önlenmesi için karantina tedbirleri uygulanmaya başlanmıştır.

Rusya'da "kara" tâbir edilen ve vebadan daha şiddetli olan bulaşıcı hastalık görülünce İngiltere, Rusya, Fransa ve Nemçe sefaret tercümanları Rusya'dan Osmanlı limanlarına gelecek gemilere karantina tatbik edilmesini Bâbiâli'den istemişlerdir¹¹. Tercümanların karantina işini görüşmek üzere Galata Nâzırı Nuri Bey, liman memurları ve sefaret temsilcileri arasında görüşmeler yapılması teklifi Bâbiâlice uygun bulunarak kabul edilmiştir. Bu sıralarda karantina usûlünün Osmanlı İmparatorluğu'nda tatbiki konusunda Avusturya elçisi ile Bâbiâli arasında müzâkereler yapılmaya başlanmış, ayrıca Ruslarla sona eren savaştan sonra Edirne'de zuhur eden salgının önlenmesi için karantina uygulanması husûsunda Fransa sefaret tercümanı da girişimlerde bulunmuştur¹². Bu gelişmelerin ardından Pâdi-

⁷ Tersane-i Âmire'de açılan ilk tıp mektebi hakkında fazla bilgi için bk. Ali İhsan Gençer, "İstanbul Tersanesi'nde Açılan İlk Tıp Mektebi", *Tarih Dergisi*, İstanbul 1978, sayı 31, s. 301-316.

⁸ İtalyan hekimlerin çalışmaları ve kendilerine tanınan ayrıcalıklar için bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Sıhhiye, Nr: 484.

⁹ Şanizâde Ataullah, *Tarih*, II, İstanbul 1290, s. 137.

¹⁰ Osman Şevki Uludağ, "Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina", *Belleten*, II/7-8, Ankara 1938, s. 446.

¹¹ BOA, Hatt-ı Humâyûn (HH), Nr: 40784. Kaymakam Paşa takriri.

¹² BOA, HH, Nr: 23967.

şâh II. Mahmud, bir yandan karantina işinin müzâkere edilerek varılacak kararın kendisine arz edilmesini, diğer yandan da ihtiyaçların tanzim edilerek karantinâ icrâsına başlanmasını irâde etmiştir¹³.

1831 yılında başta Hindistan olmak üzer İran, Rusya ve birçok ülkede hüküm süren "kolera morbus" denen hastalık İstanbul'a sirayet edince karantina uygulamasına gidilmiştir. İstanbul'da hastalığa rastlanınca Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi mesele hakkında hazırladığı tahrîri Kaymakam Paşa'ya takdîm etmiştir. Hekimbaşı'nın belirttiğine göre iki, üç saat gibi kısa bir sürede yayılabilen hastalığın tedavisi mümkün olmayıp, ancak bazı tabiplerin mektuplarında ve gazetelerde açıklandığı üzere çok dikkatli karantina edilip, diğer tahaffuz tedbirlerine de uyulduğu takdirde önlenmesi mümkün olabilmektedir¹⁴. Galata civarında yirmi kişide hastalığa rastlanınca özellikle Mansure askerinin muhafazasını dikkate alan Hekimbaşı "...Karadeniz'in Rumeli yakasından vürûd eden bil-cümle sefâi'nin bir mahall-i münâsibde karantina târifesi üzere meks ve tevkif ve sâir tahaffuz ve ihtiyâtın esbâbına teşebbüsle..." âcîl olarak karantinaya başlanmasının "farîza-i halden" olduğunu belirtmiştir¹⁵.

Hekimbaşı'nın uyarısı üzerine Kaymakam Paşa mesele hakkında hazırladığı tahrîri, Hekimbaşı'nın tahrîri ile birlikte huzura arz etmiştir. Tahaffuza dikkat etmenin zorunlu olduğunu hatırlatan Kaymakam Paşa, şimdiden gemilerin karantinasına başlansa dahi, yalnız bununla korunabilmenin mümkün olamayacağını, bu sebeple, tıp kanunları ve tecrübe göz önünde bulundurularak huzura arz edilmek üzere Hekimbaşı'nın bir lâyiha kaleme alacağını, bu lâyiha takdîm edildikten sonra "... Serasker Paşa bendeleri ve me'mûrin kullarıyla bazı havass-ı bendegân-ı saltanat-ı seniyyelerinden ibâret olmak üzere bir meclis akdıyla..." müzâkerelerin arz edileceğini ifade etmiştir¹⁶. II. Mahmud, tahaffuz tedbirlerine dikkat edilerek Karadeniz yönünden gelecek gemilerin karantinaya alınmalarını ve diğer ayrıntılarının da iyice düşünülerek, alınacak kararların kendisine bildirilmesini istemiştir¹⁷. Kaymakam Paşa'nın sözünü ettiği meclis meseleyi görüşerek "...bu usûl derdest olan asıl karantina nizâmına bir mukaddime olacağından ve bir müddetten berü Devlet-i Aliyye'nin karantina usûlüne teşebbüsünü bil-cümle düvel duymuş ve işitmiş..." demek sûretiyle ileride

¹³ BOA, HH, Nr: 40784. Kaymakam Paşa tahrîri bâlâsındaki hatt-ı humâyûn.

¹⁴ BOA, HH, Nr: 47952-A. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin tahrîri.

¹⁵ Aynı tahrîr.

¹⁶ BOA, HH, Nr: 47952. Kaymakam Paşa tahrîri.

¹⁷ Aynı tahrîr bâlâsındaki hatt-ı humâyûn.

nizâm verilecek olan karantina usûlünün tatbikini, yani İslâm, reaya ve yabancı gemilerin Boğaziçi'nde karantina beklemesine karar vermiştir. Meclisin aldığı kararın icrâsı hususunda olumlu irâdenin alınmasından sonra karar, sadâret tarafından tercümanlar kanalıyla sefirlerle iletilmiştir¹⁸. Galata Nâzırı Sarım Bey, elçilerle yaptığı görüşmelerin neticesini iki bend, bir kıt'adan ibaret bir lâyiha halinde sadârete takdim etmiştir. Lâyihaya göre istihdam edilecek memurların maaşlarından başka karantina için yapılacak binaların masrafları ellibin kuruş tutmaktadır¹⁹. Karantınayı müzâkereye memur edilen meclis, ellibin kuruşun hazine için önemli bir yük olmadığını, ancak, Sarım Bey'in vazifesi gereği karantina işi ile yeterince meşgul olamayacağı görüşünü benimseyerek, karantina hizmetine müstakil memuriyetle Kâmilzâde Mustafa Nazif Efendi'nin getirilmesinin uygun olacağına karar vermiştir. II. Mahmud hastalığının sönmüş olmasından dolayı karantina binalarına gerek olmadığını ancak, karantina nizâmına ileride bir şekil verileceğinden bu nizâma bir başlangıç olmak üzere Mustafa Nazif Efendi'nin müstakil memuriyetle tayin edilmesini ve derhal faaliyetlere başlanmasını istemiştir²⁰. Defterdâra bir buyruldu gönderilerek Karadeniz'den İstanbul'a gelecek İslâm gemilerinin Büyük Liman'da, diğer devlet gemilerinin İstinye Körfezi'nde beş gün karantina bekleyecekleri, buralarda iskân edilecek bakkal, kasap, su taşıyan sandal takımlarının ve diğer hizmetlilerin kalacağı, gemilerle gelecek yolcuların geceleyecekleri binaların yapımı için gereken ellibin kuruşun hazineden verilerek başmuhasebeye kaydedilmesi istenmiştir²¹.

Karantina usûlü daha esaslı olarak 1835 yılında Çanakkale'de tatbik edilmiştir. Bu tarihte Kıbrıs, Suriye ve İskenderiye başta olmak üzere Akdeniz çevresinde hüküm süren kolera sebebiyle Çanakkale'de başlatılan geçici karantina uygulaması ile Marmara ve İstanbul'a gidecek gemiler

¹⁸ BOA, HH, Nr: 47951.

¹⁹ Aynı vesika.

²⁰ Aynı vesika.

²¹ BOA, Cevdet - Sıhhiye, Nr. 651; Bu karantina uygulaması ile ilgili olarak tarihçi Ahmed Lütfi Efendi şu bilgiyi vermektedir: "Cenâb-ı hak kâffe-i bilâdı masun buyursun. Kolera nâmıyla o esnada zuhûr eden illet-i mühlîkeden tahaffuz için karantina usûlüne tevfikân riâyeti lâzım gelen harekât-ı tıbbiyyeye dair Hekimbaşı Behçet Efendi ma'rifetiyle kaleme alınan risâlenin bir kaçının nüshası Matbaa-i Âmire'de tab' ile umûm ve ahâliye meccanen taksim olundu. Karadeniz'den gelen gemiler için Büyükliman ile Boğaziçi'nde İstinye Körfezi'nde Mısır Kethüdası Kâmilzâde Nazif Bey ma'rifetiyle müceddeten inşa olunan karantina mahallelerinde illet-i mezkûrenin zevâline kadar onar gün karantina bekletildi (Ahmed Lütfi, *Tarih*, V, İstanbul 1302, s. 126).

gözetim altında tutulmuştur. Çanakkale tahaffuzhânesine aylık 2500 kuruş maaşla Es'ad Efendi müdür olarak tayin edilmiştir. Es'ad Efendi'ye yardımcı olarak Avusturya konsolosunun oğlu İspiro verilmiştir²². Çanakkale Boğazi'nda karantina tatbikatına 5 Nisan 1835 tarihinde başlanmıştır²³. Hastalık görülen yerlerden Çanakkale'ye gelecek yabancı tüccar gemilerinin karantinaya muhalefet etmemeleri hususunu sadâret elçiliklere bildirmiş, diğer sahillerden gelen kayıkların reislerine karantina tezkiresi verilmesi usûlu ihdâs edilmiştir²⁴. Bu sırada hastalık sönmeye yüz tuttuğundan Çanakkale'de karantina binalarının inşası ertelenmiş ve karantina faaliyetleri çadırlarda sürdürülmüştür.

Bulaşıcı hastalıkların İmparatorluk dahilinde ve haricinde sık sık zühur etmesi karantina teşkilâtının kuruluşunu ön plana çıkarmıştır. Karantina teşkilâtı kurulmadan önce sağlık alanında da yenilikleri başlatan II. Mahmud ordunun hekim ihtiyacının karşılanması, Yakındoğu'da yayılan kolera salgınları ve kontrol edilemeyen yabancı hekimlerin çoğalması sebepleriyle Tıbbiye'yi açtırmıştır²⁵. Bununla beraber, sürekli görülen salgınlar karantina nizâmlarının hazırlanması ve karantina faaliyetlerinin etkin biçimde sürdürülebilmesi için Tıbbiye'den ayrı bir teşkilâtın kurulmasını gerekli kılmış ve bu ihtiyaç neticesinde 1838 yılında II. Mahmud'un emriyle Karantina Meclisi teşkil edilmiştir.

II — Karantina Meclisi'nin Teşkili

Osmanlı İmparatorluğu'nda karantina usûlünün tatbiki 1830'ların başında düşünülmüş, karantina nizâmı ile ilgili olarak Nemçe sefirinin Babali'ye verdiği belge devlet ricîali tarafından müzâkere edilmiştir. Bu müzâkerelerde karantinanın câiz olduğuna dair "kitâb-ı dîniyye" ve "âsâr-ı celîle"de sarâhat olduğu belirtilerek, hekimlerin vebayı bulaşıcı olarak kabul ettikleri, ancak İslâm memleketlerinde "ehl-i şer'in" muhtemel bazı fesatlardan korkarak şimdiye kadar karantinaya izin vermediği, bundan dolayı vebanın bulaşıcı olmadığı düşüncesinin umûma hâkim olduğu ve karantina icrasının kolay olmadığı, "umûr-ı cesîme"den olan karantina işinin bir tarafı eksik kalır ve başarısız olursa Avrupa nazarında Osmanlı Devlet-

²² Bedi Şehsuvaroğlu, **Türkiye Karantina Tarihine Giriş**, Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1955, s. 20.

²³ BOA, HH, Nr: 25569-E. Çanakkale Karantina müdürü Es'ad Efendi'nin 18 Zilhicce 1250 tarihli ârizası.

²⁴ BOA, HH, Nr: 25569.

²⁵ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, s. 180.

ti'nin mahcûb olacağı ve hazine de büyük zarara uğrayacağından karantina uygulamasına birdenbire başlanamayacağı, karantina nizâmı şimdiden ilân olunmayarak Mustafa Nazif Efendi ile Kâmilzâde Arif Efendi'nin gizlice Bâbiâli'ye çağrılarak karantina memuriyetinin onlara verilmesi, onların karantinayı kendilerine iş edinerek, konu hakkında bilgisi olanlarla görüşmeleri, karantinaya dair "kitâb-ı efrenciyye"yi araştırarak bilgi edinmeleri, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ile görüşerek bir sonuca varduktan sonra Bâbiâli'ye bilgi vermeleri kararlaştırılmıştır²⁶.

II. Mahmud, karantina nizâmının esası bozulmadan İslâm dinine uygun olarak tatbikinin büyük yararlar sağlayacağını, fakat meydana çıkıp da sonradan işin üstesinden gelinemezse Osmanlı için ayıp olacağını, bunun önlenmesi gayesiyle ricâlin ittifak ile çalışmalarını istemiştir²⁷.

Böylece, karantina nizâmı başarısızlık ve bazı tepkilerden çekinilerek hemen ilân edilmemiş ve geçici karantina tatbiki yoluna gidilmiştir. Bu arada, Karantina Meclisi teşkil edilmeden birkaç yıl önce İstanbul'da vebalı hastaları tedavi eden Antuvan Lago karantina usûlü hakkında uzun bir lâyiha kaleme almıştır. Lago lâyihasında Avrupalılar'ın salgın hastalıklarla mücadele usûllerini anlatmış, Osmanlı İmparatorluğu'nda karantinanın geniş bir teşkilât ile yürütüldüğünde başarılı olabileceğini göstermiştir²⁸.

II. Mahmud kesin olarak tatbikine karar verdiği karantinanın tüm ayrıntılarının özellikle de şer'î tarafının rical ve ulemâdan teşkil edilecek mecliste esaslı olarak müzâkere edilmesini istemiştir. Bunun üzerine südurdan Es'ad Efendi, Çerkeşli Mehmed Efendi, Eminbeyzâde Abdülkadir Bey, İsmetbeyzâde Arif Hikmet Bey, Kethüdazâde Arif Efendi, Kuyucaklızâde Seyid Mehmed Efendi, Serasker Paşa, Umûr-ı Dahiliyye, Hariciyye, Mâliyye Nâzırları Paşalar, Kaptan Paşa, Aydın Müşiri Fethi Paşa, Darphâne Müşiri Hasib Efendi, Takvimhâne'de müstahdem olup, karantinaya dair bir risâle te'lif etmiş olan Cezayirli Hemdan Efendi, Harbiyye, Deâvi, Masârifat ve Tıbhâne Nâzırları, Dahiliyye ve Hariciyye Müşirleri'nden oluşan meclis Bâbiâli'de toplanmıştır²⁹. Karantinanın şeriâtla ilgili kısmı müzâkere edilirken ulemâ, itibar edilen fıkıh kitaplarında, bazı ha-

²⁶ BOA, İrâde Mesâil-i Mühimme Karantina, Nr: 2537. Kaymakam Paşa tahriri.

²⁷ Aynı tahrir bâlâsındaki hatt-ı humâyûn.

²⁸ Osman Şevki Uludağ, "Son Kapitülasyonlardan Biri-Karantina", s. 447.

²⁹ BOA, Bâbiâli Evrak Odası (BEO) *Ayniyat Defteri*, Nr: 1714, s. 3. 2 Safer 1254 tarihli sadâret tahriri.

dislerde, fetvalarda ve risâlelerde sirâyet fikrinin gösterildiğini ve vebadan korunmaya cevaz verildiğini belirterek karantinanın şeriâta aykırı olmadığını bildirmişlerdir³⁰. Daha sonra mesele mülkî yönden ele alınmıştır. Müzâkerelerde birkaç sene önce karantina icrâsının düşünülerek, bu iş için müstakil memurlar görevlendirildiği, ancak, o zaman yalnız İstanbul'un karantinası düşünüldüğünden beklenen faydanın görülemediğini ve tatbikattan vazgeçildiğini gözönüne alan meclis, İmparatorluk genelinde karantina uygulamasının bazı hoşnutsuzluklara ve ticarî faaliyetlerde bir takım zorluklara sebep olabileceğini dikkate almakla birlikte, ileride sağlayacağı faydaları düşünerek karantina tatbikatına başlanmasını kararlaştırmıştır³¹. Ayrıca "...müteferriatı uzun uzun söyleşilüb zir-i bâlâsı etrafıyla düşünölmekle bu dahi vukuf ve ma'lûmata tevakkûf edeceğinden karantina usûlüne aşinâ çend nefer bendeleri intihâb ve müstakil bu maddeye me'mûr kılınarak onlar haftada birkaç gün bir mahall-i mahsûsda birleşüb müzâkere ederek buna dair hükemâ ve etibbâ-i sâlifenin risâlelerini ve elde bulunan bazı lâyiha gûne evrakı dermiyân ve mütalaâ eyliyerek..."³² sûretinde görüş belirtmiş, yani karantina faaliyetlerini düzenlemek üzere seçilecek bir kaç kişinin haftanın belli günlerinde, belli bir yerde toplanmalarını ve karantina meclisinin teşkilini istemiştir.

Meclis, karantinanın tıbbî ve coğrafi taraflarını görüşürken tıp ilminde hüner sahibi olmasa da tıbbî bilgilere sahip kimseleri bulabileceğinden Abdülhak Molla ile Es'ad Efendi'yi müstakil karantina memuriyetiyle görevlendirmiş, münasip bulunacak hekimler ile diğer ehliyetli kimseler ve Fransız Bulard'ın da dahil edilmesini uygun bulmuştur. II. Mahmud bu kararları onaylayarak Mansure feriklerinden Selim Paşa'yı da Karantina Meclisi'ne tayin etmiştir. Bu kararların ardından Şeyhülislâm Mekkizâde Asım Efendi karantina uygulamasının şeriâta uygun olduğunu belirten şu fetvayı vermiştir:

"Bir beldeye taun isâbet edüb Hak sübhaniha Tiâla Hazretlerinin kahrından lütfuna iltica ile esbâb-ı tahaffuza teşebbüs etmede beis var mıdır? el cevab yokdur".

³⁰ Aynı taktır.

³¹ Aynı taktır.

³² BOA, BEO **Ayniyât Defteri**, Nr: 1714, s. 3. 2 Safer 1254 tarihli Sadâret taktırî, Bedi Şehsuvaroğlu Karantina Meclisi'nin teşkilini belirten bu taktırînin tarihini tahmini olarak Cumade'ülâ 1253 olarak vermektedir bk. Bedi Şehsuvaroğlu, **Türkiye Karantina Tarihine Giriş**, s. 20.

Bu fetva alındıktan sonra Osmanlı Devleti'nde Karantina Meclisi'nin teşkil edildiği Takvim'-i Vekayi ile ilân edilmiştir.

Tarihçi Ahmet Lütfi Efendi Karantina Meclisi'nin teşkilini şöyle anlatmaktadır:

“Zuhur-u Karantina

İlel-i sâriyeden muhâfaza için usûl-ı tahaffuziyeye dikkat olunması şerran ve aklen mücâz olduğuna dâir o esnâda Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbiâli'de bulunan ulemâ-i izâm taraflarından beyân olunan fetvâ-i şerîf mu'cebince Devlet-i Aliyye'de karantina usûl-ı sıhhiyyesinin icrâ'sına teşebbüs olundu. Karantina dedikleri şey âdât-ı frengîyeden olduğundan ehl-i İslâm indinde buna riâyet câiz olmadığı gibi o esnâda beyn-en-nâs tekevvün eden tefevvuhata karşı edille-i şer'îye ve akliye ile usûl-ı sıhhiyyenin cevâzını isbât makamında Takvim-i Vekayi'nin 164. def'asında mufassal bir bend neşr ile halkın zehâbı tashîh edilmiştir.

Karantina usûlünün icrâ'sına teşebbüs olduğu sırada meraci'-i şer'î-yesine Sudûrdan Es'ad Efendi ve umûr-ı tıbbiyesine Abdülhak Efendi ve mesâlih-i nizâmiyesine Mansure Feriki Namık Paşa me'mûr oldu. Bunun için Viyana tarafından birkaç me'mûrin-i ecnebîye celb olundu. Abdülhak Molla'nın Anadolu kazaskerliğiyle iştigali bu maslahata devamına mâni olub Viyana'dan getirülen me'mûrlar karantinanın mevâdd-ı tıbbîye ve hekimiyesini müzâkere ve icrâ'ya kafi olduğundan Abdülhak Efendi'nin bu işten affıyla tesviye-i maslahat Es'ad Efendi ile Namık Paşa'ya tefviz olundu.

Karantina için teşkil olunan cemiyete “Meclis-i Sıhhiye” tesmiye kılındı. Bir müddet mürûrunda Es'ad Efendi ile Namık Paşa dahi ikmâl-i maslahatla infisâl ederek İzmir Muhassılı Dedeâğa'ya Feriklik rütbesi ve Hıfzı lâkabı verilerek Karantina Nezâreti tevcih... kılındı...”³³.

Karantina Meclisi'nin kadrosu ve üyelerinin vazifeleri Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbiâli ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'de müzâkere edilerek, Karantina Meclisi'nde çalışanların aylık maaş mikdârı 40900 kuruş olarak tespit edilmiştir. Karantina Meclisi'nde halen üye olarak bulunanların maaşlarının Safer ayı başından, diğerlerinin de vazifelerinin başlangıç tarihinden itibaren İstanbul karantinasının acil masrafları için tertip edilen paradan karşılanması yoluna gidilmiştir.

³³ Ahmed Lütfi, *Tarih*, V, s. 125-126.

“Karantina Meclisi”, “Meclis-i Tahaffuz”, “Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye”, “Sıhhiye Meclisi”, “Sıhhiye Nezâreti”, “Karantina Nezâreti” gibi değişik isimlerle adlandırılmış olan Karantina Meclisi, “Meclis-i Tahaffuz-ı Ulâ” ve “Meclis-i Tahaffuz-ı Sâni” olmak üzere iki şube halinde şöyle düzenlenmiştir³⁴:

Meclis-i Tahaffuz

Meclis-i Tahaffuz-ı Ulâ

Hariciye Nezâretinin himâyesinde olan meclisin riyâsetine Anadolu Kazaskeri Abdülhak Molla getirilmiştir.

Nezâret-i Umûr-ı Sıhhiye ve Mevâdd-ı Tibbiye ve Tahaffuziye

Bu vazife Abdülhak Molla'ya verilmiştir. Kendisinin arpalıkları olmasına rağmen, bu hizmeti sebebiyle bazı mecburî masraflarda bulunacağından aylık 7500 kuruş maaş verilmesi uygun görülmüştür.

Nezâret-i Umûr-ı Şer'îye ve Mevâdd-ı Tahrirât-ı Tahaffuziye

Bu hizmete Es'ad Efendi getirilerek, 7500 kuruş maaşın yeterli olduğu belirtilmiştir.

Nezâret-i Mevâdd-ı Askeriye ve Umûr-ı Silsile-i Tahaffuziye

Bu vazifeye Selim Paşa getirilmiş ancak, Mekteb-i Harbiye'de müstakil memuriyeti bulunduğundan yerine sâbık Aydın Kaymakamı Namık Paşa maaşına 2500 kuruş zam yapılarak 7500 kuruş aylıkla tayin edilmiştir (maaşının 5000 kuruşluk kısmı Mansure hazinesinden tahsis edilecektir).

Müsteşar-ı Tahâret-i Dahiliye ve Umûr Zabtiye ve Tabtiye

Alay emniliğinden mütekaid olan Hasan Bey 2500 kuruş maaş ile bu memuriyete getirilmiştir. Müsteşarlık yüksek rütbelerden sayıldığından müsteşar-ı tahâret-i dahiliye yerine müdür-i nezâfet-i belediye denilmesi kabul edilmiştir.

Müsteşâr-ı Mevâdd-ı Ecnebîye ve Usûl-ı Tahaffuziye

Bilgisi yeterli görüldüğünden 2000 kuruş aylık maaş ile tercüman Yanko bu vazifeye getirilmiş, kendisine müsteşar yerine müdür denilmiştir.

³⁴ BOA, BEO, *Ayniyât Defteri*, Nr: 1714, s. 17-18; Ahmed Midhat, “Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’de Karantina yani Usûl-ı Tahaffuzun Tarihçesi”, *Salname-i Nezâret-i Hariciye*, İstanbul 1318, s. 440-442; Bedi Şehsuvaroğlu, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, s. 30-31.

Meclis-i Tahaffuz-ı Sâni

Başkâtib: Maaşı 1500 kuruş olup, münasib birisi seçilecektir.

Jurnal kâtibi: Kâtiblerden birisi 750 kuruş maaş ile bu vazifeye getirilecektir.

Mümeyyiz: 500 kuruş maaş ile Dîvân-ı Hümâyûn kâtiblerinden birisi tayin edilecektir.

Gelen mektupları kaydetmek üzere: 500 kuruş maaş ile uygun birisi tayin edilecektir.

Çeşitli dilleri bilen bir mütercim: Bâb-ı Seraskeri'de harp kitapları tercüme eden tercüman Seryoz orada kendisine ihtiyaç kalmadığından 2500 kuruş maaş ile bu hizmete getirilmiştir.

Çeşitli dillerde yazabilen birisi: Maaşı 500 kuruş olacaktır.

Tabib-i sıhhiye: Veba hastalığı sebebiyle Fransa hükûmeti tarafından İzmir'e gönderilmiş olan ve şimdi İstanbul'da bulunan ve Pâdişâh'ın isteği üzerine Fransa elçisi tarafından karantina meclisine getirilen Mösyö Bular 2500 kuruş maaş ile sıhhiye tabibi tayin olunmuştur.

Tabib-i tahaffuziye: Meclis tarafından seçilecek olup, kendisine 1000 kuruş maaş verilecektir.

Fenn-i kimya bilen bir ispençiyar: Gereksiz bulunarak vazgeçilmiştir.

Hergün toplanacak olan meclis-i tahaffuz-ı sâninin üyeleri meclis reisi tarafından seçilecektir. Müsteşarlardan birisi kâtiblere, diğeri de mütercimlere nezâret edecektir. Bu meclis, tahaffuz işleri, sıhhi maddeler, İstanbul'da yapılacak temizlik işleriyle meşgul olacak, günlük olaylar ile muhtelif yerlerden gelecek mektupları, değişik dillerde yazılmış jurnalleri tercüme edip, özetlerini Meclis-i üla'ya bildirecektir.

Emir çavuşları: Dört adet emir çavuşu, asâkir-i mansure nizâm çavuşlarının liyâkatli olanları arasından seçilecektir. 45'er kuruş maaşları olan emir çavuşlarına ilâve olarak 100'er kuruş maaş verilecektir.

Müdür-ü kavass-ı sıhhiye: Maaşı 500 kuruş olacaktır.

Mülâzım-ı müdür-ü sıhhiye: Maaşı 250 kuruş

Kavass-ı sıhhiye: Bunlar otuz kişi olup, hepsine taksim olunmak üzere toplam 5000 kuruş maaş verilecektir.

Mütetabbib ve mütetabbibeler: Yedi tanesi mütetabbib ve dört tanesi mütetabbibe olmak üzere onbir kişiye verilmek üzere 3000 kuruş aylık verilecektir.

Başlangıçta hariciye nezâretinin bünyesinde teşkil edilen Karantina Meclisi devamlı bu nezârete bağlı kalmamıştır. Nezâret olarak isimlendirilmesine rağmen değişik tarihlerde Tophâne-i Amire Müşirliği, dahiliye, hariciye ve ticaret nezâretlerinin bünyesinde varlığını sürdürmüştür. 1840 yılında bir ara müstakil bir nezâret haline getirilen karantina nezâretinin bu statüsüne çok geçmeden son verilmiştir. Bağlı bulunduğu nezâretin nâzırı karantina meclisinin “reis-i evvel”i, karantina işlerini yürüten me’mûr da “reis-i sâni”si idi. Teşkilâtta gelişme ve değişimlere bağlı olarak karantina meclisine 1850 yılında evrak ve muhasebe odaları³⁵, 1879 yılında karantina başkâtib muavini, tahri-rât odası müme-yizi, Fransızca muhasebe birinci kâtibi, zabıt kalemleri³⁶, 1883 yılında jurnal odası ve memuru ve veznedâr³⁷, 1889 yılında sicill-i ahvâl müdürü³⁸ ilâve edilmiştir. İleriki tarihlerde gerek görüldükçe çeşitli memuriyetler Karantina Meclisi’ne dahil edilmiştir.

III — İstanbul Karantinasının Âcil Masraflarının Karşılanması

Başta İstanbul olmak üzere bütün İmparatorluk’da “maslahat-ı cesime” olarak nitelendirilen karantina usulünün tatbikinde masrafların karşılanması önemli bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Devlet’in içinde bulunduğu mâli durum, karantina masraflarının hazineden tahsiline imkân vermiyordu. Mevcûd şartlarda hazineden para tahsil edilememesi sebebiyle Dâr-ı Şûra-yı Bâbîâli ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye meselesinin çözümünü müzâkereye başlamıştır. Müzâkerelerde istikraz sûreti de dahil olmak üzere İstanbul’da ikamet eden bazı devlet ricâli ile zengin kimseler ve İstanbul’daki dört cemaatin yani Ermeni, Rum, Yahudi ve Katolikler’in varlıklı olanlarından “ta’viz sûreti”³⁹ olarak veya halktan umûmî vergi şeklinde tahsili gibi öneriler ortaya konulmuştur. Sadâret de masrafların hafif olması için karantina olarak kullanılacak bazı binaların satın alınmasını ve

³⁵ Ahmed Midhat, “Devlet-i Aliyye-i Osmanîye’de Karantina yani Usûl-ı Tahaffuzun Tarihçesi”, s. 455.

³⁶ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîye*, sene 1296 (bk. Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye).

³⁷ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîye*, sene 1300 (bk. Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye).

³⁸ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîye*, sene 1306 (bk. Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye).

³⁹ “Ta’viz sûreti” karşılık alınmak sûretiyle, karşılık olarak anlamına gelir. Borç verme durumlarında bu deyim yer verildiğinde, alınan borcun ileride borç verenin alacağından kesildiği veya kesileceği anlaşılır.

yeni inşâ edileceklerin de dayanıklı olması bakımından taştan yapılmasını isteyerek, şimdilik lâzım gelen âcil masraflara sarf olunmak üzere "...mese-lâ beş bin kise mikdâr-ı akçenin yalnız âciz zükûr ve nisvân müstesna olmak ve kaffe-i bendegân ve raiyyet-i saltanat-ı seniyyeleri taraflarından dahi olmak üzere Âsitâne-i Saâdetleri'nde mutavattın İslâm ve milel-i sâireye tevzi' ve taksim ile bittahsil Hazine-i Âmireleri'nde başkaca bir mahale vaz' ve müstakil bir me'mûr dahi ta'yîniyle onun marifetiyle ve mâliye nâzırı bulunan bendenin nezâretiyle rü'yet ve idâre olunmak üzere râbita verilmesi..." yolunda görüş bildirmiştir⁴⁰.

Pâdişah II. Mahmud âcil masraflara karşı tahsili düşünülen beş bin kese akçenin "sûret-i tevzi" ve "taksîm-i beyânı"nı "ta'mîm" olarak değerlendirecek, böyle olmaktan ise başka türlü çaresine bakılmak üzere para meselesinin hariciye ve maliye nâzırları arasında müzâkere edilmesini ve kendisinin müzâkereleri tasvib etmesi halinde ona göre para tahsiline başlanmasını istemiştir⁴¹. Maliye, hariciye ve dahiliye nâzırları hemen görüşmeye başlayarak âcil masraflara karşılık tutulmak üzere Yakub Paşa, Masarîfât Nâzırı Salih Bey, Kıbrıs Muhassılı Hacı Mehmed Ağa, Tırnova Voyvodası sâbık Derviş Bey'den "ta'viz" yoluyla derhal iki üç bin kese akçenin tahsilini; önemli yekûn tutan masraflara kesin çözümün Dâr-ı Şûrâyı Bâbîâli ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'de bulunmasını teklif etmişlerdir. Karantina usûlünün genel sağlığın korunması yönünden faydalı olduğunu dikkate alan meclisler, bu hususta ahâli ve reyanın istenen meblağı seve seve vereceklerini, ancak gerek bu sûretin, gerekse istikrâz sûretinin iyice düşünölmek üzere şimdilik İstanbul'un dahilî temizliği ve Serviburnu karantinasının âcil masraflarına sarf olunmak üzere gereken iki üç bin kese akçenin tez elden "ta'mîm sûreti" olmayarak belirtilen kimseler ve diğçer zenginlerden alınmasını münasib bulmuştur⁴². Bilâd-ı selâse ve taşralarda karantina usûlünün tatbikini araştırmakla görevlendirilen Abdülhak Molla Efendi, Es'ad Efendi ve Selim Paşa henüz lâyhalarını teslim etmemişlerdi. Bu durumda karantina masraflarının tutarı kesin olarak bilinemiyordu. Belirtilen yerlerden üç bin kese akçe tahsil edilse dahi "cesâmet-i maslahat"ta kıyasla yetersiz kalacağı âşikârdı. Bununla beraber karantina tatbikinin daha fazla gecikmesini istemeyen Padişah, iki üç bin kese akçenin hemen belirtilen yerlerden tahsil edilmesini istemiş; karantina usûlünün İmparatorluk genelinde tatbiki için Viyana'dan çağrılan uzmanların beklen-

⁴⁰ BOA, BEO, **Ayniyât Defteri**, Nr: 1714, s. 6. 5 Safer 1254 tarihli Sadâret takriri.

⁴¹ Aynı defter, aynı yer. Hatt-ı Hümayûn sûreti.

⁴² BOA, BEO-**Ayniyât Defteri**, Nr: 1714, s. 8.

mesini, Karadeniz Boğazı'nda inşa edilecek binaların yerlerinin seçiminin Kaptan Paşa'ya, keşif maddesinin ebniye müdürüne, Serviburnu karantinasının bina emanetinin Tavaslı Osman Ağa'ya, havalesini irâde etmiştir⁴³.

Katolik cemaati karantina masraflarına karşılık kendilerinden talep edilen 350 kesenin kudretlerinin üzerinde olduğunu, istenilen miktardan 100 kesenin tenzil edilmesini, Kıbrıs Muhassılı Hacı Mehmed Ağa da kendisinden talep edilen 500 kesenin yarıya indirilmesini istemişlerdir. hariciye nezâretine danışıldıktan sonra bu talepler Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbiâli'de onaylanmıştır⁴⁴. Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye Katoliklerin talebini kabul ederken, Kıbrıs muhassılının 500 keseyi verebilecek kudrette olduğunu ve başkalarına da örnek teşkil etmemesi için talebinin reddine karar vermiştir. Böylece İstanbul'un dahili temizliği ve karantinası için âcil masraflara karşılık 500 kesesi Kıbrıs Muhassılı Hacı Mehmed Ağa'dan, 250 kesesi Midilli Nâzırı İsmail Ağa'dan olmak üzere Yakub Paşa, Tırnova Voyvodası Derviş Bey, Masârifât Nâzırı Salih Efendi'den toplam 1250 kese; ayrıca 250 kesesi Katoliklerden olmak üzere Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatlerinden 2000 kese ki, yekûn olarak 3250 kese akçe tahsil edilmiştir⁴⁵.

İstanbul'un karantinası için "ta'viz sûreti" ile para tahsiline karar verildikten sonra taşra karantinalarının masraflarının karşılanması da Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbiâli'de müzâkere edilmiştir. Müzâkerelerde ihtiyaç duyulan paranın umûmî olarak halktan alınması veya bazı taraflardan istikrâz olunması husûsları tartışılmıştır⁴⁶.

Umûmî olarak halktan istenmesi halinde iki seçenek üzerinde durulmuştur. Birincisi karantina uygulaması herkesi ilgilendiren bir iş olduğundan masrafların tamamen halktan alınması. İkincisi umûma tevzî olunarak sınırlarda ve gerekli görülecek yerlerde yapılacak karantina masraflarının karantina yerine yakın yerleşim birimlerinde meskun Müslüman ve Hıristiyanların zenginlerinden alınması. Bu iki seçenek de ileride ilânı düşünülen Tanzimât'a aykırı olacağından ve vergi olarak tahsili de ağır geleceğinden sakıncalı bulunmuştur. Bunun yerine mâliye nâzırı ve dârphâne müşiri de uygun bulduğu sûrette bir kısmının hazineден verilecek kalanının halktan istenmesi daha uygun bulunmuştur.

⁴³ Aynı defter, s. 9. Hatt-ı Hümayûn sûreti.

⁴⁴ Aynı defter, s. 14. Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbiâli mazbatası.

⁴⁵ Bedi Şehsuvaroğlu, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, s. 34.

⁴⁶ Tartışmalar konusunda geniş bilgi için bk.BEO-Ayniyât Defteri, Nr: 1714, s. 11-13.

İstikrâz sûreti konusunda yapılan müzâkerelerde Osmanlı Devleti'nin şimdiye kadar dış borçlanmaya rağbet etmediği belirtilip, şimdi istikrâz yapılması halinde alınan borcun faizi ile ödeneceği gerekeceğinden mahzurlu bulunarak bundan vazgeçilmiştir. Tartışmalar esnasında esaslı sûrette karantina tatbik edildiği takdirde karadan ve denizden Osmanlı ülkesine gelerek türlü fesadlıklara yol açan yabancı tüccarların ve kayıkların nizâm altına alınacağı, Galata ve Haliç'te kargaşalığın önlenilebileceği, andlaşmalar üzerine yoklanamayan gemilerin böylece kontrol edileceği karantina tatbikatından beklenen faydalar olarak sıralanmıştır. Bu konuları ihtiva eden mazbata Dâr-ı Şûrâyı Bâbiâli'de kaleme alındıktan sonra Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'ye havale edilmiş ve yerinde bulunarak arz olunmak üzere Sadâret'e gönderilmiştir. Sadrazam kendi arızası ile beraber bu mazbatayı Pâdişâh'a arz etmiştir.

Sadâret'in arızasını ve mazbatayı gözden geçiren Pâdişâh istikrâz sûretinden vazgeçilerek masrafların halka ve hazineye zarar vermeyecek biçimde tahsil edilmesini, Viyana'dan istenen uzmanların gelmesi ile karantina yerlerinin tesbitini ve giderlerin de tahminen olsa dahi belirlenmesini irâde etmiştir⁴⁷.

IV — Viyana'dan Uzmanların Gelmesi ve Karantina Meclisi'nin Faaliyetleri

Osmanlı topraklarına dışarıdan bulaşıcı hastalıkların sirâyetini önlemek, dahilde hastalıkları çıktığı yerde söndürmek, bu amaçla gereken yerlerde karantinalar tesis etmek ve karantina nizâmlarını düzenlemekle görevli olan Karantina Meclisi, vazifeleri gereği ilgili meseleleri müzâkere ederek görüş ve kararlarını Bâbiâli'ye takdîm etmeye başlamıştır. Öncelikle Hilâfet merkezi olan İstanbul'un salgın hastalıklardan muhafazası düşünüldüğünden, İstanbul, Anadolu ve Rumeli taraflarından geçici sûrette karantina kordonuna alınmak istenmiştir. Meclisin, karantina kordonunun Rumeli tarafında Aynoz'dan Midye iskelesine kadar uzatılması isteği, Avrupa ile hudud olan Rumeli'de halkın karantinaya alışık olması ve oraların tathirinin az bir müddette mümkün olabileceği düşüncesiyle Bâbiâli tarafından gereksiz masraf olarak görülmüş ve teklif edilen kordon nizâmından vazgeçilerek Rumeli yönünden geleceklerin karantinalarını Küçükçekmece yerine karantinahâne olarak kullanılacak binaların bulunması cihetiyle Büyükçekmece'de geçirmeleri, Büyükçekmece dışında bulunan Taşhan'ın temizlettirilerek tahaffuzhâne olarak kullanılması, Ana-

⁴⁷ BOA, BEO-Ayniyât Defteri, Nr: 1714, s. 13. Hatt-ı Hümayûn sûreti.

dolu tarafının genişliğinden dolayı altı kola ayrılarak karakollar teşkil edilmesi, Anadolu'dan geleceklere Fenerbahçe'de yoklanmaları istenmiş ve karantina mahallerinin kesin olarak Viyana'dan istenen uzmanlar tarafından belirleneceği bildirilmiştir⁴⁸. Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye ise, mümkün olduğu takdirde Taşhan'ın tahaffuzhâne olarak teşkil edilmesini, Çekmece yolu tutulmuş bulursa dahi Rumeli'den geleceklere hep aynı yolu izlemeyecekleri, Kırkkilise yoluyla geleceklere karantina uygulamasını duyunca Çorlu'dan saparak Derbend-i Kebîr, Şamlarderbendi ve Yarımburgas yönlerine sapabilecekleri, tahaffuz kordonunun Midye taraflarına kadar olmasa da Karaburun'a kadar çekilmesini ve Anadolu tarafına gereken memurların gönderilmesini istemiştir⁴⁹.

İstanbul, Bilâd-ı Selâse ve Boğaziçi'nde bundan böyle hastalık zuhuru ve her ne hastalıktan olur ise olsun ölümler olduğunda Karantina Meclisi'ne ihbar ile Meclis'ten tezkire alınmadıkça ölü kaldırılmaması hususunun umûma ilânı istenerek, mil-i selâse'den her ne illetten olur ise olsun kadın veya erkek ölüm olayında bulunduğu mahallin memuru; bekâr odalarında kalan esnaf ve rençberler arasında olursa han bekçilerinin derhal haber vermesi, karantinadan mühürlü kâğıt alınmadıkça kimsenin defnedilmemesi, vebadan öldüğü anlaşılırsa bulunduğu yerin Karantina Meclisi'nce tenbih edilecek sûrette tathiri ve gereğinin yapılması için Rum, Ermeni ve Katolik patriklerine beyaz üzerine "fermân-ı âlî"ler gönderilmiş⁵⁰, bu usûlün teba ve tüccarlar hakkında da icrâ edileceği İstanbul'daki sefirlere resmî müzakerelerle bildirilmiştir⁵¹.

Diğer taraftan karantina usûlünün gereği gibi icrasına kadar Akdeniz ve Karadeniz'den gelecek gemi ve yolcular hakkında icâp eden karantina ve tûtsü usûlünün yürütülmesi için Tersane-i Âmire'den Kapak gemisi geçici olarak Kurşunlu mahzen önüne çektirilmiş, Kapak gemisinin işlerinin idaresine, Fenerbahçe karantinasındaki tabiblik ve tercümanlık vazifelerine ilâve memuriyetle Mehmed Efendi aylık iki bin kuruş maaşla müdür, Ahmed Efendi maiyetine üç yüz kuruş maaş ile kâtip; Serviburnu'na müdür tayin edilen Miralay Nuri Bey'in maiyetine aylık dört yüz kuruş maaş ile

⁴⁸ BOA, BEO, *Ayniyât Defteri*, Nr: 1714, s. 15-17. 27 Safer 1254 tarihinde Karantina Meclisi'ne gönderilen ilmühaber.

⁴⁹ *Aynı defter*, aynı yer.

⁵⁰ BOA, BEO - *Ayniyât Defteri*, Nr: 1714, s. 17. Karantina Meclisi'ne gönderilen 27 Safer 1254 tarihli ilmühaber. Rum, Ermeni ve Katolik patriklerine 27 Safer 1254 tarihiyle gönderilen buyrulduklar için bk. *Aynı defter*, s. 21.

⁵¹ 9 Rebiülevvel 1254 tarihli resmî müzakereler için bk. *Aynı defter*, s. 21.

Necati Efendi kâtib, bin kuruş ile İstavri tabib ve dört yüz kuruş maaş ile Nikol tercüman tayin edilmiş, Mehmed Efendi'ye gereken iki adet filikanın Tersane-i Âmire'den tahsisi Kapudan Paşa'dan istenmiştir⁵². Serviburnu'na tayin edilen Miralay Nuri Bey'e gereken yardım ve kolaylığı göstermesi için Bahr-ı Siyah Boğazı muhafızına ve iki adet filikayı acilen Nuri Bey'e tahsis etmesi için Kapudan Paşa'ya buyrulduklar gönderilmiştir⁵³.

Bu sırada Bursa havalisinde hastalık zuhuru işitildiğinden İstanbul'a gelen yolcular Kapak gemisinde müdür tarafından yoklanıp, tütsülendikten sonra ellerindeki mürûr tezkireleri işaretlenip, mühürlenerek İstanbul'a girişlerine izin verilmeye başlanmıştır. Anadolu tarafından karayoluyla gelenler için geçici olarak Kartal'a yakın Cesir Derbent'e ve Rumeli'den gelenler için de Küçükçekmece'ye birer tütsü memuru gönderilmiştir. Yanlarına birer yardımcı verilerek Cesir Derbent'e Ahmed Efendi ve Küçükçekmece'ye de Ali Ağa biner kuruş maaş ile tayin olunmuşlardır⁵⁴.

Karadeniz ile Akdeniz'deki ada ve sahillerden İstanbul'a gelip giden gemi yolcularına verilen mürûr tezkirelerine çıktıkları mahallerde hastalık olup olmadığı veya hastalık söneli ne kadar zaman olduğu ve seyahat esnasında uğradıkları iskele, liman ve civarlarının sıhhi durumunun yetkililer tarafından kaydedilmesi usûlü daha önceden lâzım gelenlere husûsî emirlerle bildirilmiş ve bu yöntem tatbik edilmeye başlanmıştır. Bununla beraber, İstanbul'un da sıhhi durumunun taşralarca bilinmesi için İstanbul'dan taşraya kara ve denizyoluyla gideceklere gerek İstanbul kadısı, gerekse liman memuru tarafından her hafta Meclis-i Tahaffuz'a sorularak alınacak cevaba göre verilecek mürûr tezkirelerine İstanbul'un sıhhi durumunun kaydedilmesi İstanbul kadısına ve liman memuruna tenbih edilmiştir⁵⁵. Diğer yandan bostan mevsimi olması sebebiyle Haliç ve İstanbul sahillerine gidip gelen bostan kayıklarının yükleriyle Kapak gemisine gelecek tütsü işleme tâbi tutulmaları zor olduğundan, sebze ve meyve taşı-

⁵² Aynı defter, s. 22. Maliye nâzırına gönderilen buyruldu.

⁵³ Aynı defter, s. 24. Bahr-ı Siyah Boğazı muhafızına ve Kapudan Paşa'ya gönderilen 9 Rebiülâhır 54 tarihli buyruldu.

⁵⁴ BOA, BEO-Ayniyât Defteri, Nr: 1714, s. 24. 27 Rebiülevvel 54 tarihinde Meclis-i Tahaffuz'a gönderilen ilmühaber ve mâliye nâzırına gönderilen buyruldu.

⁵⁵ Aynı defter, s. 25. İstanbul kadısına gönderilen 15 Rebiü'lâhır 54 tarihli buyruldu. Bedi Şehsuvaroğlu Akdeniz, Karadeniz ve Marmara'daki iskelelere gidip gelen yabancı kayıkların sıhhi kontrole tâbi tutulup, deniz yolcularına sağlık tezkiresinin Nisan 1840, kara yolcularına da Mayıs 1840 yılında Doktor Minas'ın isteği ile verilmeye başlandığını belirtiyor (bk. Bedi Şehsuvaroğlu, "Türkiye Karantina Teşkilatını İdâre Edenler", İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası, sayı 1, İstanbul 1958, s. 149).

yan kayıkların Yenikapı'da yoklanmaları için Yenikapı iskelesine bir tütsü dolabı ile bir memur gönderilmiştir⁵⁶.

Karantina nizâmına göre her millet için ayrı ayrı hastahâneler inşası gerektiğinden⁵⁷, Yahudilere de kendi hastahânelerini yapma izni verilmiştir. Yahudi ve Karailer için ayrı ayrı bölümleri bulunacak hastanenin Hasköy'deki Yahudi maşatlığı yanına inşa edilmesi uygun bulunmuştur⁵⁸.

İstanbul'da karantina teşkilâtının tam olarak tesisine çalışılırken, hastalık zuhuru sebebiyle taşralarda da karantina uygulamasına başlanmıştır. Hastalık çıktığı bildirilen Bursa ve Trabzon haricinde birer karantina yeri tespit edilerek buralardan İstanbul ve diğer yerlere gideceklerin onbeş gün karantinada bekletilmesi⁵⁹, hastalık görülen Midilli⁶⁰ ile Siroz ve Selanik'de⁶¹ aynı tatbikatın icrası için gereken yerlere emirler verilerek, buralarda karantina uygulamak üzere Meclis-i Tahaffuz tarafından memurlar gönderilmiştir.

Doğu-Akdeniz'de yoğun bir şekilde hastalık hüküm sürdüğü bildirilince acilen Çanakkale'de geçici bir karantina yeri belirlenerek karantina tatbikine başlanmıştır. Buraya karantinaya vâkıf birinin tayini gerekmiş, dirayeti ve sadakâti yanında daha önce de karantina tatbikatını yürütmüş olan Dîvân-ı Hümâyûn hocalarından Es'ad Efendi yetkili müdür olarak tayin edilmiştir. Es'ad Efendi'ye verilen karantina talimâtına göre:

⁵⁶ Ayniyât Defteri, Nr: 1714, s. 26. Meclis-i Tahaffuz nâzırları olan Es'ad Efendi ve Namık Paşa'ya gönderilen 19 Cemaziyevvel 54 tarihli buyruldu.

⁵⁷ Yedikule'de Rumların bir veba hastahânesi vardı. Ermenilere de 1833 yılında II. Mahmud'un emri ile Kazlıçeşme ile Bakırköy arasındaki İskender Çelebi Bahçesi'nin yerine Ermeni hastanesinin bir şubesi olarak veba hastanesini açma izni verilmiştir. (Eremya Çelebi Kömürçüyan, İstanbul Tarihi - XVII. Asırda İstanbul, Tercüme ve Tahşiyet Hırand D. Andreasyan, İstanbul 1952, s. 203).

⁵⁸ Masrafları Yahudi ve Karailerce karşılamak olan ve Hasköy'de Yahudi maşatlığı yanındaki Karaağaç ile Kırkağaç arasında bulunan Yağcıderesi'nde yapımı kararlaştırılan hastane binalarının inşası ebniye-i hassa müdürüne havale edilmiştir, 3884 zirâsında Tersane-i Âmire için zeytin tohumu üretilen bu saha 22271 zirâdır ve 18387 zirâsında hastane inşası için tahsis edilmiş, hastane için gereken iskelenin de tohum ocaklarının başka bir yere nakli ile boşalacak alanda yapımı uygun bulunmuştur. (BOA, BEO-Ayniyat Defteri, Nr: 1714, s. 26. Hahambaşı'na 22 Rebiü'lâhir 54 tarihi ile beyaz üzerine gönderilen buyruldu).

⁵⁹ BOA, BEO-Ayniyat Defteri, Nr: 1714, s.26. 21 Cemaziyevvel 54 tarihinde liman memuruna gönderilen buyruldu.

⁶⁰ Aynı defter, aynı yer. Liman memuruna gönderilen 29 Cemaziyevvel 54 tarihli buyruldu.

⁶¹ Aynı defter, aynı yer. Liman memuruna gönderilen 7 Receb 54 tarihli buyruldu.

Akdeniz'deki adalardan, Anadolu ve Rumeli'deki sahillerde bulunan kaza ve iskelelerden İstanbul'a gelecek imtiyazlı imtiyazsız bütün İslâm, reaya ve müste'men gemi ve teknelerine ve bunlarda bulunanlara verilecek mürr tezkerelerinin Çanakkale'de karantina yerine kadar geçerli olacağı; orada karantinasını tamamladıktan sonra değiştirilerek çıktıkları yerlerde hastalık olup olmadığı yahud hastalık söneli kaç gün olduğunun tezkiirelere kayd edileceği; gemi ve teknelerden karantinasını icrâ etmeden ve karantinada tezkiresini ibraz etmeden giden olur ise İstanbul'a varışlarında derhal Çanakkale'ye iade edilecekleri gibi, bu hayırlı iş hakkında müsamaha ve rehabet gösterenler cezalandırılacaktır⁶².

Gemi kaptan, tayfa ve yolcularından muhalefet yahud ahali ve sair kimselerden muhalefet ve işlere müdahale edilmemesi, karantina müdürüne her türlü kolaylık ve yardımın yapılması Çanakkale muhafızı'ndan istenmiş⁶³, durum bütün sefirlerin malûmları olarak taraflarından Çanakkale ve diğer gereken yerlerdeki konsolos ve konsolos vekillerine mahsus mektuplarla bildirilmiş ve talimatnâme'ye uyulması resmi müzakerelerle sefirlerden talep edilmiştir⁶⁴.

Diğer taraftan karantina nizâmlarını düzenlemek üzere Avusturya'dan uzman istenmiştir. Mesele Viyana Sefiri Mehmed Rıfat ile Avusturya Devleti'nin bu işle görevlendirdiği Baron Otenfels arasında görüşülmüş ve sonuçta bir kontrat imzalanmıştır.

Bu kontrata göre:

Osmanlı Devleti'nde karantina nizâmını yürütmek üzere karantina nizâmları konusunda herkesten fazla bilgisi olan Semlin (veya Zemun) karantinahânesinin başdirektörü Doktor Minas ve tercümanı Vasiloviç ile karantinahâne'ye gelen eşya ve sair şeylere bakmak için uygun görülen bir muavin hemen İstanbul'a gönderilecek; yiyecek ve elbise masrafı dahil Minas'a aylık 400, tercümana 250, diğer memura 100 Florin gelişlerinden itibaren Osmanlı Devleti tarafından tahsis edilecek; bir takım zarûri ihtiyaçları olacağından aralarında rütbelerine göre taksim olunmak üzere hepsine 600 Florin verilecek, vazifelerinin bitiminde dönüş harcırahları

⁶² BOA, Cevdet - Sıhhiye. Nr: 347. Biga sancağı Mutasarrıfı ve Bahr-ı Sefid Muhafızı Vasıf Paşa ile Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyün'dan Es'ad Efendi'ye Evâil-i Rebiü'levvel 54 tarihi ile gönderilen ferman.

⁶³ Aynı vesika.

⁶⁴ BOA, BEO-Ayniyat Defteri, Nr: 1714, s. 21. İngiliz sefirine verilen 9 Rebiü'levvel 54 tarihli müzekkere-i resmîye.

karşılancak; hizmetleri makbul bulunursa Pâdişâh tarafından lütufta bulunulacak; vazifede bulundukça kalacakları ev Osmanlı Devleti'nce kiralanacak; yaptıkları iş tehlikeli olduğundan ve Osmanlı Hükümeti'nin isteğine uyararak ailelerini bırakıp geldiklerinden içlerinden vebadan ölen olur ise aylıklarının üçte biri hayatta kaldıkları müddetçe aile ve çocuklarına tahsis edilecektir⁶⁵.

Karantina Meclisi'nde çalışmaya gelen Avusturyalıların yol masrafı 6560 kuruş tutmuş⁶⁶, bu meblağ "masârif-i gayr-ı âdiyye"den (alışılmamış masraflar) olduğundan Mansure Hazinesi'nden karşılanması için irâde çıkmıştır⁶⁷.

Avusturya'dan istenen adamların gelmesi ile Abdülhak Molla karantina nezâretinden uzaklaştırılmış, karantina nezâreti Es'ad Efendi ve Namık Paşa'ya, tıbbî işlerin nezâreti de Doktor Minas'a verilmiştir⁶⁸. Konu ile ilgili sadâret tezkiresinde şöyle denilmektedir:

"...karantina madde-i mühimmesinin ibtidâ' vaz' ve icrâsında mevadd-ı şer'îyesine semâhatlü Es'ad Efendi ve umûr-ı tıbbîyesine müşârün-ileyh Abdülhak Molla Efendi ve mesâlih-i askerîyesine saâdetlü Namık Paşa hazerâtı me'mur buyrulup el-haletü-hazihi Nemçe cânibinden gelenlerin karantina mesâlihinin her bir usûlüne husûsiyle levâzım-ı tıbbîyesine vukuf ve ma'lûmatı olmasıyla müşârün-ileyh Abdülhak Molla Efendi'nin göreceği iş biterek... şimdiki halde müşârün-ileyhin me'muriyetine lüzum görülmemiş ve bu cihetle anın yerine âhır birinin ta'yini husûsuna dahi hâcet kalmamış olduğundan heman müşârün-ileyh Abdülhak Molla Efendi hazretlerinin meclis-i mezkûrdan tefrikiyle umûr-ı nezâret müşârün-ileyhümâ Esad Efendi ve Namık Paşa hazerâtına münhasır olmak ve Beç'den gelen adamlar dahi onların maiyyetlerinde bulunmak müşârün-ileyhden münhal olacak maaş tamamen mersum Nemçelilerin mâhiyyeleri mîkdârı demek olduğundan bu veçhile sûret-i hüsnü idâreye bakılmak

⁶⁵ BOA, HH, Nr: 37475-F. Viyana Sefiri Mehmed Rıfat'ın 29 Safer 54 tarihli olarak İstanbul'a gönderdiği tahrirât.

⁶⁶ BOA, HH, Nr: 25553-A.

⁶⁷ BOA, HH, Nr: 25553.

⁶⁸ Abdülhak Molla'nın Karantina Meclisi'nden uzaklaştırılmasında tasarruf fikri ve karantina hakkındaki bilgisinin yetersizliği etkili olduğu gibi (bk. Bedi Şehsuvaroğlu, "Türkiye Karantina Teşkilâtını İdâre Edenler", İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası, sayı 1, İstanbul 1958, s. 149) Avusturya'dan gelen uzmanların işlerine müdahale etme isteği ve karantina idaresinde ehliyetsiz kimseleri istihdam etmek istemesi de rol oynamıştır (bk. BOA, HH, Nr: 25533).

üzere meclis-i mezkûrun idâresi sûreti münâsib gibi mütalâa olunmuş...”⁶⁹.

Tahaffuzhâne mahalli, aynı zamanda da karantina eğitim yeri olarak tahsis edilen Kuleli Kışlası'nda gerekli binaların tamamlanmasının yakın olması sebebiyle başdirektör Doktor Minas, tercüman Vasiloviç ve maiyyeti olan adamın sürekli orada bulunmaları için Çengelköyü'nde bir hâne kiralanmış, gerekli mefruşat ve ihtiyaçları da tedarik edilmiştir⁷⁰.

Doktor Minas tıbbî işlerin yöneticisi olarak Karantina Meclisi'nde çalışmaya başlayınca Pâdişâh'ın isteği üzerine Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi konumuna ve mülkî yapısına uyacak biçimde karantina talimâtnamesini hazırlamaya girişmiştir.

Doktor Minas ve tercümanı Vasiloviç karantina talimâtnamesinin esasını teşkil eden bir layihâ hazırlayarak bunu evvela karantina nâzırına takdîm etmişlerdir. Bu lâyiha başdirektör Minas ve tercüman Vasiloviç'in de hazır bulunduğu Meclis-i Umûr-ı Nafia'da müzâkere olunmuş, ardından da Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbiâli'de görüşülerek Meclis-i Vâlâ-yı Adliyye'ye havale edilmiştir. Meclis-i Vâlâ'da yapılan müzâkereler sırasında Meclis-i Umûr-ı Nafi'a ile görüşülerek lüzumlu görülen düzeltmeler yapılmış ve aşağıda belirtileceği üzere üç şekilde karantinanın tatbiki kararlaştırılmıştır⁷¹.

Birincisi: Tecrübe ile tespit olunduğuna göre veba Osmanlı topraklarında yerli ve dâimî olmayıp, hariçten sirâyet etmektedir. Bu maksatla:

Avrupa ile sınırı bulunan yerler karantina bakımından güvenli olup, vebanın asıl kaynağı Mısır ve Berüşşam bölgeleridir. Bundan dolayı, karantinahâneler yalnız bu taraflara yapılarak, buralardan gelecek yolcu, yük ve canlı hayvan belirli bir müddet buralarda karantina beklettirilecektir. Berüşşam hududunda, Konya eyâletindeki Ulukışla'da, Mısır ve Berüşşam taraflarından karayolu ile Anadolu'ya gelenlerin geçiş yeri olan Irak eyâletindeki Behisni kasabasında ileride icâbına göre birer büyük karantinahâne yapılmak üzere, şimdilik âcilen valiler marifetiyle uygun yerlerde karantinahâneler yapılması. Tesis edilecek kara karantinaları arasında bulunan bazı geçit mahallerinde işleri kolaylaştırmak için üstü örtülü, etrafı

⁶⁹ BOA, HH, Nr: 25553-A.

⁷⁰ BOA, HH, Nr: 25562.

⁷¹ Karantina lâiyhasıyla ilgili daha fazla bilgi için bk. BEO, Ayniyât Defteri, Nr: 1714, s. 28-31.

parmaklıkla çevrili "rastel" denilen yerler yapılarak bulaşık kabul etmeyen ve birkaç gün havalandırılarak temizlenmesi mümkün olan maddeler, zahîre gibi, buralarda muayyen müddet karantina bekletilecektir. Diğer eşyalar büyük karantinalara gönderilecektir. Koyun gibi zarurî ihtiyaçtan olan hayvanlar karantina nezâreti tarafından verilen talimata uygun olarak suya sokularak ve temizlenerek tahaffuz sınırından içeri alınacaklardır.

Mısır ve Berüşşam yönlerinden gelen gemilerin ekseri uğrak yerleri Anamur ve Antalya iskeleleri olduğundan, belirtilen yerlerden gelen gemiler karantinalarını bu iskelelerde tamamlamadan başka yerlere kabul edilmeyecek ve yükleri boşaltılmayacaktır. Rodos Adası'nda bir karantinahâne teşkil olunacaktır. Afrika yönünden gelen gemilere Rodos sapa olduğundan o taraftan gelenler Şire Adası'nda karantina olunup, buradan alınacak sıhhiye tezkireleri Osmanlı ülkelerinde muteber tutulacaktır.

İran toprakları şimdilik taundan masun ise de ileride gerektiğinde İran sınırında tayin olunacak yerlere karantinalar yapılacaktır.

İkincisi: Osmanlı memleketlerinde veba oluşmasına müsait yerler bulunduğu ihtimaline karşı, vebayı zuhur ettiği yerde söndürmek için bu tür yerlere nezâret etmek üzere hekim ve memurlar göndermek. Bu maksatla:

Veba hastalığının görüldüğü yerde önünün alınabilmesi için valilik makamı olan yerlere bir veya iki tabib tayin edilerek, emirlerine bir memur ile lüzumu kadar yardımcı verilecektir. Bunlar görevli oldukları bölgelerin sıhhi durumuna nezâret ederek sorumluluk bölgelerini dolaşarak durumu devamlı surette karantina nezâretine yazılı olarak bildireceklerdir. Bölgelerinde bir tehlike söz konusu olur ise, Nezâret tarafından kendilerine verilen talimnâme gereğince karantina faaliyetlerini yürüteceklerdir. İlk iş olarak hastalık zuhur eden yerin diğer mahaller ile bağlantısını keseceklerdir. Bunların memuriyetlerine valiler ve zabıtaca engel olunmayacağı gibi, her türlü kolaylık ve yardım yapılarak emirlerine ihtiyaç duydukları memurlar verilecektir. Gerekirse şehirlerin dışında geçici bir karantina yeri tayin olunarak hastalık bulunan bölgeden başka yerlere gönderilecek mallar özelliklerine göre buralarda karantina bekletileceklerdir. Hastalık tehlikesi ortadan kalkar ise karantinaya son verilecek, memurların vazifeleri de karantina uygulamasının sona ermesi ile bitecektir.

Üçüncüsü: Bulaşıcı hastalıkların şiddetlenmesi vücudun direnci, hava ve çevrenin istidadına bağlı olduğundan ortamın iyileştirilmesi için sağlık kurallarının icrası. Bu maksatla:

İmparatorluk'un merkezi İstanbul'da tahaffuz usûlünün yürütülmesi ve sıhhatin muhafazası için İstanbul karantina nezâreti tarafından birkaç büyük kısma ayrılarak, birkaç mahal bir kısım kabul edilecek ve her kısma bir tabib ile yanına bir memur tayin olunacaktır. Memur tabib vazifeli bulunduğu kısımda ne tür hastalık olur ise olsun muayene ve tedavi edecek, muayene ettiği hastalar arasında veba belirtileri görür ise karantina nezâretine bildirerek elindeki talimâta göre hastalık görülen hâne veya mahalle karantina tatbik edecektir. Mümkün olur ise tahaffuz usûlü evlerin bahçelerinde yürütülecektir. Böyle durumlarda evlerin kapılarına karakollar, gardiyanlar tayin olunarak giriş ve çıkışlar men edilecektir. Kadın hastaların muayenesi için karantina nezâretince yeteri sayıda kadın istihdam olunacaktır.

Havayı ve çevreyi kirleten mezbeleler serasker paşanın vazifelendireceği özel memurlar tarafından ortadan kaldırılacak, hekim ve memurlar görev bölgelerindeki sokak ve evlerin temizliğine nezâret edeceklerdir. Çürük meyve, sebze, bozulmuş et, peynir gibi sağlığa zararlı ve hastalık kaynağı olabilecek maddeler ihtisab nezâretine ihbar edilecek, nezâretce bu gibi zararlı ve şüpheli unsurlar ortadan kaldırılacak, bu uyarılara uymayan esnaf cezalandırılacaktır.

Çiçek salgını önlemek için İstanbul ve taşralara memur edilen hekimler ücretsiz çiçek aşısı yapacaklar, aynı zamanda da berberlere de aşı yapmasını öğreteceklerdir.

Havayı ve çevreyi kirleten salhâne, kirîşhâne, yağhâne, debbağhâne türü imalâthâneler şehir dışına çıkarılacaktır.

Mezarların derinliği bir adam boyunda olacak, mezarlıklar şehir dışında tesis edilecek, sur dışından sur içine ölü defni yasak olup, yalnız Pâdişâh'ın irâdesi ile sur dışından içine ölü nakli mümkün olabilecektir. Tanulular için Yedikule yakınlarında Pâdişâh tarafından bir hastahâne inşa ettirilmeli, bu mümkün olmaz ise genişçe bir saha tahsis edilerek ricâl ve kadınlardan hastalananlar haremlik ve selâmlık suretinde olarak iki ayrı bölümde taksim olunarak bunlara hizmet için müstakil hademe ve kadınlar tayin olunmalıdır.

Bu talimât-nâmeğe uygun olarak Üsküdar yakasında bulunan imalâthanlerin Kavak ile Haydar Paşa arasındaki boş sahillere taşınması kararlaştırılırken, diğerlerinin de sahipleri ile görüşülerek varılacak karara göre hareket edilmesi serasker paşaya havale edilmiştir⁷².

⁷² BOA, BEO-Ayniyat Defteri, Nr: 1714, s. 32; HH, Nr: 25568.

İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de veba hastalığı zuhurunda ve hangi hastalıktan olur ise olsun ölüm olaylarında ilgililer tarafından derhal Karantina Meclisi'ne ihbar edilmesi daha önce özel buyruhdularla gerekenlere ihbar ve tenbih edilmişti. Buna rağmen, bu kurallara lâıykıyla riayet edilmeyerek hastalık zuhuru ve ölümlerin haber verilmediğini, tahaffuz kurallarına ve temizliğe aykırı bazı durumların meydana geldiğini Karantina Meclisi tespit etmiştir. Nizâma uyulmasını sağlamaları için tekrar İstanbul kadısına, Bilâd-ı Selâse kadılarına, esnaf nâzırına, sertabibe, milel-i selâse patriklerine ve hahambaşına buyruhdular gönderilmiştir⁷³.

İstanbul kadısına beyaz üzerine gönderilen buyruhduya göre⁷⁴: Bir yerde hastalık ve vefat vukuunda gizlenmeyerek derhal Karantina Meclisi'ne ihbar edilmesi. Gerekirse âciz ve fakirlerden veba veya şüpheli hastalığa düşenler Pâdişâh adına ücretsiz muayene edilip, ilâçları karşılıksız verilecektir. Hastalık bulunan hânenin önüne karakollar tayin edilecek, giriş ve çıkışlar men edilecektir. Hastalık zuhuru mahalle muhtarları, imamları ve hastanın yakınlarınca ihbar edilecektir. İhbar olunmadığı takdirde haklarında cezaî hükümler uygulanacaktır. Hastaya giden tabibler, cerrahlar, kan alan berberler ve ilaç veren ispençiyarlar baktıkları hastaların durumlarını Karantina Meclisi'ne bildireceklerdir.

Bulaşıcı veya şüpheli bir durumu bildirmeyen hekim, Osmanlı tebaasından ise hekimlikten ihraç edilerek cezalandırılacak, yabancı uyruklu ise sınır dışı edilecektir. İstanbul'a gelecek yolcu ve ticaret gemilerinin tezkireleri karantina memurunca kontrol edilmeden kayıkçılardan hiç kimse yanlarına yanaşmayacak, durumları belli olmadan hiçbir yolcu ve yük dışarı çıkarılmayacaktır. Temizliğe son derece itina gösterilerek hastalık kaynağı olabilecek mezbele ve leşler ortadan kaldırılacaktır. Herkes sokaklarını, hânelerini daima temiz tutacaktır. Karantina talimâtnameğine kesinlikle uyulacak, bu husûslar İstanbul kadısı tarafından İstanbul'daki mahalle muhtar ve imamlarına tenbih edilerek, bunlara uyulup uyulmadığı kontrol edilecektir.

İlgililerin tekrar tekrar ikaz edilmesindeki esas gaye, karantina kurallarının sıkı bir şekilde tatbiki ile bulaşıcı hastalıkların yayılmasının önlenmesiydi. Bununla birlikte, karantinahâne gibi kullanılan gümrük binası ve Kapak gemisi hasta muayenesi ve tedavisinde ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Hastaların tedavisinde gümrük binasının yetersiz kalması karşısında bir

⁷³ Buyruhdular için bk. Aynı defter, s. 27-28.

⁷⁴ BOA, BEO-Ayniyat Defteri, Nr: 1714, s. 27-28. 19 Şaban 54 tarihli olarak İstanbul kadısına beyaz üzerine gönderilen buyruhdu.

kısım hasta Fenerbahçe'de çadırlarda karantina edilmeye başlanmıştı⁷⁵. Fenerbahçe'nin seyir yeri olması itibarıyla hastaların halk ile ihtilati önlenememiş ve daha da mahzurlu bir durum ortaya çıkmıştı. Son derece riskli ve tehlikeli durum karşısında karantina uygulamasının, sirâyeti ortadan kaldıracak geniş bir mahalde yürütülmesini mümkün kılmak için Karantina Meclisi çeşitli arayışlar içine girmiştir. Bu amaçla, Karantina Meclisi, Mekteb-i Ulum-ı Bahriye'nin mevcudu sekiz on civarında bulunan talebesinin Mekteb-i Harbiye'ye nakledilerek okulun tahaffuzhâne olarak kullanılmasını teklif etmiştir⁷⁶. Fenerbahçe'de çadırlarda karantina faaliyetlerinin yürütülmesini onaylayan Pâdişâh, Mekteb-i Ulum-ı Bahriye'nin tahaffuzhâne olarak teşkilini tasvip etmemiş, buna karşılık istendiği takdirde mektebin bulunduğu adanın veya civardaki diğer adaların münasip mahallerinde çadırlarda karantina tatbik edileceğini bildirmiştir. Fenerbahçe ve Adalar'da karantina faaliyetlerinin güç üstelik de masraflı olacağını dikkate alan Karantina Meclisi, Beykoz yakınlarındaki İncirliköy'de bulunan Cebibeyzâde İsmet Bey'in yalısının bazı ilâvelerle karantinahâne teşkil edilmesini teklif etmiştir⁷⁷. İhtiyacı karşılamayacağı gerekçesiyle İsmet Bey'in yalısının tahaffuzhâne haline getirilmesini uygun bulmayan Pâdişâh, karantina tatbikinin bu sebeple ertelenmeyerek kesinlikle karantina yerinin tesbit edilmesini istemiştir.

Pâdişâh'ın bu irâdesinin ardından tahaffuzhâne olarak en uygun yerin boş durumda bulunan Kuleli Kışlası olabileceği düşünülmüş ve nihayet kışlanın bir bölümünün karantinahâne olarak teşkil edilmesine karar verilmiştir. 1838 yılı sonlarından itibaren Kuleli Kışlası Akdeniz ve Karadeniz yönlerinden İstanbul'a gelen gemilerin yoklanması ve hastaların tedavi edilmesi için tahaffuzhâne olarak kullanılmaya başlanmıştır. Karantina hâline getirilen kışla tamir edilmiştir. Kuleli Kışlası tahaffuzhâne olmanın yanı sıra karantina hizmetlerinde istihdam edilen personelin eğitildiği bir okul da olmuştur⁷⁸. Pâdişâh'ın teşrifi ve resmî günlerde kırmızı, diğer günlerde sarı renkli bayrak çekilen tahaffuzhâne, ordunun ihtiyacı üzerine 1842 yılında tahliye edilmiştir. Kuleli Kışlası tahliye edilince sıhhiye dairesinin idârî merkezi Galata'da Kurşunlu mahzen civarındaki yeraltı câmiinin üstünde bulunan daireye taşınmıştır⁷⁹.

⁷⁵ BOA, HH, Nr: 25574.

⁷⁶ BOA, HH, Nr: 25574.

⁷⁷ BOA, HH, Nr: 25551.

⁷⁸ BOA, HH, Nr: 25562; Bedi Şehsuvaroğlu, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, s. 41.

⁷⁹ Ahmed Midhat, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de Usûl-ı Tahaffuz...", s. 448.

Karantina tatbiki esnasında karşılaşılan en önemli güçlüklerden birisi masrafların karşılanması meselesi olmuştur. Daha önce ta'viz sûretiyle tahsil edilmiş olan meblağ ihtiyaçları karşılamaktan uzaktı. Bu yüzden geçici karantina kordonu masrafları, memur maaşlarının karşılanması ve Yedikule'de inşa edilecek taun hastanesi için İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'deki hânelerden ve bazı zengin zevattan para tahsili yoluna gidilmiştir.

Bâbîâli ihtiyaç duyulan paranın bir kısmının - memur ve tabiplerin maaşlarına karşılık - İstanbul ve Bilâd-ı Selâse sakinlerinden aylık vergi şeklinde alınmasını kararlaştırmıştır. Verginin kudretsiz kimseler hariç olarak "hane" hesabı ile alınması uygun görülerek, İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'deki hânelerin toplamı onbeşbin olarak tahmin edilmiştir⁸⁰. Onbeşbin hâne de beşer bin olarak üç kısma taksim edilmiştir. Birinci kısımdan hâne başına yirmibeş, ikinci kısımdan oniki buçuk ve üçüncü kısımdan da beş buçuk kuruş alınması yeterli bulunmuştur⁸¹. Her mahalleden tahsil edilecek aylık miktârın vazifeli memur tarafından hesaplanması, hâne başına düşen bedelin bir deftere kaydedilerek, mahalle imam ve muhtarlarınca toplanması benimsenmiş, bu yolla tedarik edilecek paranın da iki yüz kırkbeşbin kuruşa baliğ olacağı ve böylece maaşların yarısının karşılanabileceği hesaplanmıştır⁸². Tahmini olarak yapılan hesaba itibar etmeyen vükela, Bâbî Seraskerî'den İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de bulunan hânelerin sayısını gösteren bir icmâl defteri istemiştir. Bâb-ı Seraskerî'den gönderilen defterden hâne sayısının 44149 olduğu, bu sûretle tahsil olunacak mikdârın daha önce hesaplanmış olan ikiyüzkırkbin kuruşun iki katı olduğu ortaya çıkmıştır⁸³. Düşünüldenden daha fazla olan paranın geri iade edilme-yerek karantina masraflarına karşılık tutulması, İstanbul kadısı vasıtasıyla tahsil edilerek Karantina Meclisi'nde bir sandıkta toplanması, aylık gelir ve giderleri gösteren defterin karantina nâzırınca tanzim edilip, her ay takrîr ile birlikte takdîm edilmesi kabul edilmiş, verginin de Safer ayı başından itibaren tahsili kararlaştırılmıştır⁸⁴. Karantina harcamaları için İstanbul'da ihtisab nâzırı, Bilâd-ı Selâse'de ihtisab memurları, deniz karantina-sı işlerinde de liman memuru görevlendirilmiştir.

İstanbul'un çevresine çekilecek karantina kordonunun masraflarına karşılık da, gelirleri maaşlarından ibaret olmayan varlıklı kimselerden para

⁸⁰ BOA, HH, Nr: 25568.

⁸¹ Aynı vesika.

⁸² Aynı vesika.

⁸³ BOA, HN, Nr: 25542.

⁸⁴ BOA-HH, Nr. 25568.

tahsili tercih edilmiştir. Meclislerde kararlaştırıldığı üzere Vidin Muhafızı Hüseyin Paşa, Hassa Müşiri Mustafa Nuri Paşa, Bosna Valisi Vecihi Paşa, İşkodra Muhassılı Hasan Paşa ile maaşlılardan Rumeli Müşiri Zekeriya Paşa'ya halktan hiçbir şey talep etmeden kendilerinden verebilecekleri mikdârları bildirmelerini isteyen mektupların yazılması hususunda irâde zuhur etmiştir⁸⁵.

Bunun yanında, Yedikule'de tahminen altıbin keseye çıkan ve kadınlar ile erkeklere mahsus ayrı ayrı bölümleri bulunan hastane için Üsküb Muhafızı Paşa'dan üçyüz, Niş Feriki Hüseyin Paşa'dan ikiyüzelli, Balıkesir Mütessilimi Şerif Ağa'dan bin, Göynük ve Torbalı Âyânı Salman Ağa'dan üçyüz, Yalova Voyvodası Mehmed Ağa'dan yüzelli kese olmak üzere toplam ikibin kese akçe tahsili ile kordon hattına dahil olarak Anadolu tarafında yapılacak binaların Tavaslı Osman Ağa'ya, Rumeli'de yapılacakların Bâb-ı Seraskerî'de bazı binalara müstahdem İsmail Efendi'ye hastahâne binalarının da sabık kasapbaşı Şakir Efendi'ye ihaleleri için irâde alınmıştır⁸⁶.

Tahsili kararlaştırılan paraların en erken olarak birbuçuk ayda gelebileceği düşünülerek, geldiğinde ödenmek şartıyla Darphâne-i Âmire'den bin kese akçe borç alınması kararlaştırılmış, kordon teşkil edilecek yerlerin kontrolü için Doktor Minas'ın veya münasib birinin gönderilmesi karantina nâzırı'na tenbih olunmuştur⁸⁷.

Diğer yandan Pâdişah'ın karantinanın bütün noksanlarının tamamlanmasını istemesi üzerine karantina başdirektörü Doktor Minas karantina nizamlarının eksikliklerinin giderilmesi ve İmparatorluk'un tamamının buharlı hastalıklardan korunması konusunda görüşlerini ihtiva eden bir arzuhalini sadârete takdim etmiştir. Doktor Minas arzuhalinde⁸⁸;

Pâdişah'ın irâde ettiği gibi Osmanlı Devleti'nde teferruatlı ve mükemmel bir nizâmnamenin hazırlanması ve vebanın izalesinin ancak tıp ilminde yeni bilgilerle yetiştirilmiş, ehliyetli hekimlerin çalışmaları ile gerçekleştirilebileceğini, Avrupa devletlerinde olduğu gibi birkaç doktordan müteşekkil dâimî bir "Meclis-i Nizâmat-ı Tahaffuziyye" nin teşkil edilmesini, karantina nâzırının başkanlığında teşkil edilecek bu meclise Avustur-

⁸⁵ Aynı vesika.

⁸⁶ Aynı vesika.

⁸⁷ Aynı vesika.

⁸⁸ BOA, HH, Nr:25563-a. Karantina başdirektörü Doktor Minas'ın arzuhalini.

ya'dan gelen doktorlar Nauner ve Bernard⁸⁹ ile Pâdişâh'ın hekimi MacCarthy ve Mansure askeri ile ilgili bir kitap yazarak huzura arz etmiş bulunan tabib Mayer'in "âzâ"lık sıfatıyla alınmalarını teklif etmiş, tabibler Nauner ve Bernard'ın özel vazifelerinin bulunmasından dolayı ancak haftada birkaç gün mecliste bulunabileceklerini bildirmiştir.

Pâdişâh, Avrupalı hekimlerin "âzâ" olarak Karantina Meclisi'nde bulunmalarını onaylayarak, hekimlere verilecek maaşların tespitini istemiştir. Hekimlere verilecek maaş mikdârı sadrâzam ve karantina nâzırı arasında müzâkere edilmiş ve karar sadâret takriri ile huzura arz olunmuştur. Takrirde belirtildiğine göre, hekim Nauner ve Bernard'ın daha önceki vazifeleri için tahsis edilmiş maaşları bulunduğundan, ayrıca haftada iki gün meclise devam edeceklerinden kendilerine maaş bağlanmasına sebep görülmemiş, sertabibe danışılarak MacCarthy'nin ikibin kuruş maaşı olması, Mayer'in de İstanbul'un iklimine alışamayarak ülkesine dönme niyetinde olması nedeniyle onlara da maaş tahsisine gerek görülmemiştir⁹⁰. Böylece Avrupalı hekimler Nauner, Bernard, MacCarthy ve Mayer üye olarak Karantina Meclisi'nde yerlerini almışlardır.

Avrupalı hekimlerden sonra İstanbul'daki sefirlerin birer temsilcilerinin de Karantina Meclisi'ne dahil edildiğini görüyoruz. Daha ziyade yabancılara yönelik olan karantina uygulamasına Avrupalıların ardı arkası kesilmeyen itirazlarını önlemek ve işleri kolaylaştırıp, çabuklaştırmak gayesiyle kendilerini temsilen sefirlerce birer vekilin seçilmesi, karantina maddesine dair yabancı devletlerle müzâkeresi lâzım gelen meseleler ortaya çıktıkça vekillerin meclise çağrılarak, meselelerin onlarla tartışılması fikri Sadâretçe benimsenmiştir⁹¹. Bunun üzerine Hariciye Nâzırı Mustafa Reşit Paşa, sefirlere "muvakkaten" bulunmak şartıyla birer temsilcilerini Karantina Meclisi'ne göndermelerini tebliğ etmiştir⁹².

⁸⁹ Doktor Nauner ve Doktor Bernard, Saray'da ve Tıbhâne-i Âmire'de hizmet etmek için getirilmiş, sonra da Karantina Meclisi'ne alınmışlardır (bk. İrâde-Mesâil-i Mühimme Karantina, Nr: 2563).

⁹⁰ BOA, HH, Nr: 25563; Bedi Şahsuvaroğlu Ahmed Midhat'dan naklen Avrupalı hekimlerin Karantina Meclisi'ne üye olarak dahil edilmelerinden dolayı kendilerine maaş tahsis edildiğini ifade ediyor (bk. Bedi Şahsuvaroğlu, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*. s. 37).

⁹¹ BOA, HH, Nr: 40743.

⁹² BOA, Cevdet-Sıhhiye, Nr: 896. 13 Zilkade 1255 tarihli olarak Karantina Nâzırı Lebib Efendi'ye gönderilen buyruldu.

Avrupalı hekimlerin ardından sefir vekillerinin de dahil edilmesiyle Karantina Meclisi'nin kadrosu genişlemiş, sefir vekillerinin alınmalarından sonra Meclis'in kayıtları Fransızca olarak da tutulmaya başlanmıştır⁹³.

Başlangıçta “muvakkat” olarak Karantina Meclisi'ne alınmış olan sefir vekillerinin statüsü zamanla dâimîye dönüşmüş ve teşkilâtın devamı müddetince mecliste yerleri korunmuştur. “Sahib-i rey” sıfatıyla Meclis'teki müzâkerelerde hazır bulunup, kararlarda etkili olmanın ötesinde, karantina nizâmlarının hazırlanmasında ve icrâsında söz sahibi olmuş ve çoğunluğu oluşturmuşlardır. Ekseriyeti dâima yabancı âzâların teşkil ettiği ve dört Osmanlı âzâya karşılık ondört yabancı âzânın yer aldığı sıhhiye meclisi istinad ettiği muahede aksine, kendi teşkilâtına “muahede-i beynelmilel” mahiyet vermiştir⁹⁴. Osmanlı Devleti'nin hukuk ve çıkarlarına tamamıyla ters düşen son derece sakıncalı durumun bertaraf edilmesi ve ekseriyetin Osmanlı âzâların eline geçmesinin sağlanması için sıhhiye meclisine on kadar Osmanlı tabib “fahri âzâ” olarak tayin edilmişlerdir⁹⁵. Çoğunluğun Osmanlı üyelere geçmesi için tayin edilen tabiblerin memuriyetleri sonraları fesh edilmiştir. Umulduğu gibi, sefir vekillerinin Karantina Meclisi'ne alınmaları meselelerinin çözümüne yardımcı olmamış, tersine durumu daha da zorlaştırmıştır. Yabancı gemilerden karantina resmi alınmasını temin eden ve karantina teşkilâtının en önemli gelir kaynağı olan Karantina Rüsûmat Tarifesi ancak 1872 yılında yürürlüğe konulabilmiştir. Karantina kurallarına uymayanlara verilecek cezaları belirleyen Cerâim-i Sıhhiye Kanunu⁹⁶ da 1883 yılında tanzim edilebilmiştir.

⁹³ Ahmed Midhat, “Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de Karantina yeni Usûl-ı...”, s. 446.

⁹⁴ Said Paşa, **Hâtırât**, İstanbul 1328, s. 145.

⁹⁵ Meclis-i Vükelâ kararı ve Pâdişâh irâdesi ile Sıhhiye Meclisi'nce fahri âzâ tayin olanlar şunlardır: Tophâne-i Âmire sertabibi, umûr-ı sıhhiye-i insanîye teftiş komisyonu reisi, sıhhiye dairesi birinci şube müdürü Mirluva Salih, Emin ve Hasib Paşalar, umûr-ı sıhhiye-i insanîye teftiş komisyonu âzâsından ve Mekteb-i Tibbiye muallimlerinden Miralay İspiraki ve Ferdinant, Beylerbeyi hastahânesi tabib-i evveli ve sıhhiye dairesi ikinci şube müdür muavini Halim ve Behçet Beyler (BOA, İrâde-Dahiliye, Nr: 73547. 22 Zilkade 301/1 Eylül 1300 tarihli Sadâret tezkiresi).

⁹⁶ Cerâim-i Sıhhiye Kanunu'nun tanzimi 1882 yılında sıhhiye meclisinden istenmiş, bir yıl geçtiği halde sonuç alınamayınca Şûrâ-yı Devlet Tanzimât Dairesi Ceza Kanunu'na zeyl olmak üzere Cerâim-i Sıhhiye Kanun Lâyihası'nı hazırlamıştır. Cerâim-i Sıhhiye Kanunu: “İtel-i Sâriyenin Usûl-ı İlânı ve Ahkâm-ı Umûmiye” başlıklı 1-5. maddeleri ihtiva eden birinci fasıl ile, 6-17. maddeleri ihtiva eden “Ahkâm-ı Cezaiyenin Derecâtı” başlığını taşıyan ikinci fasıldan meydana gelmiştir. Bu kanun 3 Mayıs 1822 tarihinde yürürlüğe konulan ve 1876 yılında bazı değişikliklere uğrayan Fransız kanunnâmesi esas alınarak tanzim edilmiştir. Yalnız bazı şiddetli durumlar karşısında Fransa kanunnâmesinde tayin edilen “idam ce-

Osmanlı Devleti'nin bir teşkilâtı olarak, umûmî sağlığın muhafazası ve bulaşıcı hastalıkların izalesi gibi insanî amaçlarla teşkil edilen karantina meclisi, karşılıksız verilen tavizler neticesinde "muhtelit sıhhiye meclisi"ne dönüştürülmüş ve kapitülasyonlara "sıhhiye kapitülasyonları" adı ile bir yenisi ilâve edilmiştir.

Karantina meclisi genişletildiği sırada, deniz karantinası usûlünü bilmediğinden Doktor Minas karantina başdirektörlüğünden alınarak yerine Yunanistan karantinalarını kuran ve o sırada İstanbul'da bulunan Fransız Mösyö Robert getirilmiştir⁹⁷.

Ocak 1840 (Zilkade 1255) tarihinde karantina hizmetlerini daha iyi yürütebilmek için dahilî ve haricî nizâmı Bâbiâli'ye, askerî işleri Bâb-ı Seraskerî'ye, ticarî işleri Ticaret Nezâretine, tıbbî işleri de seretibbaya müracaat edilerek düzenlenmek üzere müstakil Karantina Nezâreti teşkil edilmiştir⁹⁸.

Taşralara gönderilecek hekimlerin seçimi ve tayinleri yetkisi uhdesine bırakılmış olan nâzır, tayin ettiği hekimlerin isim ve ünvanlarını gösteren bir defteri Bâbiâli'ye takdim etmekle yükümlü kılınmış; hekimlerin imtihanlarının Tıbhâne-i Âmire'de yapılmasına, maaşlarının da vazife yapacakları yerlerden karşılanmasına karar verilmiştir⁹⁹.

Bununla beraber, müstakil karantina nezâreti varlığını uzun süre koruyamamış, çok geçmeden nezâretin müstakil statüsüne son verilmiştir. Bundan böyle teşkilâtın devamı müddetince Karantina Meclisi diğer nezâretlere¹⁰⁰ bağlı olarak varlığını sürdürmüştür.

zası" hafifletilerek, yerine "müebbeten kürek cezası" vaz olunmuştur (BOA, Meclis-i Mahsus, Nr: 3424 ve ekleri; Kavanin-i Nizâmât Defteri, Nr: 1, s. 130-135.

⁹⁷ BOA, Cevdet-Sıhhiye, Nr: 896. Karantina Nâzırı Lebîb Efendi'ye gönderilen 13 Zilkade 1255 tarihli buyruldu; Bedi Şehsuvaroğlu, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, s. 46.

⁹⁸ Aynı vesika.

⁹⁹ Aynı vesika.

¹⁰⁰ Başlangıçta hariciye nezâretine bağlı olarak tesis edilen sıhhiye yani karantina meclisi, hariciye nâzırınca tayin edilen bir memur tarafından idare ediliyordu. Sonradan birbiri ardınca karantina meclisi, tophâne, tersane ve ticaret nezâretlerine ilhak edilmiş, Mahmud Paşa'nın Tophâne müşirliğine tayini üzerine buraya bağlanmıştır. Mahmud Paşa'nın Tophâne müşirliğinden ayrılması üzerine sıhhiye meclisi hiçbir tarafa bağlı olmayarak açık kalmıştır. Sıhhiye işlerinin sekteye uğramaması ve sıhhiye meclisinin bütün muamele ve icraatında umûm milletlere yönelik bir vazife ve mükellef olması hesabıyla hariciye nezâretinden başka bir yere bağlanması uygun görülmemiş ve bu hususta sıhhiye meclisinin maruzatı da dikkate alınarak hariciye nezâretine ilhak edilmiştir (BOA, İrade Hariciye, Nr: 16790. 6 Safer 295/28 Kanun-ı Sâni 293 tarihli sıhhiye meclisi tezkiresi ve ekleri).

Bir yandan karantina meclisinin statüsündeki değişiklikler devam ederken, diğer yandan da meclis faaliyetlerini sürdürmüştür. Ocak 1841'de İstanbul'a gelmekte olan donanmanın başkente varmadan önce bazı eksikliklerinin tamamlanması için Marmaris Limanı'na gideceği bildirildiğinden, donanma hakkında gereken tahaffuz tedbirlerinin de burada icrâ edilmesi sıhhiye meclisine ihale edilmiştir. Askerin hemen tathir edilerek İstanbul'dan gönderilecek elbiselerin giydirilip, oniki gün karantina beklettirilmesi, sudan etkilenmeyen eşyanın suya bastırılarak temizlenmesi, donanmanın demirlediği mahal sahilinde karantina memurlarının tarifile bir adet hastane tesisi ve hastaların burada tedavi olunması, karantina memur ile eşya ve elbiselerin hemen Marmaris'e gönderilmesi için mahsus vapur kiralanması gibi önlemleri sıhhiye meclisi kararlaştırmıştır¹⁰¹. Bahriye neferleri için lâzım gelen sekizbin kat elbise tedarik edilmiş, mekûlât ve harcırah bahası olan 29000 kuruş maliye hazinesince verilerek kiralanmış Üsküdar vapuru ile sıhhiye personeli ve malzeme Marmaris'e gönderilmiştir. Tahaffuz meclisince donanmanın tathiri için Marmaris'e gönderilen memurların ismi ve onlara verilecek mekûlât ve harcırah miktarı şöyledir¹⁰²:

Başdirektör Mösyö Robert'e	7500 kuruş
Meclis-i tahaffuz memurlarından tabib Marchand'a	3500 kuruş
Meclis-i tahaffuz âzâsından tabib Herman'a	3000 kuruş
Meclis-i tahaffuz âzâsından tabib Dickson'a	4000 kuruş
(Meclis'e ücretsiz devam etmekte olduğundan)	
Tabib Herzsclagér'e	2500 kuruş
Muavin Coustantin Ghisi'ye	2000 kuruş
Muavin Molden'e	2000 kuruş

Yirmi nefer gardiyanın her birine 250 kuruş olmak üzere 5000 kuruş.

Önemli kolera dalgalarından biri 1865 yılında zuhur etmiştir. Bu tarihte kolera Bombay'dan denizyolu ile Mekke'ye taşınmış, 1865-1873 döneminde Kızıldeniz'den Akdeniz ve Karadeniz'e sirayet etmiş, Avrupa ile Amerika'da da hükmünü icrâ etmiştir.

¹⁰¹ BOA, *İrâde Mesâil-i Mühimme - Karantina*, Nr: 2586. Meclis-i tahaffuzdan ticaret nezâretine takdim edilen tezkire.

¹⁰² Aynı vesika, lef.4.

Kolera İstanbul'a hasta bir Osmanlı paşasını Mısır'dan getiren Osmanlı vapuru ile taşınmıştır¹⁰³. Vapurun dönüş seferinde ölen iki kişinin cesedi denize atılmış, vapur ise doğrudan doğruya tersaneye girmiş, aynı gün akşam üstü iki asker tersane hastahânesine kaldırılmış ve birkaç gün sonra da Hasköy ve Kasımpaşa'da hastalık yayılmıştır¹⁰⁴.

1865 kolerasında İstanbul'un muhafazası için sadrazamın huzurunda sadârette bir komisyon teşkil edilmiştir. Bu komisyon şu faaliyetlerde bulunmuştur¹⁰⁵:

Her tarafa tabib ve eczacılar gönderilmiş, fakir ve âcizlerin tedavisi için barakalar inşa edilmiş, hânelerin kiralanmasıyla mütcaddid hastane teşkil edilmiş, izdihamı önlemek için fakir ve garip ahalinin şehir dışına nakli ile iskânları için de barakalar tesis edilmiş, hastalar için gereken erzak, elbise ve yatak takımları dışarıdan satın alınmış, bir takımı nizâmiye ve Tophâne-i Âmire anbarlarından verilmiş, hastanelere yeter sayıda hizmetçi tedarik edilmiş, fakir ve gariblerden ölenler komisyon tarafından tebhir ve defn olunmuş, İzmir, Çanakkale ve Adalar ile zabtiye idaresine bağlı kazalara hastalık zuhuru anında istek üzerine ecza ve sair eşya ile beraber tabib ve eczacılar tayin edilmiştir.

Bunların gerçekleştirilmesi için 22 yük 57 bin 806 kuruş 7 para harcanmış, hastalığın sönmesinden sonra yıkılıp satılan barakalar ile ecza ve sair eşyanın hasılatı ise 57 bin kuruşa baliğ olmuştur¹⁰⁶. Böylece 22 yük 805 kuruş 3 para tutarındaki masraflar hazinece karşılanmıştır. Hastalığın şiddeti nisbetinde vefat olmamıştır¹⁰⁷.

Karantina tatbikatında, vapur kumpanyaları ve kaptanlarının, menfaat-perest esnafın ve zaman zaman da büyük güçlerin muhalefeti dışında, pek fazla örneği görülme de, dini istismar ve kışkırtma neticesinde kitle halinde muhalefete karşılaşmıştır. 1886 yılında iki üç bin silahlı Arnavut'un karantina kordonunu yararak tahaffuz tedbirlerini etkisiz hale getirmeleri¹⁰⁸ ve 1845 yılında kışkırtılan hacıların sebep olduğu olaylar kitle muhalefetinin birer örneğini teşkil eder.

¹⁰³ GülDen Sاریıldız, *Hıcaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1989, s. 20. Nr. Dr. TE 79 (İ.Ü. Edb. Fak. Genel Ktp).

¹⁰⁴ Aynı eser, aynı yer.

¹⁰⁵ BOA, İrade-Dahiliye, Nr: 37997. 19 Ramazan 282/23 Kanun-ı sâni 281 tarihli mübayat komisyonu mazbatası.

¹⁰⁶ Aynı mazbata.

¹⁰⁷ Aynı mazbata.

¹⁰⁸ BOA, İrade Dahiliye, Nr: 80125.

1845 yılında Arabistan'ın şüpheli durumundan dolayı ihtiyat tedbiri olarak, Hicaz'dan dönen hacıların Adana dışında karantina bekletilmeleri ilgililere bildirilmiştir. İstanbul'dan gönderilen emre uygun olarak Konya'dan tertip olunan 150 zabtiye askeri, Adana'da bulunan karantina tabibi ve Adana mutasarrıfının görevlendirdiği memur hacılara karşı giderek karantina bekleyeceklerini bildirdiklerinde, hacılar buna karşı çıkmış ve mutasarrıfı görmek istemişlerdir¹⁰⁹. Durumdan haberdâr edilen mutasarrıf "... eğerçe hüccâc itaât edüb karantina bekler ise âlâ, beklemedikleri sûrette istedikleri mahale gidebülürler..." cevabını vermiş, Aydın, Manisa, Amasya, Kastamonu ve Taşköprülü hacıların çoğunlukta olduğu ikibin-beşyüz kadar hacı, karantina çadırlarının kurulduğu Adana köprüsü kapısına gelerek baltalarla kapıyı kırmışlardır¹¹⁰. Tanzimât usûlüne uygun olarak hacılara dokunmamaları mutasarrıf ve memleket meclisince kendilerine tenbih edilen askerler duruma müdahale etmemiş, Adana'ya giren bazı hacılar karantinahâneye giderek burayı yağmalamış, vurmak istedikleri karantina gardiyayı kaçarak kurtulmuştur¹¹¹. Adana mutasarrıfının kayıtsızlığı ve ihmalden başka, Demircili bir müftünün Misis'de "karantina lâzım değildir" diye kışkırtıcı fetva verip, dellal çıkarması¹¹², umûmi sağlığın muhafazası için büyük gayret ve masrafla uygulanmaya çalışılan karantinayı etkisiz hale getirmiştir.

Mutasarrıfının azli, müftünün te'dibi için irâde çıkarken, Konya'dan bir bölük asker Adana'ya sevk edilmiş, askeri çok göstermek için 300 esnaf asker arasına katılmış, Konya hekimi ve yardımcısı, Mersin hekimi Adana'ya gönderilmiştir. Adana'dan temiz sağlık belgesi almadan kaçan hacıların yakalanarak onbeş gün karantina ve haps edilmeleri için sadâretten ilgili vilâyetlere emirler gönderilmiştir. Bu emre uygun olarak bazı icrâat yapılmış¹¹³, karantinaya muhalefet edenler nizâmlara uygun olarak cezalandırılmışlardır.

Tatbikattaki bu tür zorluklara rağmen, karantinanın yürütülmesinde en büyük güçlük mâlî sıkıntıdan kaynaklanmıştır.

¹⁰⁹ BOA, İrâde-Meclis-i Vâlâ, Nr: 1225 Adana'da bulunan karantina tabibinin Rebiü'llevvel 1261 tarihli ârizasının tercümesi.

¹¹⁰ Aynı âriza.

¹¹¹ Aynı âriza.

¹¹² Aynı âriza.

¹¹³ BOA, Cevdet-Sıhhiye, Nr: 273. Hamid Kaymakamı Mehmed Celeddin'in sadâret tahrîrâtına cevap olarak gönderdiği 7 Rebiü'lâhîr 61 tarihli şukka.

V — Memur Maaşlarında Yapılan Düzenleme ve Bazı Karantinaların Lağv Edilmesi

Her geçen gün artan karantina giderlerine henüz mâlî kaynak bulunmadığından, masraflar karşılıksız olarak mâlîye hazinesinden tesviye edilmiştir. Yapılan hesaplara göre karantina gelirleri¹¹⁴ giderlerin yaklaşık onda biri nisbetindeydi¹¹⁵. 1841 yılında Osmanlı karantinalarında istihdam edilen memurların maaş ve diğer masrafların bedeli 5 yük 666 keseye baliğ olurken, gelirler masrafların ancak onda biri mertebesinde kalmıştır¹¹⁶. Karantinalarda lüzûmundan ziyade adam istihdamı ve maaşların yüksek olması masraf artışına yol açtığından, masrafların azaltılması düşüncesiyle, İstanbul ve taşralardaki karantinalarda ihtiyaçtan fazla adam istihdamı yasaklanmış, gerekli görülmeyen karantinalar lağvedilmiş, memur maaşlarında da indirime gidilmiştir.

Taşra karantinalarında görevli müdür, memur ve tabiblerin maaşlarında Haziran 1841'den itibaren geçerli olmak üzere yapılmış olan düzenleme şöyledir¹¹⁷.

Karantinanın Adı	Maaş Miktarı	Maaştan Tenzil Edilen Miktar
Erzurum		
Karantina müdürü	2500 kuruş	1000 kuruş
" tabibi	1500 "	300 "
Bursa		
Karantina müdürü	2000 "	750 "
" tabibi	1250 "	250 "
Sinop		
Karantina müdürü	2000 "	750 "
" tabibi	1000 "	— "
Sivas		
Karantina müdürü	2000 "	500 "
" tabibi	1000 "	— "

¹¹⁴ Karantina gelirleri ecnebi tebaa hariç olmak üzere sahil karantinalarında tahsil edilen harc ile ihûsabdand alınan "harc-ı tezkîre"den ibaretti. Buna ilâve olarak gelirleri bir ölçüde de olsa çoğaltmak düşüncesiyle yolculara verilmekte olan sıhhiye tezkirelerine karşılık her yolcudan birer kuruş alınmaya başlanmıştır. Hergün İstanbul çevresinden sebze ve meyve taşıyan bahçıvanlar bundan hariç tutulmuşlardır.

¹¹⁵ BOA, BEO, *Ayniyât Defteri*, Nr: 1715, s. 135; Bedi Şehsuvaroğlu, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, s. 59.

¹¹⁶ *Aynı Defter*, s. 135. vd.

¹¹⁷ BOA, BEO-*Ayniyât Defteri*, Nr:1715, s. 130. vd.

Karantinanın Adı	Maaş Miktarı	Maaştan Tenzil Edilen Miktar
Aydın		
Karantina müdürü	2000 kuruş	750 kuruş
" tabibi	1000 "	— "
Trabzon		
Karantina müdürü	2000 "	— "
" tabibi	1200 "	200 "
Kıbrıs		
Karantina müdürü	2000 "	—
" tabibi	1000 "	—
Ayvalık		
Karantina müdürü	1750 "	750 "
" tabibi	1000 "	200 "
Midilli		
Karantina müdürü	2000 "	750 "
" tabibi	1800 "	800 "
Saruhan		
Karantina müdürü	1500 "	250 "
" tabibi	750 "	—
Antalya		
Karantina müdürü	1500 "	200 "
" tabibi	1000 "	—
Isparta		
Karantina müdürü	1500 "	200 "
" tabibi	1000 "	—
Sahibikarahisar		
Karantina müdürü	1500 "	250 "
" tabibi	1000 "	200 "
Alaiye		
Karantina müdürü	1500 "	200 "
" tabibi	1000 "	—
Amasya		
Karantina müdürü	1500 "	200 "
" tabibi	1000 "	—

Bilecik karantinası, Eskişehir karantinasına ilhak edildiğinden müdür ve tabibi ilga olunmuştur.

<u>Karantinanın Adı</u>	<u>Maaş Miktarı</u>	<u>Maaştan Tenzil Edilen Miktar</u>
Kuşadası		
Karantina müdürü	1300 kuruş	— kuruş
” tabibi	1200 ”	200 ”
Limni		
Karantina müdürü	1250 ”	250 ”
” tabibi	750 ”	— ”
Sakız		
Karantina müdürü	1750 ”	500 ”
” tabibi	1000 ”	200 ”
Eskişehir		
Karantina müdürü	1300 ”	300 ”
” tabibi	750 ”	— ”
Bodrum		
Karantina müdürü	1250 ”	—
” tabibi	1000 ”	—
Balıkesir		
Karantina müdürü	1000 ”	—
” tabibi	1000 ”	200 ”
Bergama		
Karantina müdürü	1000 ”	— ”
” tabibi	1000 ”	200 ”
Bozok		
Karantina müdürü	1500 ”	—
” tabibi	—	—
Menteşe		
Karantina müdürü	1000 ”	1000 ”
” tabibi	750 ”	750 ”

Bodrum karantinasına ilhak olduğundan ilga olunmuştur.

Karantinanın Adı	Maaş Miktarı	Maaştan Tenzil Edilen Miktar
İzmit		
Karantina müdürü	1000 kuruş	— kuruş
" tabibi	1000 "	300 "
Kayseri		
Karantina müdürü	1000 "	—
" tabibi	750 "	—
Bolu		
Karantina müdürü	1000 "	—
" tabibi	750 "	—
Erdek		
Karantina müdürü	1000 "	—
" tabibi	750 "	—
Kütahya		
Karantina müdürü	1500 "	—
" tabibi	1200 "	200 "
Rodos		
Karantina müdürü	2000 "	500 "
" tabibi	1000 "	—
İstanköy		
Karantina müdürü	1200 "	200 "
" tabibi	1000 "	200 "
Ankara		
Karantina müdürü	1500 "	—
" tabibi	1000 "	— "
Samsun		
Karantina müdürü	1500 "	250 "
" tabibi	1000 "	—
Edirne		
Karantina müdürü	2500 "	1000 "
" tabibi	1600 "	600 "
Köstence		
Karantina müdürü	1500 "	500 "

Karantina tabibi aynı zamanda müdürlük vazifesini de yapmaktadır.

<u>Karantinanın Adı</u>	<u>Maaş Miktarı</u>	<u>Maaştan Tenzil Edilen Miktar</u>
Selânik		
Karantina müdürü	2000 kuruş	750 kuruş
" tabibi	1500 "	500 "
Manastır		
Karantina müdürü	2000 "	500 "
" tabibi	1000 "	— "
Ruşçuk		
Karantina müdürü	2000 "	750 "
" tabibi	1000 "	— "
Varna		
Karantina müdürü	1500 "	500 "
" tabibi	1000 "	— "
Kavala		
Karantina müdürü	1500 "	250 "
" tabibi	800 "	— "
Ahyolu		
Karantina müdürü	1500 "	500 "
" tabibi	750 "	— "
İslimye		
Karantina müdürü	1500 "	250 "
" tabibi	1000 "	— "
Filibe		
Karantina müdürü	1500 "	250 "
" tabibi	1000 "	200 "
Vidin		
Karantina müdürü	1500 "	250 "
" tabibi	1000 "	— "
Silistre		
Karantina müdürü	1500 "	250 "
" tabibi	1000 "	— "
Şumnu		
Karantina müdürü	1500 "	250 "
" tabibi	1000 "	— "

<u>Karantinanın Adı</u>	<u>Maaş Miktarı</u>	<u>Maaştan Tenzil Edilen Miktar</u>
Niş		
Karantina müdürü	1150 kuruş	—
” tabibi	850 ”	—
Galos		
Karantina müdürü	1500 ”	250 kuruş
” tabibi	1000 ”	— ”
Siroz		
Karantina müdürü	1250 kuruş	—
” tabibi	1000 ”	—
Tırnova		
Karantina müdürü	1250 ”	—
” tabibi	1000 ”	—
Gelibolu		
Karantina müdürü	1000 ”	250 kuruş
” tabibi	750 ”	—
Aynoz		
Karantina müdürü	1000 ”	— ”
” tabibi	750 ”	— ”
Tekfurdağı		
Karantina müdürü	750 ”	— ”
” tabibi	750 ”	— ”
Gümülcine		
Karantina müdürü	1200 ”	200 ”
” tabibi	1000 ”	200 ”
Ereğli		
Karantina müdürü	1500 ”	250 ”
” tabibi	1000 ”	200 ”
Kastelorizo (Castelrosso) Adası		
Karantina müdürü	600 ”	—
” tabibi	—	—
Draç		
Karantina müdürü	1500 ”	—
” tabibi	1250 ”	—

<u>Karantinanın Adı</u>	<u>Maaş Miktarı</u>	<u>Maaştan Tenzil Edilen Miktar</u>
Kastamonu		
Karantina müdürü	1500 kuruş	250 kuruş
" tabibi	1500 "	500 "
Bahr-ı Sefid Boğazı		
Karantina müdürü	2500 "	—
" tabibi	1200 "	—
Bulakabad		
Karantina müdürü	500 "	—
" tabibi	—	—
Ayvacık		
Karantina müdürü	1750 "	750 "
" tabibi	1250 "	450 "
Yanya		
Karantina müdürü	2500 "	—
" tabibi	1500 "	—
Preveze		
Karantina müdürü	1500 "	—
" tabibi	1500 "	—
Avlonya		
Karantina müdürü	1750 "	—
" tabibi	1500 "	—
Yenişehir		
Karantina müdürü	1500 "	—
" tabibi	1250 "	—
Sofya		
Karantina müdürü	1250 "	—
" tabibi	1000 "	—
Üsküp		
Karantina müdürü	2000 "	500 "
" tabibi	1500 "	250 "
Karamürsel		
Karantina müdürü	500 kuruş	—
" tabibi	500 "	—

Karantinanın Adı	Maaş Miktarı	Maaştan Tenzil Edilen Miktar
Marmara		
Karantina müdürü	500 kuruş	—
” tabibi	—	—
Kemer		
Karantina müdürü	350 ”	—
” tabibi	—	—
İmralı		
Karantina müdürü	300 ”	—
” tabibi	—	—
Gülek		
Karantina müdürü	2250 ”	—
” tabibi	2000 ”	—
Zafranbolu		
Karantina müdürü	1250 ”	—
” tabibi	800 ”	—
Mihalıç		
Karantina müdürü	500 ”	—
” tabibi	—	—
Girit Ceziresi		
Karantina müdürü	6000 ”	—
Diğer memurlara	7340 ”	—
Bu tabloya göre:		
Ödenmekte olan maaş tutarı	196340 kuruş	
İndirim yapılan mikdâr	28800 ”	
İzmir karantinası		
Karantina müdürü	3000 kuruş	—
Birinci tabib	1200 ”	—
İkinci tabib	500 ”	500 kuruş lağv edildi
Diğer tabib	1200 ”	1200 ” ” ”
Yardımcı tabib	500 ”	500 ” ” ”
Kabirci tabib	500 ”	—
Meclis muharriri	500 ”	—
Birinci kâtib	500 ”	—
İkinci kâtib	200 ”	200 ” lağv edildi

Karantinanın Adı	Maaş Miktarı	Maaştan Tenzil Edilen Miktar
Mal muharriri	250 kuruş	—
Yazıcı	500 "	— kuruş lağv edildi
İkinci yazıcı	400 "	—
Kapûdan-ı duyurt	600 "	250 kuruş
Başniğâhban	250 "	150
Beş nefer gardiyan	750 "	250
Başkayıkçı	200 "	—
Dört nefer ikinci kayıkçı	600 "	200
Anbar emtia müdürü	350 "	—
Anbar niğâhbanı	250 "	50
Dört nefer hammal	250 "	250 " lağv edildi
Lazareto memuru	500 "	200
Lazareto niğâhbanı	250 "	100
Lazareto bekçisi	80 "	80
Yenikale memuru	400 "	—
Yenikale kayıkçıları	300 "	100
Karaburun memuru	250 "	—
Urla memuru	250 "	—
Kayıtlı olan karantina memurlarına ödenen maaş tutarı		179590 kuruş
Kayıtlı olmayıp, yeni kayıt olanlara ödenecek miktâr		<u>32030</u> "
	YEKÛN:	211620 "
İrâde üzere tenzil olunan miktâr		<u>34100</u> "
		177520 "

İleriki tarihlerde de karantina masraflarını azaltmak için, memur maaşlarında indirim ve memur sayısında azaltmaya gidilmiştir. 1842 yılında tahaffuzhâne olarak teşkil edilmiş olan Kuleli Kışlası ordunun ihtiyacı dolaşısıyla tahliye edilmiş, memurları Çanakkale başta olmak üzere diğer karantinalara dağıtılmıştır.

Kuleli Tahaffuzhânesinin Ekim 1842 tarihindeki personeli ve maaş miktarları şöyledir¹¹⁸.

Müstedimlerin	7500 kuruş
Başkâtib Saffet Efendi	3000 "
Tahrirât kâtibi Sâlim Efendi	1000 "

¹¹⁸ BOA, Cevdet Sıhhiye, Nr: 673.

Tahrirât kâtibi Hacı Nuri Efendi	700	kuruş
Mukayyid Ahmed Efendi	200	"
Jur kâtibi Osman Efendi	1000	"
Yamağı Ahmed Nadir Efendi	500	"
Sergi kâtibi Abdullah Efendi	1000	"
Patent kâtibi Hasan Efendi	500	"
Patent ikinci kâtibi Raif Efendi	500	"
Patent kâtibi yamağı Mehmed Efendi	300	"
Frenkçe patent muharriri	800	"
Sihhiye tezkîresi kâtibi	800	"
Yamağı Kâmil Efendi	400	"
Frenkçe tezkîre muharriri	200	"
Direktör Mösyö Robert	5000	"
Robert'in yazıcısı	1000	"
Robert'in yamağı	500	"
Robert'in tercümanı	600	"
Daima tahaffuz meclisinde bulunan tabib Marchand	2000	"
Tahaffuz meclisinde bulunan tabib Agop	2000	"
Meclisi âzâsı Mac Carthy	2500	"
Meclis âzâsı Leval	1000	"
Tahaffuz meclisi mütercimi	1500	"
Meclisin tercümanı	750	"
Parlatoryo istintak memuru	1500	"
Parlatoryo kâtibi	450	"
Parlatoryo kâtibi	450	"
Evrak tütsü memuru	300	"
İki nefer parlatoryo gardiyanı	400	"
Parlatoryo tercümanları	600	"
Beş tane morti tabibi	2500	"
İki tane morti tabibesi	400	"
Kavasbaşı Ahmed Ağa	500	"
Mülâzim Mecid Ağa	250	"
Onbeş nefer kavas	2250	"
Meclis kahvecisi	200	"
Meclis odacısı	150	"
Meclis kapıcısı	300	"
Filika yoklama kâtibi	500	"
Filika tercümanları	600	"
Yedi nefer gardiyan	1050	"

Sekiz nefer filika çekicileri	1200 kuruş
Filika reisi	200 "
Veznedârın meclisten olan mâhiyyesi	300 "
Tahaffuzhâne müdürü Refik Bey'in maaşı	3000 "
Jurnal kâtibi Mehmed Efendi	1000 "
Tahaffuzhâne tabibi	1000 "
Eşya tathiri memuru	1000 "
Eşya kabz ve itası memuru	750 "
Yolcular tathiri memuru	1000 "
Dört nefer tahaffuzhâne hademesi	2000 "
Sekiz nefer nigâhban	3200 "
Sekiz nefer mülâzim	1600 "
Serviburnu memuru	1500 "
Tercümanı	500 "
Sergardıyanı	300 "
Üç nefer gardiyan	600 "
Altı nefer filika çekicileri	900 "
Tabibler	500 "
Tabibeler	200 "
Sarıyar memuru	500 "
Tercümanı	400 "
İki nefer gardiyanı	400 "
Altı nefer filika çekicileri	900 "
Üsküdar sıhhiye memuru	600 "
Morti tabibi	500 "
Gardıyanı	200 "
Harem iskelesi memuru	600 "
Tercümanı	500 "
Sergardıyanı	300 "
Üç nefer gardiyan	600 "
Altı nefer filika çekicileri	900 "
Cisr-i Derbend memuru	1000 "
Kâtibi	500 "
Dört nefer gardiyan	800 "
Yenikapı memuru	600 "
Tercümanı	500 "
Sergardıyanı	300 "
Dokuz nefer gardiyanı	1800 "
Çekmece memuru	1000 "

Kâtibi	500	kuruş
Morti tabibi	500	"
Dört nefer gardiyanı	800	"
Bulgurlu memuru	300	"
Gardiyanı	200	"
Taşlıtarla memuru	300	"
Gardiyanı	200	"
Örümce memuru	300	"
Gardiyanı	200	"
Yarımburgas memuru	300	"
Şamlar memuru	300	"
Gardiyanı	200	"
Derbent-i Kebir memuru	300	"
Gardiyanı	200	"

Karantina usûlünün tesisinde karantina rûsûm tarifesi, İstanbul ile bazı yakın yerlerde icrâsına başlanan karantina ve tahaffuzhaneler maaş ve masraflarına yetecek derecede hesap ve tanzim olunmuştur. Her geçen gün karantina uygulama alanı ve buna bağlı olarak da karantina masrafları devamlı olarak artarken, sıhhiye rûsûm tarifesi aynen kalmış ve Devlet zarara uğramıştır. Aleyhte gelişen bu durumu değiştirmek amacıyla, sıhhiye meclisinden sıhhiye rûsûm tarifesinin yenilenmesi istenmiş, ancak Sıhhiye Meclisi bu konuda bir teşebbüste bulunmamıştır.

VI – Karantina Rûsûm Tarifesinin Yenilenmesi

1851 yılında Paris'de toplanan milletlerarası sağlık konferansının "her devlet masârif-i tahaffuziyesine mukabil tahsil-i resm eylemesi" kararına dayanarak Fransa, Sardunya ve diğer bazı devletler sıhhiye tarifelerini yenilemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin de dâimî sıhhiye masraflarına karşılık sıhhiye tarifesinin yenilenmesi için bir komisyon kurulmuştur. Komisyon 1856 yılında eski tarifeyi fesh etmiş, hazırlanan yeni tarife sıhhiye meclisinde ittifak ile kabul ve tasdik edilmiştir¹¹⁹.

Yeni tarife ile yabancı gemilerden sıhhiye harcı tahsili mümkün olmamış, mesele 1872 yılına kadar Devlet'i meşgul etmiştir.

¹¹⁹ BOA, İrâde-Hariciye, Nr: 6850. 25 Zilkade 1272 tarihli Tophâne-i Âmire Müşiri'nin tezkiresi. Türkçe ve Fransızca olarak tanzim edilen tarife vesika lefleri arasında çıkmamıştır.

1865 yılında zuhur eden büyük kolera dalgası üzerine 1866 yılında İstanbul'da toplanan milletlerarası sıhhiye konferansında, kolera hakkında bir nizâmnâme düzenlenmesi gereği ortaya konulmuştur. Bu karar doğrultusunda 1867 yılında İstanbul'daki sefirler tarafından tayin edilen memurlar, tahaffuz meclisi yetkilileri ve diğer ilgili memurlar Osmanlı Devleti'ne denizyolu ile gelen gemi, yolcu, yük ve eşya hakkında karantina usûlünün deniz ticaretine zarar vermeyecek bir surette düzenlenmesi ve icrâsını müzâkere ederek, sonuçta, bir hayli kapsamlı olan Karantina Nizâmnâmesini¹²⁰ hazırlamışlardır. Nizâmnâmenin tanzimine karşılık, sıhhiye rüsûm tarifesinin yenilenmesi kolay olmamıştır. Osmanlı ve diğer devlet temsilcilerinden müteşekkil Birinci Muhtelit Tarife-i Sıhhiye Komisyonu, Mart 1868'den Mayıs 1871'e kadar süren uzun müzâkerelerin ardından 1872 yılından itibaren yürürlüğe konulan yeni sıhhiye rüsûm tarifesi ni hazırlamışlardır.

Bu tarifeye göre, harp gemileri hariç olmak üzere Osmanlı veya yabancı devlet gemilerinin istisnasız uyacakları sıhhiye rüsûm tarifesi şöyledir¹²¹.

Yeni tezkire için

Bir kileden bin kileye kadarki gemilerden	2 kuruş
Bin kileden üç bin kileye kadar	6 "
Üç bin kileden beş bin kileye kadar	10 "
Beş bin kileden yedi bin kileye kadar	12 "
Yedi bin kileden on bin kileye kadar	16 "
On bin kileden oniki bin kileye kadar	20 "
Daha büyük gemilerden	24 "

Tezkire mührü için

Bir kileden bin kileye kadar olan gemilerden	1 "
Bin kileden üç bin kileye kadar	3 "
Üç bin kileden beş bin kileye kadar	5 "
Beş bin kileden yedi bin kileye kadar	6 "
Yedi bin kileden on bin kileye kadar	8 "
On bin kileden oniki bin kileye kadar	10 "
Daha büyük gemilerden	12 "

¹²⁰ *Düstur*, c. II, İlk Tertib, s. 821-895.

¹²¹ Aynı eser, s. 837-839.

Osmanlı limanlarına gelen gemilerden sual ve teftişte alınacak rüsûmât

Üç bin kileden aşağı gemilerden	2 kuruş
Üç bin kileden sekiz bin kileye kadar	5 "
Sekiz bin kileden on bin kileye kadar	10 "
Daha büyük gemilerden	20 "

Tahaffuzhâneye dahil olan gemilerden yevmiye olarak alınacak aidat

Bin kileden aşağı gemilerden	8 "
Binden üç bine kadar	10 "
Üç binden beş bine kadar	15 "
Beş biden yedi bine kadar	20 "
Yedi binden on bine kadar	25 "
On binden oniki bine kadar	30 "
Daha büyük gemilerden	35 "

İçinde bir tane gardiyan bulunan kayıktan alınacak rüsûmât

Gardiyan yevmiyesi	10 kuruş
--------------------	----------

Tahaffuzhâneye dahil olan yolcuların odalarına tayin olunan her gardiyan için

Gardiyan yevmiyesi harc	10 "
Her odadan yalnız bir defa olarak	45 "

Tahaffuzhânede eşya ve emtia temizliği için alınacak rüsûmât

Bir kıyyeden kırk kıyyeye kadar olan kaba eşyadan	1 "
Temizliği zor olan eşyadan	4 "
Kırkbirden seksene kadar olan eşya denginden	6 "
Kezalik	8 "
Seksenbirden yüzyirmiye kadar	3 "
Kezalik	12 "
Yüzyirmibirden fazlası için	4 "
Kezalik	15 "

Hayvan adedinden

Öküz, inek, at, deve, katır ve emsallerinin her birinden	80 para
Koyun, keçi, kuzu, oğlak ve emsallerinden	20 "
Tavuk, kaz, ördek ve emsallerinin her birinden	1 "

Tahaffuzhânedede iskân için ücret alınmayacaktır. Beylik sefineleri yalnız gardiyan yevmiyelerini vereceklerdir.

Sıhhiye rüsûmatı, Karantina Meclisi'nin teşkilinden 1872 yılına kadar sıhhiye idaresi tarafından "hazine-i celîlê" adına kabz olunmuştur. Sıhhiye masrafları da hazinece karşılanmıştır. 1872 yılında bu usûlde bir değişiklik yapılmış ve sıhhiye rüsûm tarifeleri muhtelit komisyonlarca tanzim edilmiştir. Birinci Muhtelit Tarife-i Sıhhiye Komisyonu 27 Mart 1871 tarihli toplantısında sıhhiye gelirlerinin "münhasırân" sıhhiye meclisince idare olunmasına, sıhhiye resimlerinden hâsıl olacak gelirlerin de "münhasırân" sıhhiye memurlarının maaşları ile karantinahâneler masraflarına karşılık tutulmasını oy birliği ile karara bağlamıştır. Bu kararın yürürlüğe girdiği 13 Ocak 1872 tarihinden itibaren sıhhiye sandığı sıhhiye meclisinin eline geçmiş, karantina masrafları ve memur maaşları sıhhiye gelirlerinden karşılanırken, yine bu gelirlere karşılanması gereken karantinahâne kesisi ve tamiri masrafları, ayrıca Hicaz sıhhiye masrafları hazineye yüklenmiştir.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI GÜNLERİNDE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ VE İNGİLİZ PROPAGANDASI*

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Birinci Dünya Savaşı günlerinde Türklerle Ermeniler arasında çıkan olayları, Ermeni militanlarıyla sempatzanları, Ermenilere karşı plânlı biçimde yapılmış kırım, soykırımı ve toptan imha olarak nitelendirirler. Türkler ise, bu olayları, 'Hıristiyan Süper Devletlerce kendi çıkarları için kışkırtılan Ermenilerin, yurtları Türkiye'ye karşı ihaneti ve Türk-Ermeni çatışması' olarak nitelendirirler.

Sayıları her geçen gün artmakta olan yabancı kimi yansız, dürüst ve yetenekli araştırmacı ve bilim adamları, Ermeni militanları ve sempatzanlarının iddialarını kabul etmiyor; dıştan yapılan kışkırtma, üsteleme ve yardımla azarak, henüz 1914 yılı yazında taşkınlık göstermeye başlayan Ermeni aşırı eğilimlileriyle Müslümanlar arasında karşılıklı olaylar çıktığına inanıyorlar. Bu olayları çıkaranlar da, askerlikten kaçınan, silâhı ve kafasındaki askeri bilgiyle askerden kaçan, evlerinde silâh gizleyen, Türk hatları gerisinde ayaklanan, savunmasız Türk ve öteki Müslüman köylerine saldırarak kadın, çocuk ve yaşlıları öldüren, savaş kesiminde yaralanan ve cephe gerisine gönderilen yaralı askerleri katleden, önemli askeri bölgelerde sabotaj, kundakçılık ve işgal gücüyle işbirliği yapan, düşmana bilgi veren ve komplo kuran Ermeni militanlarıydı. Hem Londra'daki İngiliz Devlet Arşivi'nde ve hem de İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nde, bu söylenenleri kanıtlayıcı nitelikte binlerce belge vardır.

Kısaca, 1915 yılı Nisan ayından önce, Osmanlı İmparatorluğu, Ermeni militanlarının yaratmış olduğu oldukça güç bir durumla karşı karşıya kalıyor; savaş kesimlerinde dış düşmanlarla boğuşurken, arkada, iç düşman olduğunu kanıtlayan Ermeni militanları ve çeteleriyle de uğraşmak zorunda kalıyor; savaş gücünü yitirmek tehlikesine maruz kalıyordu. Ermeni yer değiştirmeleri (veya tehciri), sırf bu tehlikeyi önlemek için alınması gerekli önlemlerdi.

* İngilizce yazının Türkçe özetidir.

Osmanlı hükümeti ve Türk halkı, 1829, 1854 ve 1877 Tür-Rus savaşlarında ülkelerini istilâ eden Rus askeri güçleriyle işbirliği yapan Ermenilere karşı olan güvenini yitirmişti. 1914 savaşında da Ermeni militanlarının aynı yöntemi izlemeye başladıklarını görünce, Tehcir (Yer Değiştirme) Yasası'nı çıkartarak, onları, düşmana yararlı olacakları stratejik bölgelerden kaldırmak kararını aldı. Bu karar üzerine kimi Ermeni'ler başka yerlere taşındı. Bu sevkiyat sırasında ve ülkedeki savaş koşulları yüzünden, örneğin gıdasızlık, ilaç eksikliği, iklim değiştirme, uzun yolculuk, kimi yerel Müslüman aşiretlerin, daha önce yakınlarını öldüren Ermeni militanlarından öç almak için konvoylara yaptıkları saldırı, kimi muhafızların yasa dışı davranışları ve en önemlisi, bizzat Ermeni militanlarının çıkardığı isyan, sabotaj ve baskın olayları sırasında, 400.000'e yaklaşık Ermeni'nin hayatlarını yitirdikleri tahmin ediliyor. Buna, Rus ordusu, kış içinde, Doğu Anadolu'dan Kafkaslara çekilirken ona eşlik eden ve soğuktan donup ölen 20.000'e yaklaşık Ermeni de dahildir.

Savaştan önceki Ermeni nüfusu 1.300.000 kadar olduğuna göre; savaş sonunda bizzat İstanbul'daki Ermeni Patriği'nin açıkladığı gibi, Türkiye'de 600.000'e yaklaşık Ermeni kaldığına göre ve 300.000'den çok Ermeni ülke dışına göç ettiğine göre, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda 'soykırıma' tabi tutulduklarını iddia etmek haksızlıktır ve bunun gerçekte ilgisi yoktur. Öteyandan aynı nedenlerden ötürü ve Ermeni'lerce öldürülenler de dahil olmak üzere, iki buçuk milyonu aşkın Müslüman da hayatını yitirmiştir. Nasıl olur da 400.000 kadar Ermeni'nin ölümü soykırım sayılır, ama iki buçuk milyon Müslüman'ın ölümünden söz bile edilmez?

1915 yılının sonlarına doğru, dünya savaşı, İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan Bağlaşıklar için iyi gitmiyordu. Bu Bağlaşıklar, özellikle İngiltere ile Fransa, ordularını çıkardıkları Gelibolu'da büyük bir Türk direnişiyle karşılaştılar. İskenderun bölgesinde ikinci bir savaş kesimi kurmayı ve aralarında Ermeniler de olmak üzere, yerel Hıristiyan azınlıkları bu amaç için alet olarak kullanmayı tasarlamaya başladılar. Ayrıca, o güne dek Bağlaşıklara yandaş görünen, ama henüz savaşa girmeyen A.B.D., İtalya, Yunanistan ve ayaklandırılmaya çalışılan Haşimi Araplarını kendilerinden yana savaşa sokmaya çalışıyorlardı. Bu çalışmalarda İngiliz İstihbarat Servisi'nin ve onun yordakçısı Ermeni propagandacılarının rolü büyük olmuştur.

1915'in sonlarına doğru ve 1916'nın başlarında, İngiliz İstihbaratı, kimi İngiliz siyasi ve askeri danışmanları, Lord James Bryce, Arnold J.

Toynbee ve Aneurin Williams gibi Ermeni yandaşı İngiliz öğeleri, İngiliz hükümetini, sözde Ermeni kırımlarını propaganda amaçları için kullanmaya üstelıyorlardı. Bunu yapmaktan amaçları şunlardı: bu gibi propagandanın, İngiliz kamuoyunda, 'küçük bağlaşıkları' Ermenilere karşı daha büyük ilgi ve sempati, Türklere karşı ise nefret duyguları yaratacağına; dünya kamusunun dikkatini, o sırada, İngiltere'nin en yakın bağlaştığı bulunan Rusya'da Musevilere karşı girilen ve gittikçe artan zulümden başka yana çekeceğine ve henüz Bağlaşıklardan yana savaşa girmemiş olan Amerika, Yunanistan ve Haşimi Araplarını kendilerinden yana etkileyeceğine inanıyorlardı.

Bu konuda yapılacak propaganda için, kötü ad yapmış, Türk düşmanı propagandacıardan Lord James Bryce'ı ve daha sonra pişmanlık duyarak Türk-Yunan savaşında Türklere karşı yana geçecek olan Arnold Toynbee'yi harekete geçiriyor; bu iki propagandacı, 1916 yılı ortalarında, çoğunlukla Ermeni kaynaklarına dayanan ve '1915-16 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere yapılan işlem' başlıklı İngilizce bir propaganda kitabı yayımlıyorlardı. Daha sonra Mavi Kitap (*Blue Book*) olarak anılacak olan bu kitap, İngiliz hükümetinin savaş amaçları için yayımladığı en başarılı, ama en kötü etkisi olan yayınlardan biriydi.

Savaş günlerinde İngiliz-Ermeni propagandasının öncülüğünü yapanlardan Lord Bryce, 1877'de yayımladığı 'Maveray'ı Kafkas ve Ararat' adlı İngilizce kitabıyla Ermenileri Türklere karşı isyana kışkırtan Türk düşmanı, kendini beğenmiş, Ermeni militanlarınca kolayca aldatılmış birisiydi. 1915 yılı Mart ve Nisan aylarında, Ermeni militanlarını Türkiye'de isyan çıkararak Bağlaşıkların savına yardımında bulunmaya kışkırtıyordu.

Arnold Toynbee ise, Gordon Martel adlı İngiliz yazarınca 'bir propagandacı' olarak nitelendirilmiştir. (Bkz. *National and International Politics in the Middle East* 'Orta Doğu'da Ulusal ve Uluslararası Politika' Londra, 1986, s.71). Toynbee o sırada Wellington House adlı İngiliz propaganda merkezinde çalışıyor; İngiliz hükümetinin savaş amaçlarına yardımcı propaganda yazı ve kitapları yayımlıyordu. 1983'de Londra'da çıkan, Michael Sanders ve Philip M.Taylor'un 'Birinci Dünya Savaşı günlerinde İngiliz propagandası' adlı İngilizce yapıtının 145. sayfasında, 'Wellington House mensubu ve tanınmış tarihçi Arnold Toynbee'nin, vahşet, barbarlık ve kırım hikâyeleri uzmanı olduğu' kaydedilir. Mavi Kitap, esasta, onun eseridir ve pek çok başarılı olmuştur. Bu kitabın kötü etkisi halâ sürmektedir, çünkü Ermeni militanları, Türklere karşı olan nefret duygularını sürdürmek için;

kimi sahte bilim adamları ve safdil tarihçiler ise, gerçekleri araştırmadan, bu kitapta yazılanları halâ yetkili bir araştırma eseriymiş gibi kullanmakta; sık sık ona değinmektedirler.

Bu Mavi Kitab'ın başarılı olması, onun, 'kırim, vahşet ve gaddarlık hikâyelerine' yer vermesi nedeniyledir. İngiliz propagandacıları, abartılan veya uydurulan 'kırim, vahşet ve gaddarlık' hikâyelerini çok beğenirlerdi. Bu hikâyeleri gazetelere veriyor; onlar da bunları manşet halinde yayınlıyorlardı. Oysaki Arthur Ponsonby adlı İngiliz yazarı şöyle der: 'İnsanların beyinlerine yalan ve sahtekârlıkla nefret zehiri enjeksiyonu yapmak, savaş günlerinde, gerçekte hayatı yitirmekten daha büyük kötülüktür. İnsanın ruhunu kirletmek, onun bedenini tahrip etmekten daha kötüdür' (*Falsehood in Wartime*, 'savaş günlerinde yalan', New York, 1971, s. 187).

Sanders ve Taylor adlı İngiliz yazarlarına göre, bu 'kırim, vahşet ve barbarlık hikâyelerinin çoğunu yaratan ve dünyaya yayan İngiliz basınıydı' (Sanders ve Taylor, s. 263). James Morgan adlı yazar, 1941'de New York'ta yayımlanan *Atrocity Propaganda* (Vahşet veya kırim propagandası) adlı yapıtının 187. sayfasında şöyle der: 'Yalan söylemek, şuurlu aldatmadır. Kırim (vahşet) ve gaddarlıkla ilgili İngiliz propagandasının çoğu, hatalı raporlar ve izlenimler üzerine kurulmuş şoursuz aldatmaydı'. Dolayısıyla, 1916'da yayımlanan Mavi Kitap da bu sınıfa girer: yani, İngilizlerin savaş amaçları için yayımladıkları propaganda eseridir ve hiçbir ilmi niteliği yoktur.

TURCO-ARMENIAN RELATIONS AND BRITISH PROPAGANDA DURING THE FIRST WORLD WAR

Dr. SALÂHI R. SONYEL

In this paper I intend to trace cursorily the background of the incidents that took place in the Ottoman Empire, mainly in 1915, that caused a great tragedy to the people of Anatolia, especially to the Turks, other Muslims, and Armenians. I also intend to examine that tragedy, its instigators, causes, effects, and how it was exploited by Britain's war-time propagandists, in the light of new documents that have come to my notice during recent studies. I hope that my conclusions may contribute to a better understanding of the Turco-Armenian relations, and of how those amicable relations were disrupted and exploited by external and extremist forces immediately before and during the fateful years of the First World War.

HISTORICAL BACKGROUND

Following the upsurge of the Young Turk Movement in the latter part of the nineteenth century, Armenian extremists and revolutionaries, who had been creating havoc in the Ottoman Empire since the early 1880s¹, joined forces with the Young Turks and helped them in their revolution. In exchange for this help, they hoped that their Turkish comrades-in-revolution would grant the Armenians some kind of geographical autonomy. Hence, after the restoration of the constitution, both of the Armenian extremist organisations, the Hintchak and the Dashnak², promised to give up their revolutionary activities and to cooperate with the Young Turk organisation, the Committee of Union and Progress³, to implement the constitution.

¹ Public Record Office: Foreign Office documents, hereafter to be referred to as FO - FO 424/104 Confidential 4367; *ibid.* 107/Conf. 4357, 122/Conf. 4562, 132/Conf. 4789, 140/Conf. 4948 f.; see also Salahi R. Sonyel: *The Ottoman Armenians: victims of Great Power diplomacy*, Oxford 1987, pp. 67 f., 87 f., and 109 f.

² For the establishment of the Armenian extremist Hintchak and Dashnak societies, see Sonyel: *Ottoman Armenians*, pp. 109 f.

³ The Committee, or rather Society, of Union and Progress will hereafter be referred to as the CUP; for its establishment, see Sonyel, *ibid.*, pp. 114 and 275 f.

At first the relations between the Young Turks and the Dashnakists were cordial. This is confirmed by Cemal Pasha, who recalls that Maloumian (Aknouni), one of the Armenian leaders he met in Istanbul in 1908, frequently spoke to him of the Russian danger which hang over the Armenians' head. The Hintchakists and the Reformed Hintchakists, however, 'most of whose leaders', according to Cemal Pasha, 'had been bought by the Russians, sought no *rapprochement* with the Turkish committees, and aimed at an Armenian state under Russian protection'. The representatives of these 'Russian committees', who received money from the Russian consulates which 'took an active part in the revolutionary organisations', and even the ecclesiastical party, had begun to declare that the protection of the Tsar was preferable to that of the Caliph, observes Cemal Pasha ⁴.

Soon the Dashnakists began to increase their power, especially in the Province of Van. Its chiefs - Aram, Papazian, Sarkis and Ishkhan - were Russian Armenians whose ideas, according to British Vice-Consul Captain Dickson, were those of 'advanced socialism, amounting to anarchy', current among certain classes in the Caucasus who used terrorism as a means of attaining this end. These men, Dickson believed, 'with their upishness and insolence' and their habit of dictating to all and sundry, were not likely, by their leadership, to make the Armenians more popular among the Muslims, under the new regime. The insolent way in which these Dashnak leaders were trying to dictate to the Government, and to Muslim tribal chiefs, with threats to get them punished if their orders were not obeyed, had further irritated all the Muslims. Captain Dickson, too, deplored this attitude of the Armenians. He wrote to British Ambassador Sir Gerard Lowther on 30 September 1908:

'...The Armenian in subjection, such as I have seen him, is an unsympathetic, mean, cringing, unscrupulous, lying, thieving curd; given his freedom, he loses none of these bad qualities, but in addition becomes insolent, domineering, despotic. He is endowed with a sort of sneak-thief sharpness, which among ignorant people in these parts passes for intelligence' ⁵.

⁴ Djemal Pasha: *Memories of a Turkish statesman, 1913-1919*, New York 1973, pp. 249 and 252-3.

⁵ FO 371/560/37689: Captain Bertram Dickson to Sir Gerard Lowther, Van dispatch, 30.9.1908.

Armenian extremists were still bringing arms and ammunition surreptitiously into the country, and intriguing with the Russian authorities. Dickson reported that Armenian terrorists called 'fedai' (*fedayi* - self - sacrificing), were coming to Van from Russia and Persia, and many of them were going to those countries from Van.

'Supposing the new regime continues', declared Dickson, 'then the Turkish Armenians will enjoy an unheard-of liberty, while the Russian Armenians have only a half freedom... Thus Russia will be placed in an awkward predicament with her Caucasian subjects. It appears to me that she may have the choice of two ways of remedying this: she may grant the Caucasus a more liberal constitution, or she may make the Turkish Armenians discontented with the Turks and their new regime by intriguing and stirring up dissension in Turkey. It is too early to say if Russia intends to take either of the two courses, but the fact that the Armenians here are entirely controlled by these Russian "fedai", who have socialistic ideas very unpalatable to the Moslems, may be worth bearing in mind'.

With these pertinent remarks the British vice-consul on the spot was only prophesying about the plans which Russia was preparing for the Ottoman Empire in order to destabilise its eastern provinces, and this indicates that a handful of Armenian extremist leaders were ready to help Russia put this plan into execution, without giving much thought to its consequences. Yet, despite the economic situation in some parts of the Empire, the restoration of the constitution had greatly ameliorated the position of the Armenians, as confirmed by Vice-Consul Captain Dickson.

The Dashnakists had cooperated with the Young Turks with the hope that, in return, they would obtain some measure of decentralization that would go far to establish one or two 'purely Armenian provinces', but as the regenerated Ottoman Government was aiming at the establishment of a united Ottoman nationality without distinction of race or religion, their disappointment was great. Even Vice-Consul Dickson believed that the aims of the Dashnak Society were 'preposterously ambitious', and that they hoped for the establishment of an Armenian republic, formed out of the portions of Turkish, Russian, and Persian provinces, from which the non-Armenian elements would gradually be excluded. Dickson informed

Lowther that the Armenian clergy were exhorting their flocks to marry young and to beget large families so as to swamp these other elements⁶.

Thus, the Turco-Armenian *rapprochement* proved short-lived⁷. Despite the sensible counsels of the new Armenian Patriarch, Ismirlian, directed to his community, to cooperate loyally with the Turks by showing prudence and moderation, and by abstaining from all extremist ideas, as, he said, the Turkish Government and people were 'frankly and honestly disposed to treat the Armenians fairly⁸', his advice fell on deaf ears. Since the restoration of the constitution the attitude of the Armenians, according to British Ambassador Lowther, had become 'arrogant and provocative'; whilst the British vice-consul at Van, Captain Bertram Dickson, described them as 'noisy, blatant, overbearing and insolent imitation of the worst type of politician'. 'The Armenian policy is', he reported to Lowther, 'and has been, and probably always will be, an entirely selfish one, with no thoughts of a united Ottoman Empire, but only of their own nationality, if not of their own profit'⁹.

This was confirmed a few years later by Ian M. Smith, the new British vice-consul at Van, who observed that the Armenians were prone to magnify any incident involving themselves. They were also unwilling to serve under the Turkish Government and thus associate themselves with 'the governing race', which they looked down upon as 'less progressive and civilised than themselves'. 'The Armenians resent any attempt to lessen the gulf which divides them from the Turks', reported Smith¹⁰.

It was the Armenian dream of establishing a greater Armenia that led to the terrible incidents at Adana in April 1909, which, together with the 13 April (*31 Mart*) reaction in the Ottoman capital, supported by the Liberals, contributed to the dethronement of Abdülhamit II. According to

⁶ FO 371/762/3123: Lowther to Sir Edward Grey, confidential dispatch, Pera (Beyoğlu) 18.1.1909.

⁷ FO 371/553/33230: Lowther to Grey, 20.9.1908; see also Enver Bolayır: *Talât Paşa'nın hatıraları* (memoirs of Talât Pasha), Istanbul 1946, pp. 43 f.

⁸ FO 371/557/42608 and FO 371/228: Lowther to Grey, 2.12.1908, transmitting copy of a memorandum by Fitzmaurice, dated 30.11.1908.

⁹ FO 371/560/37689: Dickson to Lowther, 29 and 30.9.1908; Lowther to Grey, 24.10.1908.

¹⁰ FO 371/2135/30300: Sir Louis Mallet to Grey, confidential dispatch No. 466, Istanbul 29.6.1914, enclosing copy of a dispatch from Ian M. Smith, vice-consul at Van, No. 13, 10.6.1914.

Major Doughtie-Wylie, the British vice-consul at Mersin¹¹, the Dashnak and Hintchak Societies had done much to stir up the Armenians. In particular, the Armenian Bishop Mousheg who, Cemal Pasha believed, was also the leader of the Reformed Hintchakists, 'the incarnation of all the evil instincts', was largely responsible for this¹². The Turks were alarmed by the incitement of Armenians by Mousheg to arm themselves throughout the country, particularly in Adana and its region. British Ambassador Lowther believed that the Armenian bishop, who had a commercial interest in the sale of firearms, was largely responsible for inflaming the passions of the Armenian people and the fears of the Turks¹³.

After the Adana incidents, in which many Turks and Armenians lost their lives, and which was, as usual, echoed to the Christian West as 'the massacre of Armenians by the Turks', Turco-Armenian relations again became very strained. During the Balkan wars extensive disorders took place all over Anatolia. The political and international situation, and reports from Turkey-in-Europe about the ill-treatment and murder of the Muslims there, added to other reports that the Armenians in the Balkans had formed committees to fight against the Turks, increased the animosity towards them in the outlying provinces of the Empire¹⁴.

In November 1912 when fortune deserted the Turks, Russian diplomacy, taking advantage of the Balkan war, incited the Ottoman Armenians to give the last blow to the dying 'sick man of Europe'¹⁵. According to Armenian historian Richard Hovannisian, by 1912, Russian policy towards the Ottoman Armenians had changed.

¹¹ He lost his life at the Dardanelles and gained the Victoria Cross fighting the Turks whom, in the words of Aubrey Herbert, 'he understood and admired'. Aubrey Herbert: *Ben Kendim - a record of Eastern travel*, London 1924, p. XIV.

¹² Djemal Pasha, p. 258; FO 371/772/17612: Lowther to Grey, 4.5.1909, transmitting copies of dispatches from the British vice-consul at Mersin; for the Adana incidents, see S. R. Sonyel: 'The Turco-Armenian (Adana incidents) in the light of secret British documents (July 1908-December 1909)', *Belleter*, LI, No. 201, December 1987, pp. 1290 f.

¹³ FO 371/772/17612: Lowther to Grey, confidential dispatch, Pera 4.5.1909.

¹⁴ FO 371/1484/42899: Lowther to Grey, 9.10.1912.

¹⁵ Sonyel: *Ottoman Armenians*, p. 283; Djemal Pasha: *Memories*, pp. 254-62; Esat Uras: *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi* (Armenians and the Armenian question in history), Ankara 1950, pp. 551-70; Mehmet Hocaoglu: *Tarihte Ermeni mezalimi ve Ermeniler* (Armenian atrocities and the Armenians in history), 1976, pp. 572-3; Abdullah Yaman: *Ermeni meselesi ve Turkiye* (the Armenian question and Turkey), Ankara, n.d., p. 122.

'There were important reasons in 1912 for satisfying the Armenians. By reviving the Armenian question in Turkey, the Tsar would not only regain the loyalty of his Armenian subjects, but also would strike a blow against possible anarchy in Transcaucasia', declares Hovannisian.

Hence, Tsar Nicholas II and his advisers were now again prepared 'to resurrect the Armenian question'¹⁶. This is confirmed by Cemal Pasha, who states that the Russian chargé d'affaires at Istanbul regarded the Armenian plan for reform in Anatolia merely as the first step towards the Russian occupation of eastern Turkey¹⁷.

Armenian extremist leaders, encouraged by the Ottoman defeats in the Balkans, and the success of the Balkan nationalities in obtaining their independence, judged the time ripe for achieving their own 'liberation'. According to Armenian writers, Louise Nalbandian and Kapriel Serope Papasian, through propaganda, agitation, and terrorism (methods they borrowed from the Russian nihilists and other anarchists), Armenian extremists hoped to start a great insurrectionary movement in the Ottoman Empire, confidently expecting that, when the Empire was aflame, the European Powers would step in and secure to them an autonomous or independent Armenia¹⁸. In this, they were only copying the Greeks, the Serbs, the Montenegrins, the Bulgars and others who had gained autonomy or independence by organising themselves in secret terrorist societies, by provoking rebellions against the Ottoman Government, and by exterminating the Muslim people.

Yet, in Anatolia, the Armenians did not have the same advantages as the above nationalities: they were scattered throughout the country; nowhere did they constitute a majority of the population; they were divided into hostile sects (Gregorian, Catholic and Protestant); they were disorganised; they lacked administrative capacity; and worst of all, they allowed themselves to be manipulated by the Great Powers, particularly by Britain and Tsarist Russia, who vied with each other to despoil the Ottoman

¹⁶ R. G. Hovannisian: *Armenia on the road to independence, 1918*, Los Angeles 1967, p. 31.

¹⁷ Djernal Pasha, *op. cit.*, p. 275.

¹⁸ Louise Nalbandian: *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California, Berkeley, Los Angeles 1963, pp. 110-111; Kapriel Serope Papasian: *Patriotism Perverted*, Boston 1934, pp. 14-5.

Empire. But the Armenian extremist leaders did not care. They were determined to get what they wanted, and even if they did not succeed, they could try and ruin the Ottoman Empire, without realising that they could, at the same time, ruin their own people¹⁹.

When, as in the past (e.g. in 1828-9 and 1877-8), Armenian leaders again appealed to Russia for active support against the Sublime Porte²⁰, in Turkish eyes the Armenians became the instruments of Russian policy²¹. As a result of Armenian agitation and intrigues with Russia, the situation in Anatolia became so acute that, in April 1913, it was prophesied at the British Foreign Office that the break-up of the Turkish Empire, in Asia as well as in Europe, appeared to be imminent²². This was also confirmed by Armenian writer Krikor Behesnilian, in a booklet published in January 1914²³, in which he observed:

'The country which once was called Turkey in Europe has been gradually, and of late, speedily, dismembered. The Turk can no longer expect to have an independent position in the Near East. He still holds (only temporarily) a very small territory in Eastern Europe. Constantinople (Istanbul) still remains the Turkish capital. The Turk however must be prepared for further defeat in his ill-gotten domains. The fate of Asiatic Turkey, including Stamboul, is in the balance...'

Russia was now using both the Armenians and the Kurds to disrupt the Ottoman Empire. The new British vice-consul at Van, Molyneux-Seel, believed that, if, at any time, either Turkey or the Powers seriously contemplated the granting of autonomy to the Armenians, 'Russia would naturally have done all in her power to prevent such an idea being realised'.

¹⁹ S. R. Sonyel: *Armenian terrorism - a menace to the international community*, Cyprus Turkish Association, London 1987, pp. 5-6.

²⁰ Sublime Porte (*Basali*) refers to the Ottoman Government as *Quai d'Orsay* refers to the French Government.

²¹ Feroz Ahmad: 'Unionist relations with Greek, Armenian and Jewish communities of the Ottoman Empire, 1908-1914', in Benjamin Braude and Bernard Lewis (eds.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire - the functioning of a plural society*, Vol. I, *the Central Lands*, New York 1982, pp. 423-4; see also Djemal Pasha, *op. cit.*, pp. 263 f.

²² FO 371/1783/19793: Lowther to Grey, 26.4.1913, Foreign Office minutes.

²³ FO 371/2130/9911: Krikor Behesnilian: *The truth about the Balkans: the plight of Armenian*, Exeter, January 1914.

An autonomous, or semi-autonomous, Armenian province dividing Turkey from Russia, besides creating discontent among the Russian Armenians, would form a very effective barrier against Russian expansion in that direction, the vice-consul suggested²⁴; whilst British Consul B.A.Fontana reported from Aleppo that the Armenians of Dörtyol were all well-armed with modern rifles, every male adult having one in his possession. The consul also revealed that Greeks and others were smuggling rifles into Turkey 'for the Kurds and Armenians to buy'; and that large numbers of arms were hidden, ready for immediate use in an emergency²⁵.

The situation was so explosive that, in December 1913, Lady Cavendish wrote to British Foreign Secretary Sir Edward Grey, expressing uneasiness about rumours that Russia was likely to annex the eastern provinces of Turkey, which she ignorantly called 'Armenia'. She observed that Noel Buxton had advocated, in the *Nineteenth Century* magazine, the handing over of 'Armenian territory' to Russia, and remarked:

'I cannot look at that as a right solution of the Armenian terror... I have no faith in the Russian Government. Better for the Armenians to remain as they are, and wait for a better day. If handed over to Russia, the Russian Greek Church would at once compel the Armenians to abandon their Gregorian forms, and adopt those of Russian Greek, and the American Missionaries would be sent out of the country.'

Grey tried to console her rather hypocritically:

*'I can only say that, our own object is not the dismemberment, but the integrity of the Asiatic possessions of Turkey, and the securing of reforms, especially in Armenia. For this the cooperation of all the Powers interested is essential, and this, we are doing our best to promote and to make effective'*²⁶.

²⁴ FO 371/1773/35485: Charles M. Marling to Grey, confidential dispatch, Istanbul 25.7.1913, enclosing copy of the vice-consul's dispatch.

²⁵ *Ibid.*, document no. 52128: Sir Louis Mallet to Sir Edward Grey, Istanbul dispatch, 12.11.1913, enclosing copy of the consul's dispatch from Aleppo, 21.10.1913, about his tour of the country.

²⁶ *Ibid.*, doc. no. 56074: Lady Cavendish to Grey, letter, 9.12.1913; Grey to Lady Cavendish, London, 18.12.1913.

Meanwhile, the situation compelled the Ottoman Government to instruct Tevfik Pasha, its ambassador in London, to submit plans for reform in Asiatic Turkey under British officials, and to appeal to the British Government for help. This appeal sparked off a long controversy among the Powers, as Russia opposed it very strongly. All through the summer of 1913 talks were held among the ambassadors of the Powers in Istanbul about the prospective reforms in Anatolia. In these *pourparlers* Russia, assisted by Britain and France (the Triple Entente), posed as the champions of the Armenians, to whom they systematically gave false hopes in order to use them to advance their own interests²⁷; whilst Germany and Austria (two members of the Triple Alliance), took the side of the Ottoman Empire.

The result was the imposition on Turkey, on 8 February 1914, of an amended Russian scheme. The CUP Government was forced by Germany to accept this scheme, although it was not willing to put it into force, as it amounted to a partition of Turkey. For the Unionists, with their experience of Macedonian reforms and their consequences, this agreement seemed a prelude to a Russian protectorate over eastern Anatolia. That is precisely how the Russians viewed it. So great was the fear of the CUP of Russian occupation that it considered the Şeyh Sait Molla Selim rebellion in Bitlis (March 1914) as a pretext for such a move - another Adana incident, but this time on Russia's back door²⁸.

The reform scheme for Anatolia, though much less comprehensive than the original Russian draft, granted considerable autonomy to the six provinces of eastern Turkey, along with the Province of Trabzon, which were to be consolidated into two administrative sectors. Erzurum, Trabzon, and Sivas would form one sector, and Van, Bitlis, Harput, and Diyarbakır the other. Each sector would be administered by a European inspector-general with wide powers. The inspectors-general would be appointed by the Sultan for a fixed term, but could only be removed with the consent of the Powers.

²⁷ Vartan Gregorian: 'Book Review', *The Armenian Review*, Boston, vol. 3, no. 4, Winter 1983, p. 77; Dikran Kevoorkyan: 'Armenian terrorism within the framework of international terrorism', in *International Terrorism and the drug connection*, Ankara 1984, pp. 95-6.

²⁸ See also Djemal Pasha, *op. cit.*, pp. 98 and 271; Ahmad in Braude and Lewis, I, *op. cit.*, p. 424.

In vain did the Ottoman Association in London try to persuade Sir Edward Grey that the Armenian and Chaldean Christians generally desired to remain within the Ottoman Empire, provided that, in addition to full religious liberty already enjoyed, they were guaranteed sound civil administration and real security against violence and ill-usage at the hands of the Kurds. The Association also observed:

'It seems to be equally clear that deliberate efforts are being made by foreign agents to foment civil discord in Eastern Anatolia and frustrate the sincere endeavours of the present Ottoman Government to establish a just and orderly administration in the Armenian (eastern) provinces'.

The reaction of the Foreign Office to this appeal was reflected in the following comment by A.C. (Crew or Crow?): 'The names of the signatories (Thomas Barclay, Harold Cox, Aubret Herbert, Walter Guinness, and E.N.Bennett) do not inspire confidence. They are all names associated with political fads or extremes'²⁹.

All this time the influence of the Dashnakists was increasing at the expense of the Hintchakists and the Armenagan Ramgavar, owing to the more active and extreme policy they pursued. They were well organised; they had a regular and considerable income from subscriptions; and their agents throughout the Armenian villages in the Province of Van worked for the party, and kept in touch with the central committee in the city of Van. According to the new British vice-consul there, Ian Smith, the Dashnak party had actively and secretly imported arms during the year 1913, and distributed them among its followers.

'I have seen Armenians openly carrying these arms in the country districts; a good number of inhabitants displayed a familiar knowledge of the different types of rifles and their mechanisms. In Van, it is said that the Armenians are now better armed than the Kurds. They have obtained a number of modern rifles in addition to a few old Martinis, which the Government had distributed to each village', reported the vice-consul.

The policy of the Dashnakists, he went on, was to put the Armenians in the province in a position to hold their own against the Muslims, should

²⁹ FO 371/2128/4327: The Ottoman Association to Grey, Lamington letter, 28.1.1914.

the necessity arise. The selling of arms in Van was a very profitable trade—a rifle or pistol being sold for nearly three times its real value, and this made the arming of the villagers a not unattractive business for the Dashnak leaders who had taken it up³⁰.

In another dispatch, in January 1914, Smith reported that the Armenians in Van were very optimistic, and believed that, 'numbering as they do about 2/5ths of the population of the province, owing to their superior education and commercial ability', they would, under European control, be able to dominate the Muslim elements of the population. Many Armenians of the intellectual type had been to Russia, America, and elsewhere abroad; considered themselves as Europeans rather than Ottomans, and looked down upon their Turkish fellow citizens.

*'This professional and trading class', went on Smith, 'possibly attracts more attention to its views in Europe than they deserve, and I do not consider that, as regards this vilâyet (province), they properly represent the opinions of the great majority of Armenians who live in their villages and think more of their harvests than of political questions. Apart from... security from raids on the part of Kurds, and theft of their sheep and cattle, (peace) is what the village Armenians chiefly desire...'*³¹

Before the outbreak of the Great War there were four main Armenian parties in Turkey: Dashnaktsutun, Hintchak, Viragazmian Hintchak, and Ramgavar. The first two were described as 'revolutionary, or national socialists', with little difference in their methods of using violence and terrorism to attain their ends, which were autonomy or semi-independence for the Armenians, to begin with, and full independence, ultimately. According to a memorandum drawn up by R. McDonell of the British Foreign Office, the Dashnakists bought arms and ammunition in Russia, and sent them through the Caucasus and Persia to Turkey. They collected men and privately trained them. They planned and carried out every kind of agitation and assassinations, including the murder of wealthy Armenians who refused to contribute to their funds. The policy of the Dash-

³⁰ FO 371/2130/5748: Mallet to Grey, Istanbul dispatch, 30.1.1914, enclosing copy of report by Smith, Van, 10.1.1914.

³¹ *Ibid.*, Report by Vice-Consul Ian M. Smith, Van, No. 1, 10.1.1914.

nak Party was based on the dictum: 'the end justifies the means'. McDowell describes how, in March 1918, the Baku branch joined the Bolsheviks in order to be revenged on the Muslim Tatars, while the party in eastern Turkey was 'social revolutionist'. When the Bolshevik-Armenian coalition was formed, Shaumian, the Bolshevik commissar (of Armenian origin) was warned that a massacre would result, and replied: 'Would any good Dachnak think twice of a few thousand women and children if he saw the realization of his ideals?'³²

The Hintchak programme did not differ markedly from that of the Dashnak, but it devoted more attention to Armenian claims for some form of home rule within the Turkish Empire. Both parties had extremists and moderates. While the Hintchak aimed at the formation of an Armenian state under Turkish suzerainty, according to the moderates, independent, according to the extremists; the Dashnak aimed rather at so organising the Armenian population as to make it an indispensable ally of the Young Turks against the conservatism of the Old Turks. The Hintchak wished to reduce the cooperation with the Turks to a minimum; the Dashnak encouraged it, at least, for a time. The Hintchak programme also advocated propaganda, agitation and terror as a means of reaching its objectives. The 'methods' it advocated were reflections of those put forth by the Russian *Narodnaya Volya* (People's Will)³³.

The Viragazmian was a conservative small group of dissidents from the Hintchak who disliked the occult conspiratorial methods of the latter. The Ramgavar was more moderate. It aimed at maintaining the powers and prerogatives of the Armenian Patriarchate until the claims of the Armenians regarding the special status of the six eastern provinces of Turkey were granted, and was strongly opposed to the anti-clerical tendencies of the Dashnakists³⁴. All or most of these parties incited the Armenians to arm themselves.

While Armenian insurgency was thus gathering momentum, the Ottoman Government was trying half-heartedly to implement the agreement

³² FO 371/4974/E 2404: Memorandum by R. McDonell on the 'Armenian Society Dachnacktsutiun', Foreign Office, 25.3.1920.

³³ Nalbandian, op. cit., p. 114. *Narodnaya Volya* (People's Will), the most significant of all the terrorist movements, which operated in Russia between January 1878 and March 1881. It was established by anarchists and nihilists; see Grant Wardlaw: *Political terrorism - theory, tactics and counter-measures*, Cambridge University Press, 1982, p. 19.

³⁴ FO 371/3658/47314: Richard Webb to A. J. Balfour, Istanbul dispatch, 27.2.1919.

of 8 February 1914 which it found very painful. But Russian policy was never to permit peace in eastern Anatolia. For this, Russia had first to establish a protectorate over eastern Turkey, further to awaken the sympathy of Europe for the Armenians, and to stir up the Muslim tribal *Beys* and influential sheikhs to resistance against the government and the Armenians. It was in accordance with this carefully planned scheme that the Russian government supported Abdul Razak Bedirhani; furnished him with lavish supplies of money on the pretext of restoring tribal rule at Sinai; and through the agency of its consul at Bitlis, provoked Şeyh Sait Molla to rise against the Government³⁵.

When the rebellious Kurds were driven out of Bitlis, some of the ringleaders, including their chief, Şeyh Sait Molla, took refuge in the Russian consulate. On hearing this, Russian Ambassador M. de Giers, very confidentially, expressed his regrets to the new British Ambassador Louis Mallet for 'the admittance of the Kurds to the Russian consulate', as it would encourage the idea that the movement was inspired by Russian agents, but he could not now surrender them. He told Mallet that he would instruct the consul to arrange for their escape³⁶. But Şeyh Sait, who was sentenced to death *in absentia*, remained in the Russian consulate until November when Turkey entered the Great War. He was then captured and executed. During the uprising arms were distributed by the Ottoman Government to the Armenians so that they could defend themselves against the Kurds, and this had a good effect on the community³⁷.

In May (1914) the Grand Vezir informed Mallet that the Kurds were again in rebellion, encouraged by the Russian consul at Hoy (Khoi). Abdul Razak, the Russian protégé, was arranging a huge Kurdish movement, but the Turkish Government was prepared, and its troops were ready on the spot to check it. Mallet recommended to the Grand Vezir to speak to the Russian ambassador at once, which he duly did. The ambassador ostensibly promised to make an inquiry about the Russian consul involved³⁸; but actually did nothing.

It is interesting to note in this connection that the British consul at Erzurum, J. H. Monahan, reported to Ambassador Mallet on 13 June

³⁵ Djemal Pasha, *op. cit.*, pp. 275-6.

³⁶ FO 371/2130/15028: Mallet to Grey, Istanbul dispatch, 5.4.1914.

³⁷ Ahmad in Braude and Lewis, I, *op. cit.*, p. 424.

³⁸ FO 371/2130/24366: Mallet to Grey, Pera dispatch, 26.5.1914.

that M.Clergé had arrived ten days earlier as second secretary to the Russian consulate-general there. He was generally known to be an officer of the Russian army, though his military rank was suppressed there, as was that of his predecessor, Colonel Wychinsky, who, after five years' service, had left two days earlier to take up an appointment in the intelligence department of the War Office in St. Petersburg. 'The staff of the Consulate-General consists of the Consul-General, a first secretary being a member of the Russian Consular Service, a second that is really military secretary, and three well paid Ottoman Armenian Dragomans of whom one is specially attached to the military secretary for the purpose of military information', reported the British consul³⁹.

Meanwhile, the arrival (in May 1914) of the two inspectors-general for eastern Anatolia, Major Hoff, a Norwegian, and M. Westenek, a Dutchman, seemed to be an indication that Armenian dreams were about to be fulfilled, and the Ottoman Empire parcelled out. Perhaps it was a coincidence that, in the first week in May, the Russian paper *Novoe Vremya* published a leading article on Asia Minor and the Triple Alliance, in which it stated that a new claimant in the economic division of Asiatic Turkey had appeared in the person of Austria, a country which had hitherto not been actively interested in the Asiatic continent. This was a reference to Austrian claims for concessions to work the natural wealth of the regions adjoining the southern littoral of Asia Minor - namely the Tekke 'sanjak' (sancak) of the Konya Province, and of the İç İli 'sanjak' of the Adana Province. The paper then referred to the Italian claims, also in the 'sanjak' of Tekke, and expressed the opinion that any friction between Austria and Italy would be adjusted by their powerful ally, Germany, and added that Germany was undoubtedly supporting Austria and Italy in their claims to share 'in the economic division of Asiatic Turkey', and had probably encouraged these two countries to present claims. This would result in all the Powers of the Triple Alliance 'receiving a good share of the Turkish inheritance in Asia Minor'.

The paper then went on as follows:

'This possibility must not be passed unnoticed by the diplomacy of the Triple Entente, and especially by Russian diplomacy. These claims of

³⁹ FO 371/2135/30302: J. H. Monahan to Louis Mallet, Erzurum dispatch, No. 18, 13.6.1914.

*the Triple Alliance to the whole southern littoral of Asia Minor are of such importance to Russia, France and England that it must evoke joint action on their part, and it will be much easier for them to act before the issue of Irades (edicts) by the Sultan granting Italy and Austria the concessions they are seeking than afterwards when it is too late*⁴⁰.

Thus, 'the Armenian reform' scheme was nothing but an excuse for the Great Powers to divide the Ottoman Empire into spheres of economic exploitation. The Turkish Government, however, which dreaded the Russian menace behind the scheme, tried to curtail the authority of the inspectors, and as soon as the Great War broke out, dismissed them⁴¹.

THE DECLARATION OF WAR AND ARMENIAN EXTREMISTS

According to evidence which has recently come to light, during the Great War, Armenian extremists, both inside and outside Turkey, were planning a general uprising in Anatolia, particularly in the northeast, near the Russian frontier, and the southeast, in the region known as Cilicia (Çukurova), with a view to facilitating the advance of the Entente armies into Turkey. The British, French, Russian, American, German, Austrian, Italian, Armenian, and Turkish archives, and many publications, abound in evidence to prove this paramount point; in particular, the British Foreign Office archives at the Public Record Office, in London, the Ottoman war documents published by the Strategic Research and Military History Department of the Office of the Turkish Chief of General Staff, and the Prime Minister's archives (*Başbakanlık Arşivi*) in Istanbul provide much evidence⁴².

⁴⁰ FO 371/2134/20880: Sir George W. Buchanan to Grey, St. Petersburg dispatch, No. 133, 5-5-1914.

⁴¹ See Roderic Davison: 'The Armenian crisis, 1912-1914', *American Historical Review*, LIII, April 1948, pp. 481-505; Vahan Papazian: *Im Hushere* (my memoirs), 3 vols., I, Boston 1950, II and III, Beirut 1952, Vol. III, pp. 241-58 and 543-83; Leo (Arakel Babakhani-an): *Hayots hartsi vaveragrere* (documents on the Armenian question), Tiflis 1915, pp. 301-57; Djemal Pasha, op. cit., pp. 274-6.

⁴² See FO 371 files Nos. 2130 f., and confidential print; *Documents*, Prime Minister's Office (Başbakanlık Dairesi), Directorate-General of Press and Information, Ankara 1982 (atrocious translation of Turkish documents into English); *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ankara 1982, No. 81.

This evidence indicates that, long before the outbreak of the Great War, Armenian extremists, especially in the northeast of Turkey, were intriguing with Tsarist Russia who, since the Treaty of San Stefano (1878), had posed as their champion, and who had never failed to exploit the strained relations between the Armenians and the local Muslim tribes by making full use of land disputes between them. The Russians, at first, incited the Kurds to attack the Armenians in order to make their position precarious in the Ottoman Empire, and to cause them to bring pressure to bear upon the Ottoman Government for Russian intervention in the internal affairs of Turkey. The Russian Consul Cherkov at Hoy (Khoi), we are told by British Ambassador Sir Louis Mallet, was encouraging the Kurdish chiefs to rebel against the Ottoman Government in order to increase Armenian discontent and to diminish Turkish authority⁴³.

When, on 1 August 1914, Germany declared war on Russia, Armenian extremists, who sensed and hoped that sooner or later Turkey would be involved, began to intensify their preparations for the conflict. Armenian leaders in the Ottoman Empire adopted two stances towards the war: the Armenian 'establishment' - businessmen, churchmen, and educationalists - pledged individual support to the Ottoman Government, although they adopted neutrality; while Armenian extremist groups stepped up their anti-Ottoman activities, including the stock-piling of arms in eastern Anatolian cities. On the other side, Armenians in the Russian Empire, far from professing neutrality, supported the Tsar, and joined the Russian forces with the intention of occupying the eastern provinces of Turkey, which they labelled 'Armenia', and uniting with their brothers⁴⁴.

On 5 August, two days after the Ottoman Government declared mobilisation, Kevork V, the Catholicos of Etchmiadzin, wrote to Count Vorontsov-Dashkov, the Viceroy of the Caucasus, asking him to utilise the favourable moment in order to solve the 'Armenian question'. He suggested that the so-called 'Armenian *Vilâyet*s' of Anatolia should be united into a single province and placed under a Christian governor-general, selected by Russia, and independent of the Sublime Porte; and that a consider-

⁴³ FO 371/2130/31341: Mallet to Grey, 2.7.1914.

⁴⁴ Justin McCarthy: 'Armenian terrorism: history as poison and antidote', in *International Terrorism and the drug connection*, op. cit., pp. 88-9; Hovhannes Kachaznoui: *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtsoutiun) has nothinig to do any more*, New York 1955, p. 6.

able degree of autonomy should be granted to the Turkish Armenians. If Russia agreed to do this, all the Armenians would unconditionally support the Russian war effort⁴⁵.

Vorontsov-Dashkov replied that the problems which agitated the Armenians would be solved favourably, but warned the Catholicos that the Armenians should act in strict conformity with his (Viceroy's) orders, and if war were to come, Turkey should appear as the aggressor. It would therefore be undesirable, for the time being, to provoke an Armenian rebellion in Turkey. He added, however, that, in the event of war, he would expect the Armenians to carry out his orders. We are told by R. McDonell of the British Foreign Office that it was Vorontsov-Dashkov who, on the outbreak of war, 'made very considerable use of (the Dashnak Society) for secret service purposes in Turkey, and for creating disturbances and opposing the Turks in Asia Minor'⁴⁶.

On receiving the Viceroy's reply, the Catholicos wrote to Tsar Nicholas II that the Armenians hoped for Russian protection. The Tsar replied: 'Tell your flock, Holy Father, that a most brilliant future awaits the Armenians'⁴⁷. But Russia was not really interested in the Armenians; she was prepared to use them as tools in her expansionist policy, and no more. Blinded by their hatred towards the Turks, they did not realise what a tragic part was being prepared for them in the coming war.

As early as September 1914 the Ottoman Government felt the necessity of keeping the Armenians under surveillance⁴⁸. Armenian revolutionary bands had begun to be formed in Transcaucasia, with the help of Dashnakists, 'with great enthusiasm', comments Kachaznoui⁴⁹. Although the Dashnak Party had given assurances to the Turks that, in the event of a war between Tsarist Russia and the Ottoman Empire, the Armenians would support the latter as loyal citizens, they did not carry out their pro-

⁴⁵ V. B. Stankovich: *Sudby narodov Rossii*, Berlin 1921, p. 238; Gr. Tchalkouchian: *Le Livre Rouge*, Paris 1919, p. 12; Uras, op. cit., pp. 583-5; Kâmurân Gürün: *Ermeni Dosyası* (The Armenian File), Ankara 1984, p. 197.

⁴⁶ FO 371/4974/E 2404: Memorandum by R. McDonell on 'Armenian Society Dachnachtsutium', Foreign Office, 25.3.1920.

⁴⁷ Tchalkouchian, op. cit., pp. 14-5; see also Kachaznoui, op. cit., p. 7.

⁴⁸ *Documents on Ottoman Armenians*, Ankara 1982, KLS 2818, document No. 59, 2-10 - Ottoman acting Commander-in-Chief to Commander of the Third Army, Istanbul, 6.9.1914.

⁴⁹ Kachaznoui, op. cit., p. 5.

mise of loyalty. 'They were swayed in their actions by the interests of the Russian Government; ... even the decision of their own convention at Erzurum was forgotten, and a call was sent for Armenian volunteers to fight the Turks on the Caucasian front. These Armenian volunteer regiments would render valuable service to the Russian Army, in the years 1914 to 1916', relates Papasian⁵⁰.

In the middle of September the Russians, through the Armenians of the Caucasus, were trying to draw to their side the Armenians living in the eastern provinces of Turkey, and to provoke them to revolt. The Armenians were being urged, if the Ottoman Empire entered the war, to revolt, and if conscripted, to desert from the army. They were promised independence on territories to be detached from the Ottoman Empire. The Russians were believed to have sent many men to the Armenian villages, disguised as Turkish peasants, who had brought with them arms and ammunition for wide distribution. The Armenians, however, did not need any Russian encouragement to desert from the Turkish army, as they had already begun to do so in droves, even before mobilisation, and crossing over the border, they joined the Russian army⁵¹.

Following the Ottoman mobilisation, we are told by Aneurin Williams, the British Armenophil MP, hundreds of Armenians fled to the mountains rather than join the Ottoman army; and 'at least three encounters took place (in September) between Turkish gendarmes and bands of such Armenians in the Province of Van'⁵². In a very interesting dispatch, dated 25 September, British Ambassador Sir Louis Mallet referred to the northeastern provinces of Turkey, and declared: 'Developments in Turkish policy may lead to the renewal of the insurrectionary activities of the non-Turkish races there, and consequently force Russia, sooner or later, to define her policy in regard to a region that marches with certain of the more disturbed portions of her own Empire'.

⁵⁰ Papasian, *op. cit.* pp. 37-8.

⁵¹ Acting Governor to Commander of the Third Army, Erzurum dispatch, 14.9.1914; Gürün, *op. cit.*, p. 201; similar report from Mustafa Bey, Governor of Bitlis, dated 18.9.1914; *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, No. 81, December 1982; *Documents on Ottoman Armenians*, document No. 1804; secret telegram of the Third Army to all units, Erzurum, 19.9.1914, p. 8, documents Nos. 1-2; *ibid.* document No. 1899 (95): Cemal, Governor of Erzurum, to the Third Army Commander, telegram, 31.10.1914, enclosing coded telegram from Bayezit District Authority, dated 29.10.1914, p. 17.

⁵² FO 371/2116/51007: Aneurin Williams to Grey, London letter, 18.9.1914.

The ambassador believed that a feeling of 'general pessimism and dissatisfaction prevailed' in the area, which was aggravated by the recent mobilisation. In the Diyarbakir Province certain Kurdish and Armenian villages had refused recruits and contributions. Referring to the 'radical, almost socialistic tendencies' of the Armenian leaders, Mallet observed that the Armenians formed, at most, a third of the total population of the northeastern provinces, but they were organised and armed with rifles', not only in that area, but also in the Adana Province. Their 'relative preparedness' had alarmed the authorities, who, in the Adana Province, had artillery ready to quell resistance, and who, in the Erzurum Province, were arming the local people. The Armenians, however, might 'well respond to a signal for revolution from the Tashnakists, were the moment propitious', remarked Mallet. The Dashnakists had established an ascendancy out of all proportion to their numbers by terrorist methods, and those who refused to be enrolled by them, had their trees cut down and their sheep driven off; they generally suffered, Mallet believed. Many cases had recently been reported by British consular officers.

According to the British ambassador, the ideal of the 'more advanced' Armenians would be an independent Armenian state, freed as far as possible from Russian protection; and that if the Turks were anywhere in difficulties, the Armenians might attempt some movement, with this end in view, independently of assistance from Russia. It was perhaps for this reason that they had not emigrated to Russian territory wholesale. They would probably be joined by many of their compatriots from over the frontier. On the other hand, were the opportunity for a rising to be afforded by a Russian incursion into eastern Anatolia, they would recognise the inevitable and use the Russians, in so far as they could, to their own advantage, treating them as an alternative preferable to their existing rulers. 'Turkish resistance to such an incursion could not count on much help from Armenian elements', remarked Mallet⁵³.

Already, Armenian extremists everywhere had begun to prepare for agitation and possible rebellion. Many Armenian propagandists had dispersed all over Anatolia, and had started to agitate against Turkey. Two Russian subjects were expelled from Erzurum in September for having been suspected of exciting disaffection among the Armenian soldiers in

⁵³ FO 371/2137/59383: Mallet to Grey, Therapia (Tarabya) dispatch No. 607, 25.9.1914.

Turkish service⁵⁴. Numerous circulars and instructions were dispatched to Armenian agitators from Istanbul and abroad, and their distribution was facilitated by the Russian, British, French, and Italian embassies and consulates, which also assisted the Armenian revolutionaries in any way they could. In return, the Armenians undertook to spy for these countries, and to provide them with information which they could not obtain at the time⁵⁵. File 2489 (Foreign Office 371 class) - Public Record Office - is full of documents sent by Alfred Biliotti, the British vice-consul in Rhodes (of Italian origin), about intelligence gathered from various sources, including Turkish, Greek and Armenian agents, on the military activities of the Turks, which information was promptly sent to London, Egypt, and to the commanders of the Dardanelles operations, as early as the latter part of April 1915.

Here are a few examples, from among many, showing Armenian disloyalty to their own country: 1st example. Vahan Cardashian, an Armenian lawyer who served, in the summer of 1915, as high commissioner of Turkey for the San Francisco exhibition, wrote to Lord Robert Cecil, the British ambassador in Washington, on 8 July 1918, claiming that, forty-one days before the entry of the Ottoman Empire into the war, he had informed the British Embassy in Washington of its decision to enter the war on the side of Germany, and transmitted to the British ambassador 'the Turkish plan of campaign'⁵⁶.

2nd example: An Armenian named Diran Yachibekian applied to the British Foreign Office on 11 May 1921 from Paris, appealing for assistance, and saying that he was a former employee of the Administration of Posts in Istanbul, and that in that capacity he had rendered precious services to the British Government.

'When Turkey was still neutral', he explained, 'we had strict orders to keep all the telegrams to the embassies of the Allies. We received many cypher telegraphs for the British Embassy which would have never reached their destination. At the risk of my life, I remitted copies of these telegrams to the British Embassy through M. Nerses

⁵⁴ FO 371/2146/70602: Monahan to Mallet, Erzurum dispatch, 14.10.1914.

⁵⁵ İsmet Parmaksızoğlu: *Ermeni Komitelerinin ihtilâl hareketleri ve besledikleri emeller* (revolutionary activities of Armenian committees and their aspirations), Ankara 1981, p. 77.

⁵⁶ FO 371/3410/129455: Vahan Cardashian to Lord Robert Cecil, New York letter, 8.7.1918.

Noradounghian, the director of the firm Whittall and Company Limited at Constantinople. I kept on then transmitting very precious documents and information as can be proved by the British ambassador at Constantinople. I was very faithful to Britain during the whole period of the war, and devoted, especially during the first critical period of hostilities up to the time Turkey declared war.

This was confirmed by Nerses Noradounghian, an employee of the firm J.W. Whittall and Company Limited at Istanbul, who wrote to Frank Rattigan, the acting British high commissioner, on 26 July 1921, as follows:

'With reference to the claim put forward by Diran Yachibeghian, who was a Telegraph Office Clerk, for services rendered during the war, I beg to state as follows: Just about the time of the outbreak of the War, this person handed to me for transmission to "qui de droit" copies of all the cypher telegrams addressed to the British, French and Russian Embassies, which had been held up by the Turkish Government. For this work a small payment was made to him at the time by the British Authorities here, amounting, I believe, to 20 Turkish Pounds Gold, to be shared between himself and a friend of his, also a clerk in the Telegraph Office. During the War, he, on several occasions, gave me valuable information obtained from Government telegrams, which I transmitted to my principal. I never paid him anything, because I could not allow him to understand that I was in a position to do so. I accepted the information as from friend to friend.'

Nevertheless, on 26 November Lancelot Oliphant of the Foreign Office asked Sir Horace Rumbold, the British high commissioner in Istanbul, to inform Yachibekian that the British Government 'do not feel justified in complying with his request for pecuniary assistance'⁵⁷.

3rd example: On 27 Decembre 1914 the British warship HMS *Doris* carried out a raid on İskenderun (Alexandretta), where the railway station was occupied, the telegraph wires were cut, and the instrument was removed. Three Armenian railway officials themselves smashed the electric batteries on the lines 'with particular satisfaction', reported Captain Frank

⁵⁷ FO 371/6575/E 5569: Diran Yachibekian to Foreign Office, Paris letter, 11.5.1921; *ibid.*, document No. E 9022: Frank Rattigan to Lord Curzon, Istanbul dispatch, 29.7.1921; *ibid.*, document No. E 12057: Yachibekian to Foreign Office, Istanbul letter, 27.10.1921.

Larken. They then appealed for protection, stating that they would be hanged for the damage done. They were taken on board the ship. One of them could speak French. They were subjected to a searching inquiry, and gave 'useful information' to the enemies of their country⁵⁸.

4th example. On 20 July 1915 the British minister in Sofia, M. O'Beirne, reported to the Foreign Office that the editor of the Armenian paper published in the Bulgarian capital communicated the following information obtained from his agents in Turkey:

*'Turks are now suffering greatly from lack of munitions of war. Their factory at Zeytun Burnu can only turn out 30,000 rounds of small ammunition and 200 shells a day. The limited output is due to some extent to the shortage of coal. Turks are therefore preparing an extensive offensive in Gallipoli in order to gain decisive success before the shortage of munitions of war becomes too pronounced'*⁵⁹.

5th example: In March or April 1916 an explosion took place in the arsenal in Istanbul, killing more than 150, and wounding a few hundred people. It was said that this had happened through a mine exploding by accident; but the truth was that it was the work of an Armenian⁶⁰.

Moreover, on 29 October 1914 the British consul at Batum, P. Stevenson, wrote to the Foreign Office that the Armenian organisations had set up a volunteer corps of about 45,000 men, 'presumably for service in Asia Minor, in conjunction with Russian forces, in the event that military operations against Turkey should be rendered necessary'. Recruits for this corps were concentrated and trained at Alexandropol. The local Armenian newspapers strongly recommended to their coreligionists living in Persia to remain in the country, and to those who had left, to return to their homes with the least possible delay, in order that, when the time came,

⁵⁸ FO 371/2483/15633: Admiralty to Foreign Office, dispatch, 9.2.1915, transmitting a report of the proceedings off the Syrian coast from 14 to 27 December 1914 of HMS *Doris* - Captain Frank Larken to Vice-Admiral HMS *Swiftsure*, Port Said, 27.12.1914. File FO 371/2489 is full of documents on Armenian and other Christian espionage against the Turks; see also FO 371/3058/114458.

⁵⁹ FO 371/2477/98392: Mr. O'Beirne to Foreign Office, cipher telegram, No. 375, Sofia, 20.7.1915.

⁶⁰ FO 371/2770/180941: War Trade Intelligence Department, Secret Report No. 21/454, Bucharest, 4.8.1916.

they should be ready on the spot to take up arms and assist the Russians 'in ridding the Christian population of Asia Minor and Armenia, once and for all, of the Turkish yoke'⁶¹.

ENTRY OF THE OTTOMAN EMPIRE INTO THE WAR

When Russia declared war on the Ottoman Empire in November 1914, the Armenians of Russia pledged loyalty to Tsar Nicholas II, who promised 'to free' the Turkish Armenians. Soon after, Alexander Hatisian, the president of the Armenian National Bureau in Tiflis, in an appeal to the Tsar, declared:

'From all the countries the Armenians are hurrying to enter the ranks of the glorious Russian Army, in order, with their blood, to serve for the victory of the Russian arms... Let the Russian flag fly freely over the Dardanelles and the Bosphorus... Let the Armenian people of Turkey, who have suffered for the faith of Christ, receive resurrection for a new life under the protection of Russia'.

The Armenian National Bureau began to make auxiliary military preparations, and to organise bands called *kumbas*, which joined the Russian army⁶².

Full of optimism, the Russian Armenians, in addition to contributing more than 200,000 men to the regular Tsarist armies, formed seven volunteer contingents specifically to assist in the 'liberation' of 'Turkish Armenia'. The partisan tactics of the volunteers, and their knowledge of the rugged terrain, proved invaluable to the Russian war effort⁶³. This is also confirmed by two Armenian leaders. Avedis Aharonian, the president of the Armenian delegation to the Paris Peace Conference, stated on 26 February 1919:

'... At the very beginning of the war, our nation not only forgot all the grievances against Tsarist rule, and rallied wholeheartedly to the Russian flag, in support of the Allied cause, but our kinsmen in Tur-

⁶¹ FO 371/2147/74733: P. Stevens to Foreign Office, dispatch, 29.10.1914.

⁶² *Horizon*, Tiflis, 30.11.1914; Hovannisian: *Road to independence*, p. 45; Uras, op. cit., p. 594; Stankevich, op. cit., p. 239; FO 371/2484 and 2485/46941.

⁶³ See also Karganoff: *La participation des Arméniens à la guerre mondiale sur le front du Caucase, 1914-1918*; Tchalkouchian, op. cit., pp. 21-31; Khatissian: 'Kaghakapeti me hishatkneré', *Hairenik Amsakir*, X, October 1932, pp. 155-9.

key and all over the world, offered to the Government of the Tsar (the Russian Embassy archives in Paris prove this) to establish and support Armenian legions, at their own expense, to fight side by side with the Russian troops under the command of Russian generals...'

Boghos Noubar, president of the Armenian National Delegation, was more revealing when he added:

*'...At the beginning of the war, the Turkish Government had offered to grant to the Armenians a sort of autonomy, asking from them, in exchange, volunteers to rouse the Caucasus against Russia. The Armenians rejected this proposal and placed themselves, without hesitation, on the side of the Entente Powers, from whom they expected liberation...'*⁶⁴

In a letter dated 28 October 1914, Garabet Hagopian, the chairman of the Armenian Patriotic Association in London, informed British Foreign Secretary Sir Edward Grey that the Armenian people had not been idle spectators, but that when the war broke out, they offered up 'special supplications in their Churches for the success of the land and sea forces of the British Empire'. Armenians serving in the Russian lines with the Caucasian Army were 'giving a good account of themselves', while a number of them were serving with the French army as volunteers. He went on to observe that, after the war resulting in the 'glorious victory of the Allies', Russia should be given a mandate to take charge of the eastern provinces of Turkey, and establish 'a really efficient and honest administration' under which it might be possible for the Armenians to freely exercise their duty and privileges 'as Christians and as pioneers of a true civilisation'⁶⁵.

On 10 November, Lieutenant-Colonel G. M. Gregory, president of the Armenian United Association of London, in a letter to the Under-Secretary of State, Home Office, remarked:

'It is well known to the Government that the Armenians, as a body, whether British-born, naturalized or Ottoman subjects, are absolutely loyal to the Allies who are now opposed to Germany, Austria,

⁶⁴ FO 371/4376/PID 206: Paris Peace Conference, 26.2.1919.

⁶⁵ FO 371/2116/64791: Garabet Hagopian to Grey, letter, 28.10.1914.

*and Turkey. Considerable numbers of them are fighting under the Russian flag, while smaller numbers are with the French and British forces*⁶⁶.

On 5 December, one of the Armenian leaders in the United Kingdom, Krikor Behesnlian, wrote to Sir Edward Grey:

*'I hardly need to convince you that the Armenians at home and abroad are on the side of the Allies, praying and longing for a victory for them... Writing as I do in the the name of the Armenians in England, and in my own name, I may be allowed to state that it truly is hard for us to be considered by the law as alien enemies when we have a natural dislike for Turkey as a misruled State, and abhor her latest madness. We are quite justified to expect a deserving defeat and ultimate dismemberment for that country...'*⁶⁷

Moreover, the Archbishop of Canterbury, and many other British dignitaries, including Armenophils such as Lord Bryce, Lord Robert Cecil, and others, admitted that, 'during the war the Allies definitely encouraged the Armenians to join as volunteers in fighting for the Allied cause, and supplied them with munitions of war...'⁶⁸

Meanwhile, a committee was established in Batum, consisting of Russian, Armenian, and Greek members, in order to facilitate the import into Turkey of arms, ammunition, and explosives; to provoke rebellions in the Black Sea region by utilising the services of the Armenians and Greeks living there; and to gather intelligence and pass it on to the Russians. Many Armenians in the towns and villages east of the Hopa-Erzurum-Hinis-Van line did not comply with the call for enlistment, and escaped to Russia, where they joined the Armenian organisation working against the Ottoman Empire. Numerous Russian weapons were discovered in the houses, schools, and churches of the Armenians in a number of places, and Armenian bands, consisting mostly of army deserters, began to attack and murder innocent Muslim villagers.

⁶⁶ FO 369/776/72725: G. M. Gregory, president of the Armenian United Association of London to Under-Secretary of State, Home Office, London letter, 10.11.1914.

⁶⁷ FO 371/776/79716: Krikor Behesnlian to Grey, private letter, 5.12.1914.

⁶⁸ FO 371/5209/E 2245: Harold Spender to Lloyd George, memorandum entitled 'The peace settlement in the Near East', received on 27.3.1920.

Following these incidents, the Ottoman Third Army command began to realise that the Armenians were plotting a rebellion. In fact, plans for such a rebellion were under way in various places where arms, ammunition, and explosives had been stored for future use. The principal centres of the rebellion were to be Van, Bitlis, Erzurum, and Karahisar, and secondary centres were to be Sivas, Kayseri, and Diyarbakır - all locations on the supply lines of the Ottoman Army. As it became evident from the confessions of a number of Armenians before the court-martial held at Sivas, the Armenians had already appointed generals, inspectors, war commanders, and guerrilla leaders, and had ordered the registration of all Armenian males of thirteen and over at the Dashnak branches. They would later be armed and used in the revolt.

This was partly confirmed by Francis Blyth Kirby, the former acting British vice-consul at Rostow-on-Don, who wrote to the Foreign Office from London five days after the Russians declared war on Turkey, that, before leaving his post, a wealthy Armenian prince named David Chernoff had told him that the Armenians in Russia and Turkey were extremely anxious that war should break out between these two countries, in which case they would avenge themselves on the Turks for all the wrongs they claimed to have suffered at their hands. He also stated that 60,000 Armenians in the Caucasus, and on the frontier, had already volunteered to fight the Turks in the event of war breaking out, and were begging the Russian Government to supply them with arms. He believed that a revolution would break out among the Armenians generally, if they thought that they could rely on the support of Russia under whose protection they hoped to obtain the freedom of their country⁶⁹.

In Cairo, Bogos Noubar, one of the Armenian leaders in the recent negotiations for the introduction of reforms in eastern Turkey, on 12 November represented to M. Cheetham, the British diplomatic representative there, that the Armenian population of Cilicia would, now that there was no longer any hope of agreement with Turkey, be ready to enrol themselves as volunteers to support a possible disembarkation at Alexandretta (İskenderun), Mersin, or Adana, by the allied forces. Valuable assistance could be provided by the Armenians of the mountainous districts who, if supplied with arms and ammunition, would rise against Turkey. A number of men could also be supplied by the Egyptian Armenians.

⁶⁹ FO 371/2146/68443: Francis Blyth Kirby to Foreign Office, 6.11.1914.

At the British Foreign Office, Lancelot Oliphant, an official, commented on this suggestion as follows:

'It is obvious that Russian success near Erzeroum would encourage the Armenian districts, south west of that city, and a landing at Alexandretta might be the last link in a chain to cut across the Empire and cripple it most seriously. The difficulty lies in the shortage of arms, and the absence of the means of distributing them. I venture to think that, while the crucial struggle continues to rage in West Europe, it might be better to wait, unless the Russians desire such action as a diversion...'

Other officials, and Foreign Secretary Sir Edward Grey himself, did not support this venture, as they did not consider it wise to arm and stiffen, by expeditionary forces, an 'undisciplined and irregular' population; and besides, there were no trustworthy, representative Armenian leaders with whom to communicate, and through whom to distribute the arms. The British could not spare such arms, nor could they get them into the country⁷⁰.

Nevertheless the doom of the Ottoman minorities was sealed in Paris, on 30 December, when Sir Henry McMahon, representing the British Foreign Office, met his French opposite, M. Gout, who was accompanied by Colonel Hamelin of the French War Office, and M. Peretti of the French Foreign Office. McMahon was accompanied by G. H. Fitzmaurice of the British Embassy in Istanbul, and Percy Loraine of the British Embassy in Paris. M. Gout suggested that the Allies should stir up an anti-Turkish movement among the Arabs, and also use agents to promote an anti-Turkish movement among the Maronites and others. To this, McMahon replied that it would seem unwise to attempt to engineer revolts, etc., 'unless we were in a position to support them effectively', he remarked⁷¹.

'When the Great War came', points out Aubrey Herbert, 'the Christian minorities (in the Ottoman Empire) were hailed by the French and by Mr. Lloyd George as the small allies of the Great Powers who were fighting Turkey'. The Armenians, 'flattered by their recognition, went to the help of the invading Russian troops..., and from that moment their

⁷⁰ Ibid., document No. 70404: Cheetham to Grey, 12.11.1914.

⁷¹ FO 371/2480/1942: Bertie to Foreign Office, Paris dispatch, 4.1.1915, enclosing copy of dispatch from McMahon to Grey, dated 1.1.1915.

peril became dreadful and imminent. Their doom was made irrevocable when Mr. Lloyd George, changeable in everything else, remained steadfast in his appeal to the minorities in Asia Minor to wage war on our behalf, remarks Herbert⁷².

In fact, Lieutenant-General Sir John Maxwell had informed Lord Kitchener on 18 October that Christians in large numbers had taken refuge in the Lebanon, where they were practically without 'any means of defence'. He had been asked by the committee in Cairo whether the British Government would give their support to the arrangement made with Greek Prime Minister Venizelos for the supply of arms to be sent over immediately hostilities were commenced with Turkey. They stated that they could do this easily if the idea were supported by the British Government. When the Foreign Office asked for Sir Louis Mallet's views on this, the latter replied that, if Britain were at war with Turkey, and in the event of operations in Syria, the supply of arms to Maronites and other Christians of the Lebanon would be 'the natural' step to take 'as they occupy good position for cutting the Turkish railway communications between Beyrout and Homs and Damascus; and successful raids could hold up the Turks from receiving reinforcements from the North'. But Mallet stressed that it was dangerous to give any undertaking to the committee before hostilities began, as it might be divulged, and might have the effect of driving the Turks to occupy the Lebanon at once, and 'possibly kill the Christians before they are armed'⁷³.

Sir F. Elliot, the British minister in Athens, telegraphed to Grey on 7 December that some Maronite emissaries had obtained from the Greek Government the promise of about 2,000 Gras rifles and a large quantity of ammunition 'in order to raise an insurrection in the Lebanon', provided that the Allied Powers consented. Elliot asked Grey, if the British Government concurred, to send the necessary instructions to the Admirals and to Cyprus, where the vessel, which would also be lent by the Greek Government, would call⁷⁴. The Foreign Office informed Sir F. Bertie, their ambassador in Paris, and asked him to bring this to the notice of

⁷² Aubrey Herbert, *op. cit.*, p. 275.

⁷³ FO 371/2143/61124: Sir John Maxwell to Earl Kitchener, cipher telegram No. 183, 18.10.1914.

⁷⁴ FO 371/2147/79916: Sir F. Elliot to Grey, cipher telegram No. 388, Athens, 7.12.1914.

the French Government. The French Government agreed that the 'Maronite insurrection' would probably be premature, but they did not wish to discourage it. Thereupon the British Foreign Office informed Elliott that, if the Maronites fully realised the danger to which they would be exposed should the arms and ammunition be found in their possession, and nonetheless still desired them, the British Government would not oppose, though they could not aid the conveyance of the munitions to the Lebanon⁷⁵.

Meanwhile, the Secretary of State for the Colonies, Harcourt, informed the officer administering the Government of Cyprus that the Maronite Christians of the Lebanon were being supplied with arms by the Greek Government 'to resist Turkish attacks'. It was proposed that the arms should be sent to Cyprus and transported to Asia in small sailing boats. The administrator of Cyprus should communicate confidentially with the British minister in Athens with a view to giving the necessary facilities for the passage, through Cyprus, of these munitions.

High Commissioner Clauson obeyed these instructions and telegraphed to Athens as follows: 'I am instructed to communicate with you with a view to the necessary facilities being given for the transit of Greek Government arms. Secrecy is essential to avoid complications with the Cyprus Greeks and Moslems'. But he warned the Colonial Secretary as follows: 'No doubt you realize the possibility of local irredentist vapouring over Hellenic munitions of war and Moslem misunderstanding. The Cyprus Greeks normally incline to oppress the local Maronites and I cannot understand the Greek Government's *locus standi* in the Lebanon, but presumably the Foreign Office is consulting Consul-General Cumberbatch...'⁷⁶. The arms were apparently ultimately delivered to the Maronites.

Between November 1914 and May 1915 Armenian extremists and insurgents caused many incidents all over the Ottoman Empire, as is confirmed by Turkish war documents⁷⁷. Armenian soldiers, officers, and doc-

⁷⁵ *Ibid.*, document No. 81212: Sir F. Bertie to Foreign Office, cipher telegram No. 550, Paris, 10.12.1914.

⁷⁶ FO 371/2479/1820: Colonial Secretary Harcourt to High Commissioner of Cyprus, cipher telegram, 1.1.1915.

⁷⁷ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* No. 1812; Kâzım, Commander of the mobile division at Saray to Commander of Third Army, cipher telegram, 29.11.1914, p. 23; Niyazi Ahmet

tors, serving in the Turkish Army, took every opportunity to escape with their weapons, and to join the Russian Army, taking with them vital information about the position and resources of the army. It was later observed on many occasions that, in the most critical moment of a battle, the positions of Turkish munitions and reserves were pointed out to the Russians. Moreover, the Armenian soldiers in the Ottoman Army were inciting the Turkish soldiers to desert, and thus creating confusion and defeatism in the battle lines. Some Armenians behind the lines did not hesitate to murder wounded Turkish soldiers who were sent back for treatment, and constantly communicated with the Armenians in the Russian Army, informing them of the position and state of the Turkish units. Coded messages exchanged between them were frequently intercepted⁷⁸.

On 31 January 1915 the Director-General of Security of the Ottoman Ministry of the Interior informed the Director of Ottoman Intelligence that, reliable sources reported irregular communication between the Armenian Patriarchate in Istanbul and the Catholicosate at Etchmiadzin, through the Italian Embassy in the Ottoman capital. The Intelligence Service was therefore requested to conduct an extensive and secret investigation on the method of such communication, 'which is likely to facilitate and effect the transmission of our most important secrets, and our military position, to Russia', it declared. Despite the censorship on correspondence and communications with foreign countries, the Armenians were reported to have been carrying on with their external communications, and also passing on information under coded words and sentences the meaning of which was only known to themselves⁷⁹.

On 11 February, a Major K. El-Awad wrote to Cecil Spring-Rice, the British ambassador in Washington, suggesting the possibility of a voluntary and armed expedition against the Turkish forces in Syria.

'If Great Britain could accept our volunteers in some camp in Cyprus where, with the help of a few non-commissioned officers, I could turn them into an organised body, and hold them ready within a striking

Banoğlu: *Ermeni'nin Ermeni'ye zulmü* (the oppression of the Armenian by the Armenian), Ankara 1976, p. 59; *Documents on Ottoman Armenians*, pp. 50-51 and 63-4, document No. 1906 (102): from the Commander, special service volunteers' battalion, to Third Army Commander, circa 15.2.1915.

⁷⁸ *Documents on Ottoman Armenians*, p. 449.

⁷⁹ *Ibid.*, document No. 1901, p. 97.

distance to land on the Lebanon coasts, in case of necessity, or use them as an auxiliary force to an expeditionary force of the Allies, the results would outweigh any expenditure and trouble', he declared. '...This project would influence favourably the wavering Druses and the Mohamedan population of Syria... we shall have to look to the Allies for transportation, arming and maintenance of these volunteers'.

But the Foreign Office and the War Office did not concur, and the scheme was apparently turned down⁸⁰.

On 24 February Count Benckendorff, the Russian ambassador in London, wrote to the British Foreign Office, asking them, on behalf of the Russian Foreign Minister M. Sazonov, whether the British Government would join with France in sending arms and ammunition to Alexandretta for the use by the Armenians against the Turks. This inquiry called forth a number of comments at the Foreign Office. Harold Nicolson remarked:

'Even if we could spare these rifles, I do not see how we could organise their transport from Alexandretta to the interior, or trust the Armenians to make any effective use of them. Besides, now that the Goeben and Breslau will be occupied, I do not see why the Russians shouldn't attempt to land arms at Samsun'.

G. T. Clerk commented: 'This is an impracticable scheme in the present circumstances'. Thereupon Sir Edward Grey replied, with the concurrence of the Army Council, that the difficulty of transporting these munitions from Alexandretta to the interior rendered the scheme impracticable, and suggested that, if the Russian Government thought that 'the Armenian insurgents' would be of real value to the Allies, the Russians themselves should supply them with these munitions through the Black Sea littoral⁸¹.

It is interesting to note in this connection that, on 15 February, Sir Henry McMahon wrote to Sir Edward Grey, confidentially, giving a 'brief and incomplete summary' of the views held by what he called 'prominent and representative' Syrians, both in Egypt and Syria, about the future of the latter country.

⁸⁰ FO 371/2480/27310: Sir Cecil Spring-Rice to Grey, Washington dispatch no. 55, 15.2.1915, transmitting copy of a letter from a Major K. El-Awad.

⁸¹ FO 371/2484/46942: Russian ambassador to Foreign Office, 17.4.1915.

'In the North of Syria it is of vital importance to England that no other Naval Power should hold Alexandretta', they had declared. 'Alexandretta is the finest natural port in the Mediterranean and can be made impregnable. Whoever holds it, commands the entrance to the Suez Canal. Her potential value as a city of commerce requires no dreamer to foresee'.

The Maronites alone stood by France; the Syrian Orthodox, the Greek and Armenian Churches were against her. Sentiment, however, might urge the forward school of French politicians to insist on the French Government laying claim to part, at least, of Syria. 'There is, of course, more than a probability that Russia will also attempt to push down towards Adana and Alexandretta from the Armenian Plateau...', concluded McMahon⁸².

Back in Anatolia, in the winter of 1914 the Ottoman Army set out to regain the provinces it had lost to Russia in 1829 and 1878. Enver Pasha, the Minister of War, personally directed the Caucasus campaign, but his 100,000-man force was decimated at Sarikamış in January 1915, by the bitter cold weather and by the stubborn resistance of several Russian divisions assisted by three Armenian volunteer units from Transcaucasia⁸³. The Armenians were acclaimed by all the leading organs of the Russian press as the 'saviours' of the Caucasus⁸⁴. According to the Italian paper *Tribuna* of 14 May 1915, 'Enver Pasha accused the Armenians as traitors, and this accusation was probably correct, for the Armenians never failed, under any circumstance, to desire the triumphant march of Russia, and to help towards it ... They hoped to see the Salvation reborn from the embers of Europe in conflagration...', declared the paper⁸⁵. The way was

⁸² FO 371/2480/23865: Sir Henry McMahon to Grey, confidential dispatch no. 23, Cairo, 15.2.1915.

⁸³ N. Korsium: *Sarykamyshskaia operatsiia na Kavkaskem fronte morovoi voniny v 1914-1915 godu*, Moscow 1937; E. V. Maslovskii: *Mirovaia voina na Kavkaskem fronte, 1914-1917*, Paris 1937, pp. 51-134; W. E. D. Allen and Paul Muratoff: *Caucasian battlefields..., 1828-1921*, Cambridge 1953, pp. 240-85; M. Larcher: *La guerre Turquie dans la guerre mondiale*, Paris 1926, pp. 375-89; Harutiunian: 'Sarighamishi jakatamarti dere Kovkase turtakan nerkhuzhman vtongits prkelu gordsum (1914), t. dektember', *Banber Hayastani Arkhiunesi*, 2, 1967, pp. 89-109; Ali İhsan Sabis: *Harb hatıralarım* (my war memoirs), Ankara, n.d., vol. II, pp. 41-160; Hovannisian, op.cit., pp. 45-7.

⁸⁴ FO 371/6561/E 14000: British Armenian Committee: *The case for Armenia*, 1921.

⁸⁵ FO 371/2771/125694: The Residency, Cairo, secret dispatch, 2.6.1916, enclosing secret summary No. 4 of the Arab Bureau, 16.6.1916; *Tribuna*, 14.5.1916.

now prepared for a new Russian push into eastern Anatolia, to be accompanied by an open revolt against the Sultan⁸⁶.

In March 1915, Armenian insurgents indulged in numerous atrocities against the civilian Muslim population of a number of villages. The victims included women and children. These atrocities are too horrible to describe here⁸⁷. The Dashnaktsutium as a party bears a major portion of responsibility, for it was often the leading force in perpetrating these massacres. The Dashnakists organised bands, recruited mainly from Armenian army deserters, that would attack the Muslims and often exterminate the populations of entire villages, as is confirmed by Vorontsov-Dashkov⁸⁸, who had himself made use of such bands⁸⁹.

At the All-Armenia National Congress held in Tiflis in February 1915, it was revealed that the Russian Government had given the Dashnakists 242,000 roubles to arm the Turkish Armenians and to provoke their uprising at an opportune moment, as is revealed by B. A. Borian, an Armenian writer⁹⁰. In March 1915 Dashnak bands attacked a small gendarmerie detachment between Zeytun and Maras, and killed six gendarmes. By the middle of the month there was a full-scale rebellion among the Armenians of the Province of Van, who were armed with Russian weapons - although the main Van rebellion did not begin until 17 April.

As these incidents continued, on 3 March, M. Varandian, the delegate of the Armenian committee in Sofia (Bulgaria), requested Sir H. Bax-Ironside, the British minister there, to ask the British Government whether it could use the services of 20,000 Armenian volunteers to operate a descent upon the coast of Licia, in the region of Alexandretta. Half of the troops were ready in America, and the rest in the Balkans. Several com-

⁸⁶ Hovannisian, *op. cit.*, pp. 45-7; Hikmet Bayur: 'Birinci Genel Savaş'tan sonra yapılan barış antlaşmalarımız' (our peace treaties after the First World War), *Bellelen*, XXX, No. 117, January 1966, pp. 439-80; Allen and Muratoff, *op. cit.* pp. 251-77; Sabis II, pp. 41-160; FO 371 files 2146, 2484 and 2485.

⁸⁷ See *Documents on Ottoman Armenians*, documents nos. 15 and 1819, pp. 40-41.

⁸⁸ I. I. Vorontsov-Dashkov: *Vsepaddonneishaia zapiska po upravleniiu kavkazskim kraem generala adiutanta grafa Vorontsiva-Dashkova*, 1907, pp. 13-4; see also Firuz Kazemzadeh: *The struggle for Transcaucasia*, Oxford 1951, p. 19.

⁸⁹ See note 32 above.

⁹⁰ B. A. Borian: *Armenia, mezhdunarodnaia diplomatii i S.S.R.*, Moscow 1928, vol. I, pp. 360-2; Kazemzadeh, *op. cit.*, p. 26; Uras, p. 604.

mittees existed for sending the troops to the destination to be chosen by the British Government: Cyprus was suggested as a base. The Armenian committee hoped that, by their cooperation in the conquest of this region, they would secure its being placed under British protection.

The British War Office asked the Foreign Office to find out from Count Benckendorff, the Russian ambassador in London, who the responsible leaders of these Armenians were, and whether they could take over the arms if landed at, or near, Alexandretta, without an expedition being sent there to occupy the country adjacent to the harbour. 'The arming of these Armenians is part of a scheme for the occupation of Alexandretta, which is not in contemplation at the present moment', added the War Office. On 6 March the Foreign Office duly complied with the War Office request, and asked Count Benckendorff for the names of the responsible leaders of the insurgent movement; and when it took the Russian ambassador a long time to reply, the Army Council decided that no useful purpose would be served by pursuing the scheme. The Foreign Office then informed Bax-Ironside in Sofia that the scheme was impracticable, and that he should avoid giving the Armenian committee any encouragement⁹¹.

Early in March 1915, Lord James Bryce, a champion of the Armenians, called at the Foreign Office with a suggestion that Russia should be approached to announce that she would be prepared to agree to an autonomous Armenia being eventually instituted under Russian protection. Such a declaration would please the Armenians, Bryce thought, and stimulate them to afford material assistance to the Allies in conflict with Turkey. He said that there were some thousands of Armenians, in the United States principally, who would gladly volunteer for service, and they might be sent to Egypt and Cyprus for training. Lord Kitchener, however, did not consider this feasible for various military reasons⁹².

On 22 March, Miran Sevasly, an Armenian lawyer of Boston, U.S.A., wrote to Cecil Spring-Rice, the British ambassador in Washington, asking for permission for six Armenians to go to Cyprus in order to organise a rising in Cilicia against the Turks. These Armenians were all Turkish subjects and belonged to the Hintchak Party.

⁹¹ FO 371/2484/25073, 25167 and 28172: Ironside to Foreign Office, 3.3.1915; War Office to Foreign Office, 4 and 9.3.1915.

⁹² FO 371/2485/30439: Minute by Sir A. Nicolson, 9.3.1915.

'The Armenians', he added, 'who have always been on the side of the Allies, and who have sent thousands of volunteers to France, Germany and the Caucasus to join the French or Russian armies, are now shedding their blood for the cause of the Powers of the Triple Entente. Their trip is patriotic, to help the Allies to bring the downfall of Turkey.'

Two weeks later Sevasly wrote, in response to a query, about their purpose in Cyprus, and explained that they would stay there for some time until they found a boat to take them to the Cilician coast. On 7 April Spring-Rice sent to Grey the correspondence with Miran Sevasly, who had said that he was acquainted with Lord Bryce, and asked whether facilities should be granted. The Foreign Secretary thereupon consulted Lord Bryce about Sevasly's credentials. Bryce declared that he had known Sevasly for many years, and had always found him trustworthy. He wrote to the Foreign Office on 26 April:

'They are, as I told the Secretary of State and the Admiralty some time ago, trying to organise a rising of the warlike Armenian mountaineers of Cilicia against the Turks when a favourable moment arrives. Such a rising might be decidedly useful to us when we are fighting the Turks on land; and Cyprus is the best place from which to try to open communication with the Armenians of Marash, Anital (? Antep) and Zeitun. Steps are now being taken, as I understand, with the approval of the War Office, to form a force of Armenian volunteers to act somewhere.'

The Foreign Office transmitted the copies of the correspondence with Miran Sevasly to the Colonial Office, and recalled that the Army Council had repeatedly expressed the view that half-organised volunteer risings would have little value, and that they should not be encouraged. Besides, such an expedition would result in 'the massacre of many innocent Armenians'. Sir Edward Grey proposed, therefore, to instruct the British ambassador in Washington to inform Sevasly that the desired permission could not be granted⁹³.

This was followed by a letter from Miran Seraslan, chairman, M. D. Manuelian, treasurer, and Y. Servart, secretary, of the Armenian National

⁹³ Colonial Office documents CO 67/178/20859: Law to Colonial Office, 4.5.1915.

Defence Committee of America, addressed to Sir Edward Grey from Boston, U.S.A., and dated 23 March 1915, informing the latter that they were making preparations to send volunteers to Cilicia, where a large number of the population would 'unfurl the banner of insurrection against Turkish rule', which would greatly help to disperse and to prevent the onward march of the Turks against Egypt. This insurrectionary movement of the Armenians would be able to bear fruit, they claimed, because it would extend from the seashore, viz. from that part of the country known as 'Souedian (Süveydiye) and Tchokmarzovan (?) through Giaouz-Dagh (Yavuzdağ) to Marash and Fundejak (Fındıcık), and thence to Zeitoun, Furnuz, Hadjin and Sis, and thus establishing a war zone extending from the Taurus to the sea'. The Foreign Office found this scheme slightly more mature than that previously put forward, but equally impracticable⁹⁴.

Again early in April, British Armenophil MP Aneurin Williams informed Foreign Secretary Sir Edward Grey, that he had put down a question for the day that the House of Commons would re-assemble, asking of the British Government whether it would use its influence to secure for 'Armenia', after the war, some measure of autonomy similar to that promised to Poland. As chairman of the British Armenian Committee he claimed to know that the Armenians were 'most anxious' about their future, and did not wish to be left 'entirely to the will of Russia'. They recognised that Russian protection over, or perhaps annexation of, their country was inevitable; but they were very anxious that, if this came about, it should not come about 'by the other Great Powers simply washing their hands of Armenia and recognising that it is Russia only who is concerned'. They desired that there should, at least, be some definite compact between Russia and the other Great Powers, by which, certain definite rights would be secured to 'Armenia', even under Russian ownership or suzerainty. They looked, above all, to England which, if possible, should govern their country. 'They recognise, of course', remarked Williams, 'that in Armenia they are a minority, though nearly half the population, and by far the largest homogeneous element, besides being the most progressive'. They therefore did not ask for self-government in the full sense, which was impossible in the existing condition of their country.

⁹⁴ FO 371/2485/41444: Armenian National Defence Committee of America to Grey, Boston, U.S.A., 23.3.1915.

Williams laid these considerations before the Foreign Secretary in the hope that he would give the Armenians 'all the comfort' he could in their 'grave anxiety'⁹⁵.

The secretary of the Armenian Committee in Paris, Archag Tchobanian, too, who was described by Aneurin Williams as 'a very noted author among the Armenians', addressed a similar letter to Sir Edward Grey, repeating the same points, and supporting a Russian protectorate over, rather than an annexation of, his country, which would include most of eastern Turkey⁹⁶. He repeated these on 5 May, insisting on an autonomous Armenia based on the reform scheme of 1913, to include the six eastern provinces, plus Cilicia, where the Armenians, though not in a majority, 'constitute its most important ethnical unit, and since a commercial outlet will be essential to the future state'.

Sir Edward Grey did not hesitate to please the Armenian extremists who were already being exploited in the various theatres of war by the Entente Powers, for their ulterior purposes. On 21 April, Lieutenant-Colonel G. M. Gregory, president, and Archag Tchobanian, secretary, of the Armenian Committees of London, Manchester, Paris and Brussels, wrote to Grey, expressing their gratitude to the British Government for the declaration of 'generous sympathy', which the Under-Secretary of State for Foreign Affairs had made in Parliament in response to the question which was put by Aneurin Williams in connection with the Armenian people 'and their cause'⁹⁷.

Meanwhile, on 7 April Enver Pasha informed the Armenian Patriarch of Istanbul, who had complained to him about the treatment of the Armenians in Anatolia, that his disclosures did not tally with documentary evidence in Turkish hands. Nevertheless, he had ordered his commanders to inquire into the cases mentioned by the Patriarch, and remarked:

'I am especially confident in, and evaluate tremendously the friendship and loyalty of, the emancipated Armenian nation towards the Ottoman Fatherland. Unfortunately, there are a few thoughtless people

⁹⁵ Ibid., document no 40247: Williams to Grey, London letter, 3.4.1915.

⁹⁶ Ibid., document no. 43561: Williams to Grey, London letter, 13.4.1915, enclosing copy of a letter from Archag Tchobanian to Grey, London, 13.4.1915.

⁹⁷ Ibid., documents nos. 48572 and 56472: G. M. Gregory to Grey, London letter, 21.4.1915; A. Tchobanian, London, 5.5.1919 - memorandum on 'Les Aspirations Armeniennes'.

who have been misled by foreigners..., and who are resorting to brute force in order to fulfil their aspirations?

It was, therefore, necessary for the safety and defence of the country that the Government should deal with such people with severity. He called upon the Patriarch to show the right path to, and inculcate wisdom in, such persons⁹⁸. But such advice was not given, or if given, was not followed.

Early in April, the gendarmerie detachment which was dispatched to the Horasan village to look for an Armenian army deserter, captured many rifles, bombs, and dynamite. In searches carried out by the security forces at the Tuzlasar village of Hafik, many more weapons and bombs were found. During the search thirty Armenian insurgents opened fire on the gendarmes at the outskirts of the village, and escaped in the dark⁹⁹.

As these incidents were taking place in Anatolia, the Russian ambassador in London informed the Foreign Office, on 17 April, that, from the information supplied by the Armenian deputies of Zeytun, Mavino Huiian, Michael Avardian, and Gasparian, the field staff of the Russian Caucasian Army reported as follows:

'The organisation of the Hintchakists has many admirers throughout Cilicia, but particularly at Zaitum (Zeytun), where their number reaches almost 3,000; there are Committees at Aidana (Adana), Adjin (Hacin), Sis, Furnuz, Marash, and Aleppo. At the head of the movement might be placed the same persons who directed the movement of 1895, Tohadjian, Enidunian, Surenian, Tchakirian, Yagubian, and also Gasparian. The people of Zaitun assert that they can bring together up to 15,000 combatants, and they will be in a position to take in even the greatest number of weapons without any descent either at Alexandretta or its environs?'

But the Foreign Office was not keen on the idea¹⁰⁰. A week later, the Russian ambassador in Washington informed British Ambassador Sir Cecil Spring-Rice, that the Armenians offered to send 1,000 men via Canada

⁹⁸ *Documents on Ottoman Armenians*, document no. 1824; *Documents*, no. 20 pp. 56-7 - acting Commander-in-Chief to the Patriarch, 7.4.1915.

⁹⁹ *Documents on Ottoman Armenians*, document no. 1908 (104): Pertev Bey, Commander of the Twentieth Army Corps, Sivas, 8.4.1915, p. 69.

¹⁰⁰ FO 371/2484/46942: Russian ambassador to Foreign Office, 17.4.1915.

to cooperate in operations in Cilicia. They were ready to pay for uniforms and transport to the Canadian port. But after consultation with the War Office the British ambassador was instructed to decline the offer¹⁰¹.

THE REVOLT IN VAN AND THE RELOCATION OF THE ARMENIANS

On 17 April, long before orders were issued for the relocation of the Armenians in Turkey, the Dashnaksutiun from the Caucasus organised a revolt in the city of Van, promising the Armenians living there Russian military assistance if they showed loyalty to the Tsar by helping drive the Muslims out. The Russian Army of the Caucasus had already begun an offensive towards Van with the help of a large force of Armenian volunteers recruited from Anatolian refugees and Caucasian residents. Leaving Erivan on 28 April, they reached Van on 14 May, and during the next two days they carried out a general slaughter of the local Muslim population, while the small Ottoman garrison had to retreat to the south of the lake.

An Armenian state was set up at Van under Russian protection, and an Armenian legion constituted 'to expel the Turks from the entire south shore of the lake in preparation for a concerted Russian drive into Bitlis vilâyet'¹⁰². Tsar Nicholas II sent a telegram to the Armenian revolutionary committee of Van on 21 May thanking it 'for its services to Russia', whilst the Armenian newspaper *Gochnak*, published in the United States, proudly reported on 24 May that 'only 1,600 Turks remain in Van', the rest having been slaughtered¹⁰³.

Thus, encouraged by Russia, the Armenians had begun to cause much trouble behind the Turkish lines, particularly on the northeast front where they attacked Turkish villages, including Karahisar, inhabited by

¹⁰¹ FO 371/2485/49515: Spring-Rice to Grey, Washington, 24.4.1915; *ibid.*, document no. 51438: Foreign Office to Spring-Rice, 29.4.1915.

¹⁰² Hovannisian, *op. cit.*, p. 56; FO 371/2488/127223 and 58550; Başbakanlık Arşivi: *Meclis-i Vükela Mazbataları* (Prime Minister's Archives: Minutes of the Council of Ministers), debates of 15-17 August 1915; *Bab-ı Ali Evrak Odası*, no. 175, p. 321: 'Van ihtilâli ve katliami' (the rebellion and massacres of Van), 10.9.1915; Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 vols., Cambridge 1977, II, p. 316.

¹⁰³ Dış Politika Enstitüsü (Institute of Foreign Policy): *Dokuz soru ve cevapta Ermeni sorunu* (the Armenian issue in nine questions and answers), Ankara 1982, p. 23.

Muslims, which was completely destroyed and burnt down. The Armenians also revolted in many other places, and together with the local Greeks, acted as volunteers, informers, and saboteurs. Later, they were in communication with the allied forces which landed at Gallipoli on 25 April 1915. The following report, which appeared in the Armenian journal *Mushag* of Tiflis on 22 April 1915, is very revealing:

*'Telegram received from Bulgaria by the Central Armenian Bureau of Tiflis: systematic massacres are taking place at Erzeroum, at Zeitoun and in the neighbourhood. Bloody collisions at Van and Mouche (Mus). Insurrection in Cilicia... Sultan has issued an iradeh ordering that Armenian soldiers (in the Ottoman Army) should be disarmed...'*¹⁰⁴

On 20 April Enver Pasha informed the commander of the Ottoman Third Army that some of the Armenian and Greek soldiers in the Ottoman service, particularly those employed in labour battalions, were deserting, forming small bands everywhere, resorting to violence against the gendarmerie dispatched to arrest them, and becoming tools for certain political aims in places where large Armenian and Greek communities lived. As the number of desertions was rising, and the number of the gendarmerie in the provinces and districts had declined, the Armenian deserters at large were increasing every day because they could not be captured¹⁰⁵.

Under the circumstances, with the Russians advancing along a wide front in the east, with the Armenian guerrillas spreading death and destruction while simultaneously attacking the Ottoman armies from the rear, and with the Allies invading the Empire along a wide front, the Ottoman Government had to do something about what it considered to be 'Armenian treachery'. Even after the Armenian revolt and atrocities in Van, the Ottoman Government made one final attempt to secure the loyalty of the Armenians. Summoning to a meeting the Patriarch, some Armenian deputies and other delegates, it warned them that drastic measures would be taken unless the Armenians stopped their atrocities against the Muslims and gave up working to undermine the war effort;

¹⁰⁴ FO 371/2488/59461: Williams to Primrose, 11.5.1915; *Mushag*, Tiflis, 22.4.1915.

¹⁰⁵ *Documents on Ottoman Armenians*, no. 1907 (103): Enver to Third Army Commander, 20.4.1915, p. 66.

but the Armenian extremist leaders saw in this warning the weakness of the Ottoman Government, and intensified their activities to fulfil their aspirations¹⁰⁶.

Even Sir Henry McMahon, the British high commissioner in Cairo, admitted, in a cipher telegram to the Foreign Office dated 12 May 1915, that the Turks were facing considerable trouble from the Armenians, and that the latter had risen in several places. 'Any information regarding such a movement would be of value to the Military Authorities here', he remarked. Two days later the Foreign Office replied: 'There has been an Armenian rising, apparently in Van, which has been suppressed...'¹⁰⁷ But when Lord Bryce asked a question in Parliament on 6 October 1915, about the so-called 'massacre' of Armenians, Sir Edward Grey lied through his teeth when he claimed that there was 'no ground for the suggestion that there has been any rising on the part of the Armenians'¹⁰⁸.

Meanwhile, the possibility of widespread rebellion behind Turkish lines, and of the danger of the Ottoman Army having to fight on a number of fronts, with its lines of communication threatened, compelled the Ottoman Government, on 24 April, to decide to remove the Armenians from vulnerable strategic points where they could assist the enemy. This decision did not precede, but was the result of, Armenian rebellions and guerrilla activities which threatened the very existence of the Ottoman State by bringing about its total defeat at the hands of its enemies, let alone the fact the unarmed remnants of the Turkish population (children, women and old men - as the young men were fighting at the front) were subjected to many Armenian atrocities¹⁰⁹.

The Government thus decided that the branches of the Hintchak, Dashnak and similar committees, both in the capital and the provinces, should be closed down immediately; that their documents and papers should be confiscated; that their leaders and active members known to the authorities, as well as 'influential and harmful' Armenians, should be

¹⁰⁶ Parmaksızoğlu, pp. 111-3; Dış Politika Enstitüsü: ...*Ermeni Sorunu* (the Armenian issue), p. 24.

¹⁰⁷ FO 371/2488/59096: McMahon to Foreign Office, cipher telegram, Cairo, 12.5.1915; Foreign Office to McMahon, cipher telegram, 14.5.1915.

¹⁰⁸ *Ibid.*, document no. 14883: Parliamentary Question by Lord Bryce, 6.10.1915.

¹⁰⁹ Sonyel: *Ottoman Armenians*, p. 299 and *Impact International* of 28.10.1983 to 10.11.1983, p. 5; see also Ulrich Trumppener: *Germany and the Ottoman Empire, 1914-18*, Princeton 1968, p. 202.

arrested; that those whose residence in their usual abode was regarded as harmful should be gathered in suitable places, and measures taken to prevent their escape; that searches for weapons should be conducted in places considered necessary; and that the suspects should be brought before the courts-martial¹¹⁰. Following this decision of the Ministry of the Interior, a number of suspects were arrested in Istanbul.

On 26 May the Ottoman Supreme Command informed the Ministry of the Interior that it was decided to remove the Armenians from the eastern provinces of Anatolia, and from similar places where they were concentrated, to the south of Diyarbakır Province, to the valley of the Euphrates, near Urfa and Süleymaniye, in order to prevent them from setting up new centres of rebellion¹¹¹. On the same day the Ministry of the Interior, in a memorandum, gave information to the Prime Minister about 'the rebellious and treacherous activities' of the Armenians, stressing the necessity of relocating them¹¹². The following day (27 May), the provisional Law of Relocations (*Tehcir Kanunu*) was passed, authorising the military authorities to take measures 'against those who opposed the Government during war-time'¹¹³. It was a provisional law because Parliament was not in session. Parliament met and sanctioned it after 15 September.

The Council of Ministers issued strict instructions on the mode of relocating the Armenians. These, and rules about the mode of their transport, are included in instructions and regulations to be found among Ottoman documents some of which have been published by Turkish historians. In none of these documents is there any mention of 'massacre'; on the contrary, in every one of them strict instructions are given that the Armenians should be safely taken to their destination, and allowed to set up new abodes there¹¹⁴. These secret Ottoman documents, original in-

¹¹⁰ *Documents on Ottoman Armenians*, document no. 1829: Enver to Under-Secretary of National Defence, 26.4.1915, pp. 67-8.

¹¹¹ *Ibid.*, Genelkurmay (Chief of General Staff), no. 1/1, KLS 44, file 207, F. 2-3.

¹¹² Bayur in *Belleten* XXX, no. 117, part 3, p. 37; from the minutes of the Council of Ministers, dated 30.5.1915, p. 213.

¹¹³ *Tarih Vesikaları*, 1.6.1915; see also Başbakanlık Arşivi: *Meclis-i Vükelâ Mazbataları* (minutes of the Council of Ministers), decisions of May 14/27 and May 17/30, 1331/1915, quoted partly in Bayur, *Belleten* no. 117, pp. 35-40; *Düstur*, 2. tertip, vol. I, p. 609, May 27, 1915.

¹¹⁴ Başbakanlık Arşivi: Council of Ministers decree, vol. 198, decree no. 1331/163, May 1915.

structions issued by Talat Bey, then Minister of the Interior, connected with the relocations and captured by British Intelligence in Istanbul in the 1920s, are very revealing, as they include strict and explicit rules about the safeguarding of the life and property of the relocated Armenians¹¹⁵.

While these developments were taking place in Antolia, the Catholicos of Etchmiadzin informed the Russian Government, and the Russian ambassador in London was asked on 27 April to inform the British Foreign Office as follows: 'Le Catholicos des Armenians (?)... claims that Armenians of Turkey are being massacred. The Russian Ambassadors in Rome and Washington have been instructed to support the Armenian protest'¹¹⁶. It is rather strange that Russia, Britain and the U.S.A., who already had a number of agents in eastern Anatolia, were informed about the so-called 'massacres' of Armenians by the Catholicos of Etchmiadzin whose loyalty to the Allies and hatred of the Turks was beyond description. However, it is not strange that the Russian ambassadors in Rome and Washington (not those in Switzerland, Oslo or Helsinki) had been instructed to support the 'Armenian protest', as both of these countries were neutral but pro-Entente, at the time, and to expose them to this 'Armenian propaganda', would go a long way in winning over Italian and American public opinion, and influencing their governments to enter the war on the side of the Entente Powers. In fact, Italy would enter the war on 23 May 1915 (against Austria-Hungary), on 25 August (against Turkey), and on 26 August (against Germany); whilst the U.S.A. would declare war on Germany on 6 April 1917 and on Austria on 7 December 1917 (but not on Turkey).

When, again on 27 April, the Russian ambassador in London proposed that the French, British and Russian Governments should publish a message to the Porte, holding Turkish officials responsible for the so-called 'massacres', G. T. Clerk of the British Foreign Office made this rather interesting comment:

¹¹⁵ *Documents on Ottoman Armenians*, document no. 1916 (112), pp. 92-3; S. R. Sonyel: *Displacement of the Armenians - documents*, Ankara 1978; FO 371/9158/E 5523; Nevile Henderson to Lancelot Oliphant, 22.5.1923, enclosing Ottoman documents; *Düstur*, 2. tertip, VII, pp. 737-88; Shaw and Shaw op. cit., vol. II, p. 315.

¹¹⁶ FO 371/2488/51009; Russian ambassador to Foreign Office, 27.4.1915.

*'Before we take action such as is here suggested, it would be well to find out what we can about these reported massacres. I think, therefore, we might begin by instructing our Ambassadors at Rome and Washington to support their Russian colleagues, if they find that the Italian and US Governments accept the statements of the Catholicos as credible. And if they do, we can prepare a communication to the Ottoman Government such as is here suggested, but I would omit any reference to 1860. What happened then was that the Powers, signatory of the Treaty of Paris, agreed that not more than 12,000 European troops should restore order in the Lebanon. Napoleon III at once provided 6,000, who went alone to Syria, only to find that Fuad Pasha had already exacted punishment for the Damascus massacre, and that they could not get hold of the Druse ringleaders. The final result was the establishment of the autonomy of the Lebanon under a Christian Governor-General, and we must provide the parallel to that by defeating the Turks, not by writing to them'*¹¹⁷.

In this minute, G. T. Clerk was referring to 'reported massacres', as he himself was not sure about the veracity, condition and extend of such incidents; nor was he sure whether the Catholicos was telling the truth; hence his proviso: 'if (our Ambassadors at Rome and Washington) find that the Italian and US Governments accept the statements of the Catholicos as credible'. Only if they did would the British Government support a communication to the Ottoman Government, as suggested.

Accordingly, on 29 April the British Foreign Office sent a cipher telegram to Sir C. Spring-Rice, the British ambassador in Washington, to the effect that the Russian Foreign Minister informed the Foreign Office that the Armenian Catholicos had invoked the intervention of the U. S. and Italian Governments, at the Porte, in regard to the 'reported massacres of Armenians'. The Russian ambassadors at Washington and Rome had been instructed to support the request of the Catholicos. 'If the Government to which you are accredited consider the case as presented by the Catholicos justifies their intervention, you may support your Russian colleague', it declared. This was repeated to Paris and Petrograd. The Foreign Office also informed Sir G. Buchanan, its ambassador in Petrograd, that the Russian Foreign Minister desired that the three Allied Govern-

¹¹⁷ Ibid., document no. 51010: Russian ambassador to Foreign Office, 27.4.1915.

ments should publish a message to the Sublime Porte in regard to the 'reported massacres of Armenians'. 'Before taking this step, I think it would be advisable to await the result of the appeal of the Armenian Catholics to the Governments of the U.S. and Italy for their intervention at Constantinople', suggested the Foreign Office¹¹⁸.

On 1 May Sir C. Spring-Rice telegraphed to the Foreign Office that, according to the State Department, the U. S. ambassador had reported that the Armenians in Istanbul had been arrested. 'He has interviewed in their favour and does not believe their lives are in danger', stated the State Department, although it did not know what was happening in the country districts 'where there is even less security than in Constantinople'. The matter was then receiving the attention of the U. S. Government¹¹⁹. On 9 May the Russian ambassador in London, Count Benckendorff, informed the Foreign Office about the request of the U. S. consul at Van that his Government might be informed that the American colony was in danger¹²⁰. Apparently Sazonoff had just received the following information from the Russian consul at Hoy (Khoi):

'Armenian emissaries from Van have arrived at Khoi. They have sent me a short note from the American Consul at Van written in English and Armenian: a general rebellion has broken out in Van. The Government is threatening bombardment. American colony in danger. Please inform the American Government.'

There was also a telegram from the French consul at Salonica (Selânik), which read as follows:

'I have just learned from travellers arriving from Constantinople (Istanbul) that the Armenians at Van revolted and massacred the Government officials and Muslims. They blew up with dynamite the inn where the municipality is based. They were masters of the town for three days, after which troops sent from Erzurum retook the city and massacred the Armenians. In consequence of these events 2,800 Armenians were arrested at Constantinople. Among them were numerous emi-

¹¹⁸ Ibid.: Foreign Office to Sir C. Spring-Rice, cipher telegram no. 387, 29.4.1915.

¹¹⁹ Ibid., document no. 53135: Spring-Rice to Foreign Office, cipher telegram no. 493, Washington, 1.5.1915.

¹²⁰ Ibid., document no. 27956: Russian ambassador to Foreign Office, London, 9.5.1915.

ment people. Various house searches led to the discovery of compromising documents and bombs. It is believed that the Armenian revolutionaries intended, with the approval of the Allies, to kill Enver Pasha and Talat Bey, and to commit bomb outrages to provoke panic amongst the Muslim population. All the Armenians arrested were sent to Yeni Şehir, Asia Minor... French and English aged 15 to 20 years, living in Constantinople, have been invited to present themselves with all their luggage at the police department on 1 May, and were sent in an unknown direction. It was intended to concentrate them at Gallipoli'.

This telegram was left at the British Foreign Office by the French chargé d'affaires M. Fleuriau. A. Nicolson of the Foreign Office, in minuting it on 10 May, observed:

*'According to the news furnished by the French Consulat, Salonica, it would appear that massacres were not all on one side, and that Armenians for a time held Van and disposed of a good many Turks'*¹²¹.

The following day (11 May), the British ambassador at Petrograd, Sir G. Buchanan, informed Foreign Secretary Grey that the Russian Foreign Minister thought the Allies ought to let it be known that they should hold Turkey responsible at the end of the war 'for any massacre of Armenians', and suggested that the three Allied Governments should publish a declaration in this connection, in their respective official journals, on a given day to be agreed on, as follows: 'In face of these fresh crimes committed by Turkey against *Christianity and civilisation*, the Allied Governments announce publicly to the Sublime Porte that they will hold all the members of the Ottoman Government, as well as such of their agents as are implicated, personally responsible for the Armenian massacres'¹²².

It is interesting to note that this suggestion was made by the Russian Government, probably on the request of Armenian extremist leaders, both of them instigators of the Turco-Armenian conflict then raging in Anatolia, but both of them thinking about its propaganda value, particularly at a time when Italy, U.S.A., Greece, Roumania, Bulgaria, etc. were wavering to participate in the war. But on 12 May British Foreign Secretary

¹²¹ Ibid., document no. 58350: Minute by A. Nicolson, Foreign Office, 10.5.1915.

¹²² Ibid., document no. 58387: Buchanan to Foreign Office, telegram no. 652, Petrograd, 11.5.1915.

Grey asked his ambassador in Paris, Sir F. Bertie, to consult with the French Foreign Minister about the proposed pronouncement, and observed that such a declaration would have 'no moderating effect whatever on the Turkish authorities, and indeed might, on the contrary, instigate them to be still more vindictive towards the Christians'.

'We shall, when the occasion arrives, be equally free to take what measures we consider justifiable and necessary against guilty Turkish authorities, whether we had or had not previously issued a public notification of our intention', he remarked¹²³.

As the Allies were discussing the possibility of making representations to the Ottoman Government, Sir Henry McMahon informed the Foreign Office on 12 May that information in Cairo pointed to the Turks having 'considerable trouble with the Armenians' who had 'risen in several places'. 'Any information regarding such a movement would be of value to the Military Authorities here', he declared. This is the first indication that the Turco-Armenian conflict in Anatolia would be used by the British as wartime propaganda. McMahon also added that, a certain Hanem-ia, a Dashnakist leader in Cairo, had stated that he had a friend in Sofia by the name of Mateos Hagopian who was in a position to give information. 'While not appearing to favour the Tashnagist party, it might be as well to get into touch with Hagopian and see if he can give any information. Apart from the revolutionary interest, he might be able to give useful military information', suggested McMahon. Two days later the Foreign Office informed him that there had been 'an Armenian rising apparently in Van', which had been suppressed. The Turks were '*apparently* encouraging massacres throughout Armenia'. No more was known for the time being¹²⁴.

About a week later, on 18 May, Sir H. O. Bax-Ironside, the British minister in Sofia, wrote to Sir Edward Grey, forwarding the copy of a letter which he had received from an Armenian named Migirditch Neressian, in which he appealed to the Allies, particularly to England, to procure 'freedom and independence' to the Armenians, and declared:

¹²³ Ibid.: Grey to Bertie, telegram no. 1185, Foreign Office, 12.5.1915.

¹²⁴ Ibid., document no. 59096: McMahon to Foreign Office, cipher telegram no. 180, Cairo, 12.5.1915.

'It is this cherished hope which impelled many thousands of Armenians, at the commencement of the gigantic struggle, to join the ranks of the Allies both in France and in the Caucasus, against the mighty foes of freedom and progress'.

He then went on to state:

'In the district of Zeitoun the Armenian population has openly revolted against the state authorities. Our organisation in that section is in complete control of the situation, having armed all the male population capable of carrying arms. In Chok-Marsuan, Adang (Adana), Diort-Yol and vicinity, including almost the whole of Cilicia, the organisation is supreme, although the bands which are acting in inaccessible places are in sore need of assistance'¹²⁵.

When, on the same day (18 May), the Russian ambassador in London represented to British Foreign Secretary Grey that, in order to satisfy Armenian opinion in Russia, his Government were anxious to make a public declaration, warning Turkey about the treatment of the Ottoman Armenians, Grey informed the Russian Foreign Minister that he concurred in such a declaration, and that he was prepared to publish it in London as soon as the French Government agreed to do likewise¹²⁶. As a result of this communication, the Entente Powers warned the Ottoman Government on 24 May, through the Havas Agency, that they would hold it responsible for the so-called 'Armenian massacres'.

The Ottoman Government, in reply, denied these allegations, and declared that the Armenians were actually provoked to rebellion by the Entente Powers, particularly by Russia and Britain. The Ottoman Government had only quelled the Armenian rebellion without any massacres. While the British and the French navy commanders were bombarding the hospitals at Gallipoli, and the Russian Government was provoking the Armenians to massacre the law-abiding Muslims in the Kars Province, and exterminating the Turkish prisoners of war in the Caucasus, 'is it not strange for the Governments of Russia, Britain and France to talk about humanity?' it asked, and went on: 'Britain, France and Russia have not

¹²⁵ FO 371/2489/82061: Sir H. O. Bax-Ironside to Grey, dispatch no. 35, Sofia, 18.5.1915.

¹²⁶ FO 371/2488/59097: Foreign Office to Bertie, cipher telegram no. 1235, London, 18.5.1915.

only organised the Armenian rebellion in Turkey, they also tried to provoke the Muslims to rise in rebellion against the Ottoman Sultanate. Those responsible for the incidents are the Entente Powers'¹²⁷.

Thus, the removal of the Armenians from certain regions to others was a measure dictated by imperative military necessity. It must be realised that Turkey, at the time, was locked in a life-and-death struggle with her external enemies, and the relocations were dictated by the security needs of the state. The Ottoman Government had reason to distrust many of the Armenians of Anatolia, as the U. S. Government, with much less justification, could not trust Americans of Japanese ancestry in World War II, and had them interned. Moreover, the assistance given by the Armenians to the invading Russian armies in 1828, 1854, and 1877 was not forgotten¹²⁸. This was now being repeated. Hence, the whole affair was spontaneous and the result of extreme provocation and disloyalty by the Armenian insurgents¹²⁹.

Out of about 800,000 Armenians who were relocated until the end of the war, some lives were lost as a result of large-scale military and guerrilla activities then going on in the areas through which they passed, as well as the general insecurity and blood-feuds which some tribal forces sought to carry out as the convoys passed through their territories. In addition, the relocation and resettlement of the Armenians took place at a time when the Ottoman Empire was suffering from severe shortages of fuel, food, medicine, and other supplies as well as from large-scale plague and famine. A number of Armenians also died because of disease, climatic conditions, difficulties of travel, illegal actions of some guards, and as a result of Armenian rebellions during fights in revolts. But many more Muslims from eastern Anatolia and the Caucasus became refugees and lost their lives because of similar circumstances, including massacres by Armenians¹³⁰. This is also admitted by Boghos Noubar, president of the Armenian National Delegation, who declared in January 1919:

'...Although the losses of the Armenians are very great, those of the Turks in the course of the war have not been less. A German re-

¹²⁷ Parmaksızoğlu, op. cit., pp. 116-20; Trumpener, p. 210; see also *Papers relating to the foreign relations of United States*, 1915, supplement, p. 981.

¹²⁸ McCarthy 'Armenian terrorism' in *International Terrorism...*, op. cit., p. 89.

¹²⁹ Sonyel: *Impact International*, 28 October to 10 November 1983, p. 6.

¹³⁰ Shaw and Shaw, II, pp. 315-6.

*port gives 2,500,000 as the total losses of the Turks by war, epidemic and famine which have caused terrible havoc owing to improvidence and shortage of hospital personnel and medicines. At least half of these losses have been sustained by the population of the Armenian provinces... which have been invaded both by the Russian and Armenian armies...'*¹³¹

Entente and Armenian propaganda, however, magnified the Armenian losses and ignored the Muslim victims.

It must be stressed that, in February 1919, the Ottoman Government, through its Foreign Minister, handed five telegrams to the British high commissioner for transmission to the Turkish representatives in Denmark, Switzerland, the Netherlands, Spain, and Sweden, asking them to invite the Governments to which they were accredited to appoint two members each to sit on a commission of inquiry it had set up in order to find those responsible for the relocation of Muslim and non-Muslim Ottoman citizens, if any, and for any other war crimes. The Entente Powers, however, mainly Britain, blocked the way of such a commission, as it was not the intention of the British Government to encourage neutrals to take part on such a Turkish commission¹³², probably because its findings would have been contrary to the interests of the Great Powers, who were themselves mainly responsible for the Turco-Armenian conflict. Nor could the British find any evidence to try the many Ottoman statesmen and officials they had arrested in connection with the Turco-Armenian incidents, during their occupation of Turkey at the end of the Great War, whom they had deported to, and incarcerated in, Malta¹³³. Ultimately they had to release all of them.

Following the enactment of the Law of Relocations Armenian insurrection continued. There were rebellions at Boğazlayan on 23 July 1915, at Findıcık (Maraş) on 1 August, at the Görmüş village of Urfa on 9 August, at Musa Dağı (Antakya) on 14 September, at Urfa on 29 September, at İslahiye on 7 February 1916, at Akdağ Madeni on 4 April 1916, at Tos-

¹³¹ FO 371/4376/PID 206: Paris Peace Conference, 25.2.1919; see also Hovannisian: 'The ebb and flow of the Armenian minority in the Arab Middle East', *Middle East Journal*, No. 28, 1974, p. 20, and his *Republic of Armenia*, I, p. 126.

¹³² FO 371/4173/47293: Webb to Balfour, 25.2.1919; Foreign Office to Webb, 2.4.1919.

¹³³ FO 371/5090/E 9934; CP (Confidential Print) No. 1770; FO 371/6502/E 5845.

yan on 9 April 1916, and in many other places¹³⁴. Early in July 1915 Ottoman reinforcements pushed the Russo-Armenian army back. It was accompanied by thousands of Armenians who feared punishment for their atrocities in the short-lived Van state. Fleeing behind the retreating Russian forces, nearly 240,000 Armenians made for the Caucasus, 40,000 of whom perished during the flight. Those who died did so while accompanying the retreating Russian army, and not as a result of direct Ottoman attempts to kill them¹³⁵.

While the Armenians' rebellion continued, their extremist leaders abroad were still trying to procure intervention. On 15 July Boghos Noubar wrote to Sir Arthur Nicolson of the British Foreign Office, enclosing a memorandum from Kevork V, the Catholicos of the Armenians, on Armenian aspirations. The *desiderata* of the Armenians, as summarised in this memorandum, entailed an 'autonomous and neutralised' Armenia composed of the six eastern provinces of Turkey and Cilicia, and possessing a '*statut*' formed on the reform scheme of 1913. A commercial outlet via Mersin was also expected, and Boghos Noubar expatiated on the economic and political advantages which this would mean to the Allies - especially to Britain, who would thereby secure a neutralised terminus for her overland route to India. The chief point, however, was Noubar's insistence that this future 'Armenia' should be under the protection, not of Russia alone, but of all the three Allied Powers¹³⁶.

Meanwhile, in Cairo, Lieutenant-Colonel Sir Mark Sykes had a meeting with Sourene Bartevean, the Dashnakist editor of the Armenian newspaper *Houssaper*, who revealed to him what Sykes believed to be the intentions and aspirations of his party. Bartevean had a high position of an occult kind in the organisation to which he belonged. He spoke somewhat slightly of Boghos Noubar, as a person who had only lately taken an interest in Armenian affairs, but owing to his rank and position, the Dashnak party had decided 'to use him as an instrument'. Bartevean said that the Dashnakists would stand out for autonomy under international

¹³⁴ Gürün, p. 211; see also FO 371/2488/143153: Stevens to Foreign Office, Batum dispatch, 16.9.1915; *Kavkazske Slovo*, 15.9.1915.

¹³⁵ Bayur in *Bellesten* no. 117, pp. 30-4; Sabis II, pp. 185-96; Hovannisian: *Road to Independence*, pp. 53-8; Trumpener, pp. 204-33; Shaw and Shaw II, p. 316.

¹³⁶ FO 371/2488/96760: Boghos Noubar to Sir Arthur Nicolson, London letter, 15.7.1915, enclosing 'Note sur la Question Armenienne par le Representant de sa Saintete Kevork V Catholicos de tous les Armenians', London 13.7.1915.

protection, but that they would be prepared to accept the suzerainty of Russia. He was very decided on the question of the division of 'Armenia', and made it quite clear that no partition of 'greater or lesser Armenia' would be accepted. He told Sykes that, from the private advices he had received, no Muslims survived in the city of Van, that the district was rapidly filling with refugees from the Caucasus, and that the Armenians hoped soon to be in possession of Muş. As regards the limits of 'Armenia', he agreed that the 'six *vilâyet*s' was only a vague term, and that their boundaries were not satisfactory enough to form the basis of an autonomous vassal state. He was doubtful as to the inclusion of Sivas, Diyarbakır and Kayseri, but considered Erzurum and Erzincan essential¹³⁷.

Two days later (on 16 July), Mark Sykes wrote to Major-General C. E. Calwell secretly that the Dashnak Society would be prepared to consider the feasibility of the raising of a force of 5,000 to 6,000 men, from among the Armenians in the U. S. A., for use in the Zeytun district, provided that the Entente Powers would assist in transporting this force to the scene of operations and further covering its landing. He said that, as the Turks were already taking the most violent measures possible against the Armenians in the area mentioned, the objection that such action would only bring misery on the Armenians could no longer be upheld. Boghos Noubar Pasha would probably advance some such scheme in the course of his forthcoming mission to Paris¹³⁸.

On 22 July a delegation for the Committee of Armenian National Defence of Cairo asked Lieutenant-General Sir John Maxwell to help their compatriots in Asia Minor. They stated that a volunteer movement, under the direction of the revolutionary committee, was in progress among the Armenian colonies in America and elsewhere, and requested permission to concentrate a force in Cyprus, which could make landings at Mersin and Beylan. By seizing the Cilician Gates and the Beylan Pass, they claimed that they would paralyze all Turkish movement in Asia Minor. As there were more Armenians than Turks at Alexandretta, they claimed, and Hacin on the Anti-Taurus was entirely Armenian, they contended that, once they had successfully landed an armed force from Cyp-

¹³⁷ FO 371/2490/108253: War Office to Foreign Office, dispatch B. 20/1/130 (M.O.2), Whitehall, 6.8.1915; Major-General Calwell, enclosing letters from Lieutenant-Colonel Sir Mark Sykes to Major-General C. E. Calwell, Cairo, 14.7.1915.

¹³⁸ Ibid.: Sykes to Calwell, secret dispatch no. 15, Cairo, 16.7.1915.

rus, they would have no difficulty in holding the Taurus, the Anti-Taurus, and the Amanus mountains against the Turks, especially at a time when the latter were fully occupied with the Russians on the Caucasus, and the Anglo-French in Gallipoli.

The Committee were certain to concentrate 10,000 men, in addition to the Armenians in Asia Minor. Their compatriots, they believed, would flock from Russia, Greece, Armenia, Bulgaria, and even America; but they needed the good-will of the British Government, any arms that could be spared, and permission to assemble in Cyprus when they would ask for assistance in transport and, perhaps, a small allied force. Sir John Maxwell did not hold out any prospect of their proposal being accepted, but promised to forward it to the proper quarter¹³⁹.

On 25 July three Armenians, who claimed to be the chiefs of the Hintchak revolutionary society, arrived at Christiania in Norway. They had regular Russian passports, and the British ambassador there, M. Findley, had ascertained that they had been in communication with the Russian Foreign Minister. They said that they were organising an insurrection in Zeytun, and were going to America to make arrangements. Findley suggested to the Foreign Office that the Armenian insurrection would probably lead to nothing but massacres, and that it might be dangerous and inadmissible to have anything to do with these people. The Foreign Office agreed with him, and instructed him in no way to encourage the proposal, or to give any assistance¹⁴⁰.

On 2 August Lieutenant-Colonel Sir Mark Sykes saw M. Malezian, the secretary of Boghos Noubar, and M. Damadian, a Hintchakist leader, in Cairo, and found out that the plan favoured by the Egyptian Armenians was as follows: that a force of about 5,000 Armenians should be concentrated in Cyprus, and there armed and organised at the expense of the Allies for a descent on the north Syrian coast. The force would consist of about 1,500 men, who had served in the Bulgarian or Turkish armies. The remainder would be men of little military experience, who were labourers in the U. S. A. The plan of campaign would roughly be to land a detached force of about 800, who would seize Süveydiye (Suedia) and foment disorder in a radius of about twenty miles around that place. The re-

¹³⁹ FO 371/2485/106796: McMahon to Grey, Ramleh, 27.7.1915.

¹⁴⁰ *Ibid.*, document no. 101144: Findley to Grey, 25.7.1915.

mainer would break up into small bands of fifty to sixty, and landing at points between Ayas and Piyas, try to work northward towards Elbistan, and there operate as *komitadjis* (guerrillas) on Macedonian lines. The preliminary organisation of this force would take about eight weeks. Thus, if the Allies approved the scheme on or about 15 August, operations would begin about 15 October. This would give the bands about three weeks to work up into the mountains before the snows began; after snow had fallen, the pursuit and tracking down of small groups would become almost impossible. The Armenians only required from the Allies arms, munitions, transport and a covering of their landing, after which they would rely entirely on themselves.

Sykes thought that the formation of this force, and its concentration in Cyprus, would be profitable, even if it was never landed in Asia Minor, as rumours and reports of its existence would always cause the enemy uneasiness, and it might be used as a feint to conceal other operations. It would also be a useful weapon in the event of Istanbul falling, about the middle of October (1915). In such an event, it might be advisable to cut off the Turkish forces in Asia Minor from Syria and Irak. Once winter had come, the only road to either region for any considerable reinforcements lay through the Cilician Gates, and over the Amanus. In this case, 5,000 Armenians might prove of value as an adjunct to a force from the Mediterranean Expeditionary Force. In order to seize the Adana plain and its entrance on the north and east, however, French approval was essential, and if the suggestion was considered, the army of occupation of Adana and its plain might be the French contingent then at the Dardanelles. An early decision was needed as the Armenians were getting very excited and restless, and unless they were given something to do, would fall out among themselves and add to the subsequent difficulties of the final settlement in Turkey. But the Army Council would not encourage an 'irregular rising in Cilicia'¹⁴¹.

In the middle of August, the Turkish Embassy in Gulahak (Persia) issued a statement about the removal of the Armenians from the Turco-Russian frontier, and explained the reasons for such action and for the various Turco-Armenian incidents. It pointed out that the action of the Turkish Government had been misinterpreted in neutral countries by the

¹⁴¹ Ibid., document nos. 113481 and 115866: Sykes to Maxwell, 3.8.1915; War Office to Foreign Office, 15.8.1915.

enemies of Turkey who tried to prove the innocence of the Armenians. The latter, from the beginning, had helped the Russians in their plans, and recently attacked and burned the village of Kara Hisar, inhabited by Muslims. In order to put a stop to the Armenian agitation without bloodshed, the Ottoman Government had been obliged to remove the frontier Armenians into the interior of the country, concluded the statement, which was minuted by Lancelot Oliphant of the British Foreign Office as follows: 'Mr. Marling informs me privately that rumours of events at Kara Hissar are very ugly'¹⁴².

The Turkish statement was an attempt to minimise, or neutralise, the Anglo-Armenian propaganda drive directed towards the then neutral countries such as Italy, the U. S. A., Greece, Roumania, and Bulgaria. We learn from a dispatch which Sir Henry McMahon sent to Sir Edward Grey on 26 August that, through the medium of the Armenian Orthodox Patriarch in Egypt, McMahon had received, for communication to the British Government, the translation of a letter, dated 13 July and addressed by an Armenian of Istanbul to the Archbishop of the Armenians in Philippopolis (Dedeağaç), in Bulgaria. (Bulgaria did not enter the war until 14 October 1915 - and unfortunately for the Entente-Armenian conspirators - on the side of the Central Powers). The letter was believed to represent 'the awful situation' in the eastern provinces of Turkey as known at that date in Armenian 'official' sources in Istanbul. But McMahon could not guarantee the accuracy of the facts related. The Patriarch had sent telegrams to the sovereigns of Italy, Greece, Roumania and Bulgaria (none of which countries was in the war at the time), calling attention to the Turkish policy of relocations that was being carried out. (One wonders why he did not send telegrams to other really neutral Powers such as Switzerland, Sweden, Norway, etc). Thereupon, British parliamentary Under-Secretary of State for Foreign Affairs, Lord Robert Cecil, thought that the letter of 13 July to Archbishop Tourian should be made known to the American press. 'As we cannot vouch for all the particulars given, I am a little chary of giving it officially to the Americans here, but perhaps you could arrange to put it into the right hands', he advised Maier in Washington¹⁴³.

¹⁴² FO 371/2488/127223: Marling to Grey, Gulahak (Persia) dispatch no. 108, 13.8.1915.

¹⁴³ *Ibid.*, document no. 125295: McMahon to Grey, Ramleh dipatch no. 96, 16.8.1915; Foreign Office to Maier, 14.9.1915.

On 25 August Captain Torkom, a Bulgarian officer of Armenian origin who had been serving with the Russian Army, called on George W. Buchanan, the British ambassador at Petrograd, and submitted a scheme for the organisation of Armenian volunteers for service at the Dardanelles against Turkey. Buchanan did not encourage him, but nevertheless, promised to send his scheme to London. It was a thirteen-page plan of recruitment and training of Armenian volunteers, which, to Sir H. E. Nicolson seemed 'hardly more practicable than the many other irresponsible offers that have reached us'¹⁴⁴. Four days later, M. Sabine of the Russian Embassy in London submitted the same scheme on behalf of Torkom, but Lancelot Oliphant, who informed the Director of Military Operations about this, notified the British military attaché at Petrograd of the Army Council's decision to refuse the scheme, in case he was approached by Torkom himself¹⁴⁵.

In the middle of September, British Consul P. Stevens reported from Batum that, according to the *Kavkazskoe Slovo* newspaper of 2/15 September: 'Refugees who have arrived at Soukhoun from Turkey state that a considerable number of armed young Armenians have raised the standard of insurrection in the mountains of Shan. The Laz leader Ismail Beg is assisting them, and has joined the rebels with his men for combined action against the Turkish Government'¹⁴⁶.

On 24 September Sir Henry McMahon wrote to the Foreign Office, referring to the suspension of the Dardanelles campaign during the winter, and suggested 'the sudden and entirely unexpected descent' upon Alexandretta, which appeared 'the most suitable operation'. From Alexandretta, he believed, a force would seize, or threaten, the only line of communication, not only with Syria, but with Baghdad, and even the Caucasus, if the Black Sea route was closed. Successful operations in this direction would completely isolate the enemy forces in Mesopotamia and Arabia, and also in Syria, 'a country containing many elements hostile to Turkish rule', and well disposed towards the Allies. The 'much desired support and encouragement' would be given to those Armenians in the

¹⁴⁴ FO 371/2485/126836: Buchanan to Grey, dispatch no. 120, Petrograd, 26.8.1915.

¹⁴⁵ *Ibid.*, document no. 122136: M. Sabine, Russian Embassy, to Foreign Office, London, 29.8.1915.

¹⁴⁶ FO 371/2488/143153: Stevens to Foreign Office, dispatch no. 38, Batum, 16.9.1915.

neighbourhood, 'who are already in revolt against the Turks', he remarked. This idea was supported by Lord Kitchener also¹⁴⁷, but apparently nothing came out of it.

BRITISH PROPAGANDA: THE BLUE BOOK OF 1916 ABOUT THE TURCO-ARMENIAN INCIDENTS

On 2 October 1915 Lord Cromer wrote to Lord Crewe of the Foreign Office, sending him a copy of a question which he had put down to ask in the House of Lords the following Wednesday. He offered to withdraw the question if it would cause any embarrassment, but he did not think that this was likely to be the case.

*'I may mention', he went on, 'that I think it very desirable at present to give the utmost publicity to the Turkish proceedings, with a view to letting the educated Mahommedans in India know what is the nature of the Turkish Government, and so bring home to their minds that it would be a great mistake in any way to identify the cause of Islam with that of Turkey'*¹⁴⁸.

Lord Cromer was thus indirectly suggesting that the British Government should indulge in a propaganda campaign in the U. S. A., by making use of the Turco-Armenian incidents. In fact, four days later he declared in the House of Lords that Lord Bryce had given 'a horrible picture' of the incidents in Anatolia involving the Armenians, basing them on accounts by missionaries and Armenian sources. Lord Cromer also suggested ignorantly, or perhaps deliberately, that there had been no rising in Anatolia on the part of the Armenians¹⁴⁹.

Early in October the press stated that the U. S. Government had addressed a strong protest to the Turkish Government through the U. S. ambassador at Istanbul, 'on the grounds of humanity'. Some time earlier the German ambassador had communicated to the U. S. Government a report from the German consul at Trabzon justifying the Turkish mea-

¹⁴⁷ FO 371/2480/138051: McMahon to Foreign Office, cipher telegram, Alexandria, 24.9.1915; *ibid.* document no. 170824: cipher secret telegram from Mudros, 11.11.1915.

¹⁴⁸ FO 371/2488/143621: Lord Cromer to Lord Crewe, London letter, 2.10.1915.

¹⁴⁹ *Ibid.*, document no. 14883: Parliamentary Question by the Earl of Cromer, 6.10.1915.

tures on grounds of Armenian agitation¹⁵⁰. But the British were eager to exploit the Turco-Armenian incidents for propaganda purposes, and in fact, the British ambassador in Washington, Spring-Rice, had already begun to spread the news of the so-called 'Armenian massacres' through the press¹⁵¹. The British even began to hunt for photographs of 'Armenian atrocities', or Armenian refugees, which might be made good use of in America¹⁵². Failing to procure such photographs, they approached Lord Bryce, who promised to do what he could in the matter. But Lord Bryce, too, could not find any photographs despite the help of his Armenian friends¹⁵³.

When, on 6 October, the British representative at the Vatican, M. Gregory, apprised the Foreign Office about the Pope having made personal representation to the Sultan on the subject of the Turco-Armenian incidents, the Foreign Office informed Gregory that they could suggest no action for the Pope to take except a public expression of his views.

'You may, of course, if you consider it advisable, give the most formal assurances on behalf of His Majesty's Government that they have never provoked nor encouraged any Armenian rising against the Turks, and that all statements to that effect, which have been made by our enemies, are devoid of all foundation', declared the Foreign Office.

This correspondence prompted Foreign Secretary Sir Edward Grey to ask, in a minute, 'Have we ever contradicted the allegation that we had stirred up a rebellion in Armenia?' (News Department: I think so). 'We cannot suggest how the Pope's influence can be used - should it be by public expression of disapproval. *If we have not supplied arms to the Armenians, or stirred up insurrection* - my recollection is that we always refused to do this, hence we would not support them - the charge should be contradicted by the News Department'. Harold Nicolson added: 'A denial was issued through Reuters and sent to neutral countries, including America, and the story was also denied through individual American correspondents'¹⁵⁴.

¹⁵⁰ Ibid., document no. 145049: Spring-Rice to Grey, cipher telegram no. 1988, Washington, 5.10.1915.

¹⁵¹ Ibid., document no. 153862: Spring-Rice to Grey, dispatch no. 599, Washington, 8.10.1915.

¹⁵² Ibid., document no. 148680: Foreign Office to Buchanan, cipher telegram no. 2361, 11.10.1915.

¹⁵³ Ibid., document no. 153610: Foreign Office to Philip Patchin, 18.10.1915.

¹⁵⁴ Ibid., document no. 152040: Gregory to Foreign Office, cipher telegram no. 76, Vatican, 16.10.1915; Foreign Office to Gregory, cipher telegram no. 53 (R), 21.10.1915.

Thus, the British Foreign Secretary himself was not sure whether the British had supplied arms to the Armenians, or stirred up insurrection, but in the light of past deeds and the documents referred to above, it would have been very difficult for a conscientious and honest person to have made such remarks; although many British documents dealing with such an explosive issue are lacking, having been conveniently withdrawn or destroyed. Paradoxically, a secret telegram which the Viceroy of India sent to the India Office on 27 October 1915 does not refer to any 'massacres'. The telegram was as follows:

*'1,500 Armenian women and children recently arrived at Mosul from Van and are said to have been given subsistence allowance of two annas per diem by the Turkish Government. Armenians have been deported from Bagdad to Deir-ez-Zor by Nuruddin (Nurettin). The general policy seems to be to exile the Armenians to places as far removed as possible from any of the theatres of war and so prevent their aiding the Allies by revolution or leakage of intelligence. To this end they move them eastwards from the Aleppo area and northwards from Bagdad...'*¹⁵⁵.

In view of the Anglo-Armenian propaganda then going on, on 13 October, M. Rifat, the editor of *La Patrie Egyptienne*, issued a statement to the Danish press in which he declared that England was responsible for the severe reprisals against the insurgent Armenians. That country had been organising a conspiracy among the Armenians throughout Turkey; a rebellion was to break out in Istanbul and the rest of Turkey as soon as the Allies got through the Dardanelles. Inquiry had brought to light numerous documents showing that a great rising was planned. The insurrection broke out prematurely in the provinces where the Armenians fell upon the Muslim towns and massacred the inhabitants. The ring-leaders were arrested, and vast stores of munitions of war were discovered. Documents found in the possession of the leaders of the movement clearly established British complicity. Turkey merely acted in self defence in crushing the widespread plot which threatened the existence of the Empire. The Turkish Government was prepared to produce all the documents discovered. But at the British Foreign Office, Rifat was regarded as a 'notorious agitator'. 'It might be as well to refute', suggested G. T. Clerk; how-

¹⁵⁵ FO 371/2491/168133: Viceroy to India Office, secret telegram, 27.10.1815.

ever, in the light of British, French, Russian, and Armenian collaboration, no such refutation was issued¹⁵⁶.

Four months later (in February 1916) the Turkish Government published its first official defence against the charges connected with the Armenian relocations. In a statement, it lay the blame for the resulting bloodshed on the Armenian revolutionaries who had caused uprisings among the Ottoman Armenians. It stated that the disturbances were provoked by the British, French, and Russian Governments. Turkish troops had been betrayed when the Russian offensive had begun. The statement declared:

'It is true that, in the course of the passage of the Armenians from one locality to another, certain deplorable excesses took place. But which nation in the world can throw a stone at Turkey because the Mussulman population - exasperated by the culmination of Armenian hostility, insurrection and massacre at the time when the empire was engaged in war in defence of its very existence - at last took the law into its own hands and retaliated upon the traitors in their own coin? How could the imperial authorities immediately everywhere prevent these not unnatural outbreaks when their primary duty to the State was to employ all its resources in the defence of the country on three fronts against four great Powers?'

The statement went on to explain that Government was not inactive in respect of the protection of the lives and property of the Armenians. Stringent instructions were issued, and a battalion of gendarmerie was entrusted with the task of conveying the relocated Armenians, which resisted an attempt made by the local Muslims to exercise vengeance upon them, and lost a considerable number of men in so doing. The Government set up commissions to deal fairly with Armenian properties, and bring to justice those who committed excesses. It then emphasised:

'The removal of the Armenians from certain regions to others was a measure dictated by imperative military necessity. No coercive measures were taken by the imperial Government against the Armenians until June 1915, by which time they had risen in arms at Van and in

¹⁵⁶ FO 371/2488/149875: Lowther to Grey, 13.10.1915.

*other military zones. This was after they had joined hands with the enemy*¹⁵⁷.

When the British ambassador in Washington, Sir Cecil Spring-Rice, informed Foreign Secretary Sir Edward Grey, in February 1916, about the formal protest made by the U. S. Government to the Ottoman Government against the continuation of the 'atrocities', Lancelot Oliphant of the Foreign Office commented: 'I suppose we are already making use of the Armenian question for *propaganda* in the U. S.' 'Mr. Hurst is even now writing up the Armenian question, and his article will certainly teach the U. S. A.', rejoined another official¹⁵⁸.

All this time the British Intelligence and Information Services, some political and military advisers, and Armenophil and Turcophobe enthusiasts such as Lord Bryce, Arnold Toynbee, Aneurin Williams, and others, were urging the British Government to publicise the so-called 'Armenian massacres'. Internally, it was hoped that this would arouse, among the British public, more interest in 'the little Allies of the Entente', the Armenians, and hatred towards the Turks; whilst, externally, it would divert the international attention from the atrocious persecution of the Jews by Britain's close ally Russia, which had intensified during the war, and also, it would stimulate the neutral countries with pro-Entente tendencies, such as the U. S. A., Greece, and the Hashemite Arabs, to join the fray on the side of the Allies.

The task of collecting the material¹⁵⁹, mainly from Armenian sources, and of writing a report, which would later be published under the title: *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16*, was undertaken by the well-known Armenophil Viscount Bryce, and Arnold Toynbee. Bryce wrote to Grey on 1 July 1916 that, 'in the interest of historic truth', he found it necessary 'to compile a general narrative of the events, and estimate their significance'. When responses from various, mainly Armenian, quarters showed that sufficient materials for a 'history - provisional no doubt, but *trustworthy* as far as the present date went - could be ob-

¹⁵⁷ FO 371/2768/39517: *Sun*, New York, 16.2.1916.

¹⁵⁸ *Ibid.*, document no. 45923: Spring-Rice to Grey, 26.2.1916.

¹⁵⁹ On how the propaganda material was collected and utilised, see Arthur Ponsonby: *Falsehood in Wartime*, New York 1971; Cate Hastie: *Keep the home fires burning*, London 1977; and Michael Sanders and Philip M. Taylor: *British propaganda during the First World War, 1914-1918*, London 1983.

tained', he claimed, he secured the cooperation of 'a young historian of high academic distinction', Arnold J. Toynbee, the former Fellow of Balliol College, Oxford.

Viscount Grey replied on 23 August, referring to the report as 'a terrible mass of evidence', which ought to be published and widely studied by all who had the broad interests of humanity at heart. He claimed that it would be valuable, not only *for the immediate information of public opinion* as to the conduct of the Turkish Government towards the 'defenceless' Armenians, but also as 'a mine of information for historians in the future', and for other purposes, which he did not specify¹⁶⁰.

In fact, the Blue Book, as it came to be called, on the so-called 'Armenian massacres', turned out to be one of the most successful wartime propaganda exercises of the British Government, which used it in inculcating hatred towards, and denigrating, its enemies, the Turks, before world opinion, in rewarding its Armenian allies with sympathy, flattery and false promises, and in effecting the great coup of finally winning over the wavering pro-Entente neutrals - the Hashemite Arabs, the U. S. A., and Greece.

Of the two protagonists who championed the cause of Anglo-Armenian propaganda, Viscount Bryce was a conceited Turcophobe who had been inciting the Armenian extremists to rebellion since the publication of his book entitled *Transcaucasia and Ararat*, in 1877, in which he remarked: 'Why... do the Armenians not rise in rebellion against these outrages (Turco-Armenian incidents), as their forefathers did against the Seleucids or the Parthians?'¹⁶¹ He was also a naive man who had been easily taken in by the skilful and deceitful Armenian propagandists. For example, when an incident took place in August 1889 at Blaidar, in the Bisheri sub-district of eastern Anatolia, in which seven Armenians were murdered and fifty houses were burnt down, Bryce put the blame on Muslim tribesmen. In fact, the British consular agent, Thomas Boyadjian, who was himself an Armenian, had reported that the incident was caused by a long-standing antagonism between the two Armenian chiefs of the village, one of whom had become Roman Catholic and decided to have the family of the other exterminated¹⁶².

¹⁶⁰ Lord Bryce and Arnold J. Toynbee: *Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire* (Blue Book), 1916, pp. XVI-XVIII.

¹⁶¹ James Bryce: *Transcaucasia and Ararat*, 1896, p. 344.

¹⁶² Accounts and Papers, 5376, XCVI, Turkey No. 1 (1890-91), C. 6214: Boyadjian to Chermiside, 10.8.1889.

Bryce himself called at the Foreign Office early in March 1915 with the suggestion that Russia should be approached to announce that she would be prepared to agree to an autonomous Armenia being eventually instituted under Russian protection. Such a declaration would please the Armenians, Bryce believed, and stimulate them to afford assistance to the Allies in conflict with Turkey¹⁶³. In April, Bryce was also encouraging the Armenians to rise against the Turks in Cilicia¹⁶⁴.

As for Arnold J. Toynbee, he has been described by Gordon Martel as a 'propagandist'. As early as June 1912 Toynbee wrote to his mother that he was anxious to see the Turks driven out of Europe, not because they were 'brutal oppressors', but because they were 'stupid and lazy'. He proposed to replace them with a regime that would be 'vigorous and brutal'¹⁶⁵. The decision of the Ottoman Empire to join forces with the Central Powers would make a stiffer job of the war, he believed, 'but it will be a simplification in the end; we shan't leave any bits of Turkey lying about, when we clear up the mess afterwards'¹⁶⁶.

According to Gordon Martel, many men thought that they would discover their true selves under fire on the battlefield; Toynbee resigned himself to discovering what he could by working as a '*propagandist*'. In May 1915, he went to London for the duration of the war to work in the newly-formed department of information (propaganda), located at Wellington House. For almost two years he devoted his considerable energies to writing books and articles such as *The German terror in Belgium*, *The German terror in France*, *The Armenian atrocities*, and *The death of Nurse Cavell*. Toynbee, 'the distinguished historian and member of Wellington House', we are told by Sanders and Taylor, 'became something of a specialist in "atrocious propaganda"'¹⁶⁷.

Apparently the first text of the Blue Book on the Armenians was the pamphlet entitled *Armenian atrocities, the murder of a nation*, by Toynbee, published in 1915 by the Masterman Bureau. In the book, references

¹⁶³ FO 371/2485/30439: Minute by Sir A. Nicolson, 9.3.1915.

¹⁶⁴ CO 67/178/20859: Law to Colonial Office, 4.5.1915, enclosing Bryce to Foreign Office, 26.4.1915.

¹⁶⁵ Toynbee to his mother, 22.6.1912, quoted by Gordon Martel: 'The origin of the Chatham House version', in Edward Ingram (ed.): *National and international politics in the Middle East*, London 1986, p. 71.

¹⁶⁶ *Ibid.*, p. 71: Toynbee to his mother, 31.10.1914.

¹⁶⁷ Sanders and Taylor, *op. cit.*, p. 145.

were given to items published in the Armenian newspapers *Horizon* of Tiflis, the *Ararat* of London, the *Gotchnag* of New York, and to the Armenian Atrocities Committee in the U. S. A. which reported the information it had gathered from missionaries and Armenians. The Blue Book itself was published after this.

From February 1916 onwards Toynbee, on instructions from Bryce, began to collect information against Turkey from various countries and individuals as well as from Armenian committees¹⁶⁸. These items of information were sent to him without much detail on their sources. In fact, Toynbee wrote to Lord Bryce on 11 May 1916 as follows:

'Mr. Gowers from our office discussed with Montgomery from the Foreign Office how to publish the Armenian documents. They (the Foreign Office) claim that if you were to send these documents with an introductory note to Sir Edward Grey (Foreign Secretary) and state that they have been prepared under your supervision, that they are trustworthy, then your letter would be published by the Foreign Office as an official document, and the documents would constitute an appendix to your letter. The problem of publication would thus be solved. While giving the book an official character, it would free the Foreign Secretary from the obligation to take upon himself the probing of the accuracy of every matter mentioned in these documents.'

Thus the Blue Book was prepared by Toynbee, a member of the Masterman propaganda bureau - by collecting together various documents without having thoroughly checked their accuracy, and gathered mainly from Armenian sources, or from people sympathetic to the Armenians, i.e. from second or third-hand sources, and was issued as an official publication in order to give it more authenticity and credibility¹⁶⁹.

The work was completed in a short time, and definitely in less than a year. How authentic and reliable a work of 'historical scholarship' the Blue Book is, the scholars themselves must judge. Toynbee himself, at first, considered it as 'the biggest asset of His Majesty's Government to solve the Turkish problem in a radical manner, and to have it accepted by the public'¹⁷⁰, but he must have had qualms about it as his later work

¹⁶⁸ FO 96/205: Toynbee Papers.

¹⁶⁹ Gürün, op. cit., pp. 42-3.

¹⁷⁰ FO 371/3404/162647, p. 2.

*The Western Question in Greece and Turkey*¹⁷¹ testifies. According to Gordon Martel, it was not that Toynbee particularly enjoyed his work as a 'propagandist'; in fact, he found it rather distasteful - 'no job for a gentleman' - and was relieved when he moved on to proper intelligence work in 1917¹⁷².

Yet, the Blue Book, as a 'masterpiece' of British wartime propaganda, had a devastating effect. Its wicked influence is still being abused by Armenian extremists in perpetuating their hatred towards the Turks, and by certain pseudo-scholars. Its success lay in the fact that it was based on 'atrocities' stories. British propagandists loved 'atrocity stories', real, exaggerated, or even fabricated¹⁷³; because they could flog them to journalists and correspondents, who would then flash them under banner headlines in their journals¹⁷⁴. Arthur Ponsonby explains that 'the injection of the poison of hatred into men's minds by means of falsehood is a greater evil in wartime than the actual loss of life. The defilement of the human soul is worse than the destruction of the human body'¹⁷⁵.

Perhaps the most notorious 'atrocity story' of the entire war was the case of the so-called 'corpse-conversion factory', where Germans were accused of boiling down bodies to make soap. The story was a complete fabrication - it was finally exposed in 1925 when it was discussed in the House of Commons¹⁷⁶. Most, if not all, wartime 'atrocity stories' were fabricated, or exaggerated tremendously; so was the myth of 'the deliberate extermination of the Armenians in Turkey in 1915'.

After the war, reassurances failed to dispel the overall impression of Britain's wartime propaganda deriving from the German label of 'all-lies', and the abundance of crude 'atrocity stories' which circulated during the conflict. The ferocity of atrocity propaganda was most marked in the British press where much of it originated¹⁷⁷. The exposure of wartime 'atrocity stories' after the war, notably by Arthur Ponsonby's *Falsehood in War-*

¹⁷¹ A. J. Toynbee: *The Western Question in Greece and Turkey*, London 1923.

¹⁷² Martel in Ingram, op. cit., pp. 74-5.

¹⁷³ See E. Alexander Powell: *The struggle for power in Moslem Asia*, New York 1925, p. 30; and Lucy Masterman: *C. F. G. Masterman*, 1939, p. 298.

¹⁷⁴ See also Sydney Whitman: *Turkish Memories*, London 1914, pp. 120-21.

¹⁷⁵ Ponsonby, op. cit., p. 18.

¹⁷⁶ *Hansard*, 5th session, vol. 188, 24.11.1925; see also Ponsonby, pp. 102-20, 'Kadaver', *The Nation*, 38, 1925, pp. 147-8.

¹⁷⁷ Sanders and Taylor, op. cit., p. 263.

time, served to further undermine the respectability of the wartime experiment. James Morgan Read observes: 'Lying is an act of conscious deception. Much of British atrocity propaganda was unconscious deception built upon erroneous reports and impressions'¹⁷⁸, and it was the British Government itself which, between 1914 and 1918, had demonstrated to the world the enormous power of propaganda¹⁷⁹. Perhaps the Nazis received their inspiration from that source.

As for the authenticity and validity of the Blue Book as a work of 'historical scholarship', one only needs to peruse the real works of scholarship published after the Great War, exploding many of the myths of British wartime propaganda; works such as Sir Campbell Stuart's *Secrets of Crewe House* (1920), Harold Lasswell's *Propaganda technique in the World War* (1927), Arthur Ponsonby's *Falsehood in wartime* (1928), J. D. Squires' *British propaganda at home and in the U. S. A. from 1914 to 1917* (1935), George Bryntz's *Allied propaganda and the collapse of the German Empire in 1918* (1938), Lucy Masterman's *C. F. G. Masterman* (1939), H. C. Peterson's *Propaganda for war: the campaign against American neutrality, 1914-17* (1939), James Morgan Read's *Atrocity propaganda, 1914-19* (1941), Cate Harte's *Keep the home fires burning* (1977), and Michael L. Sanders and Philip M. Taylor's *British propaganda during the First World War, 1914-18* (1982).

CONCLUSION

In the light of recent archival material, and many publications, it has now become more evident that, the extremist leaders and militants of the Armenian minority in the Ottoman Empire played an important role in attempts to dismember that Empire. Their aims and ambitions, if fully realised, would involve the dissolution and disappearance of the Empire, to be replaced by puppet states, subservient to their patrons, the Great Powers, although nowhere in the Anatolian provinces did the Armenians constitute more than fifteen per cent of the total population.

The Armenian extremists realised, at an early stage of their relationship with other militant groups, which relationship began after the 1880s and blossomed since the Balkan wars, that, in order to procure their demands, they had to cooperate with one another. They also had to colla-

¹⁷⁸ James Morgan Read: *Atrocity Propaganda, 1914-19*, Yale 1941, p. 187.

¹⁷⁹ Sanders and Taylor, p. 265.

borate with the forces of instability, both inside and outside the Empire, to act as instruments of those Powers that had a stake in the dissolution of the Empire, to benefit from any Ottoman crisis, or even provoke such crisis, with the hope that the powers would intervene on their behalf; and above all, to indulge in a propaganda campaign against Turkey and the Turkish nation. In this, they were believed and assisted by the Christian West, which was skilfully manipulated by the powerful, resourceful, and deceitful Anglo-Armenian propaganda organisations and organs all over the world, particularly in Europe and the U. S. A.¹⁸⁰ In the field of propaganda no one could surpass the Armenian extremists; in the sphere of wartime propaganda, particularly between 1914-18, the British were supreme¹⁸¹.

Moreover, the Ottoman Armenians, in later years, began to use their position as translators/interpreters in the embassies and consulates of the Great Powers, to convince those Powers of their stories, and to sway their relief workers, missionaries, and spiritual leaders, about the genuineness of their case. Many a time a gullible western journalist was trapped by their vociferations, and spread their tales. A number of European diplomats and travellers within the Ottoman dominions were lured by these people, who had the same religion like them, and who usually knew languages, and through them the tales were more widely spread¹⁸².

Because the Turks were inarticulate, had a sense of dignity, and preferred to suffer in silence rather than to vociferate, some of the extremist leaders of the Ottoman Armenians, and their champions, were left unchallenged to spread the wildest myths and message of hate about the Turks and other Muslims. When documentary evidence was needed to substantiate their allegations, they invented or forged them without any sense of responsibility or conscience. Their skill in inventing non-existent documents, and in a sense presenting the black as white, and in many cases getting away with it, is confirmed by numerous primary documents in the archives of many countries whose governments were often the target of such brain-washing¹⁸³.

¹⁸⁰ See also Pierre Loti: *La mort de notre chere France en Orient*, Paris 1920, p. 30.

¹⁸¹ Sanders and Taylor, p. 265.

¹⁸² Gürün, pp. 36 f.; Powell, p. 30; Clair Price: *The rebirth of Turkey*, New York 1923, p. 189; Toynbee: *The Western Question...*, p. 80.

¹⁸³ See also Sonyel: 'How Armenian propaganda deceived the Christian World in connection with the deportations and "massacres"', *Belleten*, XLI, no. 161, Ankara, January

By early 1913 the situation in Anatolia, as a result of Armenian extremist agitation and intrigue with Russia, Britain, France, and some of the other Powers, became so acute that, it was prophesied at the British Foreign Office that the break-up of the Turkish Empire, in Asia as well as in Europe, appeared to be imminent¹⁸⁴. When the Empire got involved in the Great War, a number of Armenian subjects of the Sultan were persuaded to do intelligence work for the Entente Powers, and to undermine the Turkish war effort by covertly collaborating with the enemies of their country. They indulged in agitation, propaganda, espionage, revolutionary and terrorist activities, with some of their extremist leaders having pledged their services to the enemy. The archives of the belligerents, particularly the Public Record Office in London, and the Ottoman archives, are full of documents indicating the extent of the collaboration of many Ottoman Armenian extremists with those Powers that aimed at destroying the Ottoman Empire¹⁸⁵.

It is abundantly clear, in the light of archival material, that the people of Anatolia, both Muslims and non-Muslims, became unwittingly, reluctantly, or voluntarily, the instruments and victims of the Great Powers that had only one main purpose: their own self-interest, as reflected in the secret agreements they contracted among themselves during the Great War¹⁸⁶ for the partition of the Ottoman Empire. In those agreements, as indeed in the Treaty of Lausanne¹⁸⁷ which wound up the Ottoman Empire, one searches in vain to find any mention of the promises those Powers made to the non-Muslim subjects of the Empire, including the Ottoman Armenians, in order to lure them into disloyalty against their own

1977, pp. 157-75; Gwynne Dyer: 'Turkish "falsifiers" and Armenian "deceivers": historiography and the Armenian massacres', *Middle Eastern Studies*, XII, no. 1, January 1976, pp. 99-107; Harold Armstrong: *Turkey in travail*, pp. 168-9; Luke: *Cities and men*, II, p. 55; Graves: *Storm centres of the Middle East*, p. 323; Ryan: *The last of the Dragomans*, p. 128; Rawlinson: *Adventures in the Near East*, p. 307; Orel and Yuca: *The Talat Pasha telegrams*.

¹⁸⁴ FO 371/1783/19793: Lowther to Grey, confidential dispatch, Istanbul, 26.4.1913, and Foreign Office minutes.

¹⁸⁵ See note 183 above; see also Llewellyn Smith: *The Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, p. 34; Parmaksızoğlu, p. 77; FO 371/3410/129455; FO 371/6575/E 5569; *Documents on Ottoman Armenians*, II, document no. 1901, p. 22; Gilbert: *Sir Horace Rumbold: portrait of a diplomat, 1869-1941*, p. 344.

¹⁸⁶ For the secret agreements see Sonyel: *Turkish Diplomacy*, pp. 1-2.

¹⁸⁷ *Ibid.*, pp. 185 f.

country - promises which they forgot as soon as their own interests were secured¹⁸⁸.

Neither Russia, Britain, and France, the chief protagonists, nor Greece, Italy, Germany, Austria, and the U. S. A., can absolve themselves from the responsibility of the great tragedy of the destruction of the Ottoman Empire and its people, to which, admittedly, various incompetent Ottoman Ministries must have also contributed. On the other hand, one must not forget the responsibility of many of the extremist, self-seeking, self-centred and foreign-inspired leaders of the Ottoman Christian communities, particularly of the Armenians, who allowed themselves, and influenced their people, to become instruments of the Great Powers, and thus contributed enormously to that tragedy.

¹⁸⁸ Sonyel: *Impact International*, 28 October to 10 November 1983, p. 5.

MÜLÂZİM-I EVVEL MEHMED NAZİF EFENDİ'NİN CONKBAYIRI'NDA ŞEHİT DÜŞÜŞÜ VE BUNA İLİŞKİN MUSTAFA KEMAL (ATATÜRK)'İN BİR MEKTUBU

Dr. KEMAL ARI

Olgular ve belgeler, -kuşkusuz- kendi başlarına tarihi oluşturamazlar¹; onları tarih biliminin süzgecinden geçirecek olan tarihçidir; ama, tarihçinin yaptığı binada harcı ve tuğlaları, olgular ve belgeler değil midir? Tarihçi, tarihsel olayların açıklanmasına yarayacak nitelikteki belgelere ulaşma ve onları tanık oldukları olaylar hakkında sorgulama amacını sürekli olarak taşır; oysa, sözkonusu belgeler, tarihsel olayları açıklamaya yarar bilgiler yanında, tarihin oluşum biçimi üzerinde rol oynamış önemli kişilere ait olma gibi, “manevi” bir değer de taşıyorsa; tarihçi, hem bilimsel sorgulamanın gereği hem de -büyük adamlarına sahip çıkmak zorunda olan toplumunun bir bireyi olarak- karanlıkta kalmış bir belgeyi gün ışığına çıkarmak gibi, iki yönlü sorumluluğu aynı anda duyuyor demektir.

Bu yazının konu edindiği belge, Çanakkale Savaşları'nın önemli bir evresinde, 8 Ağustos 1915 (R. 26 Temmuz 1331) tarihinde, Conkbayırında, Mareşal Fevzi Çakmak'ın kardeşi Mülâzım-ı evvel Mehmed Nazif Efendi'nin şehit düşmesi üzerine, o gün Anafatalar Grubu Kumandanlığı'na atanmış olan Miralay Mustafa Kemal'in, yine Çanakkale savunmasında görev yapan 5. Kolordu Kumandanı Mirlivâ Fevzi Paşa'ya yazdığı, 9 Eylül 1915 (R. 26.6.1331) tarihli mektubudur.

Çanakkale Savaşları'nın yapıldığı yerleri gezenler, orada, Çanakkale destanını yaratan kahramanlardan günümüze kalan yıkık-dökük mezarlar karşısında, vatan uğruna canlarını veren şehitlerin anısına, göze dokunur bir mezartaşı bile dikilememiş olmasının acısını yüreklerinde duyarlar². Çanakkale savunmasında, -Mustafa Kemal'in mektuptaki deyimiyile- “*millet ve memleketin hayat ve memat noktası*” olan Conkbayırında³, Türk Kurtuluş Savaşı'nın büyük komutanlarından Mareşal Fevzi Çakmak'ın kardeşi

¹ E. H. Carr, *Tarih Nedir?*, (Çev. M. Gizem Gürtürk), İstanbul, 1980, s. 27.

² Bkz. Burhan Göksel, “Hatıra ve Misalleriyle Askerî Tarihin Millî Eğitim ve Kültürdeki Yeri ve Önemi”, *Birinci Askerî Tarih Semineri (Bildiriler IV)*, Gn. Kur. yay., Ankara, 1984, 44 s.

³ Bkz. Metnin sonundaki mektup.

Mehmed Nazif Efendi'nin anısına dikilen anıtmezarı gördüklerinde, "Çakmakzadeler" ailesinin Çanakkale gibi "çiçekleri hâlâ kan rengi açan"⁴ bir yerde de şehit vermiş olduklarını hayranlıkla öğrenmiş olurlar⁵. Ama Mehmed Nazif Efendi'nin ne zaman ve nasıl öldüğüne ilişkin sorular karşısında, onun mezar taşında yer alan "26 Temmuz 1915" tarihinde, "...bölüğünün önünde süngü hücumu ile düşman siperlerine atıldığı sırada", ya da, Mareşal Fevzi Çakmak'ın, ölümünün 25. yıldönümü dolayısıyla bir gazetede yayınlanmış anılarında belirtildiği biçimiyle, "...üstegmen rütbesiyle Mustafa Kemal Paşa'nın emrinde savaşırken bu sırada şehitlik rütbesine eriştiği"⁶ gibi gerçek, yarigerçek ve yanlışın biraraya gelmesinden oluşan bir bilgi demetiyle yetinmek durumunda kalırlar. Sözkonusu anıtmezarın çevresinde, Conkbayırı gibi kanla yoğrulmuş bir tepede, onbinlerce vatan çocuğunun, mezarları yalnızca vatan toprağı olan sonsuz uykularında, "hür ve mesut" uyumakta olduklarını düşündüklerinde, aslında bu tür yanlışların pek de o kadar önemli olmadığını farkına varırlar.

Oysa, 8 Eylül 1915'te, Anafartalar Grubu Kumandanı Miralây Mustafa Kemal'den, 5. Kolordu Kumandanı Mirlivâ Fevzi Paşa'ya, Mehmed Nazif Efendi'nin şehit düşmesi üzerine yazılan "ta'ziye" mektubundan ve bu mektubun alt kısmına, herhalde dönemin askerî makamlarınca düşülen künyeye ilişkin not ve rakamlardan hareket edince; onun gerçekte hangi tarihte ve nasıl şehit düştüğüne ilişkin bilgiler ediniyor ve bu arada

⁴ Vehbi Tanfer, "Çanakkale (şiiir)", *Batmayan Güneş*, ş.y., t.y., s. 15.

⁵ Limnili Derviş Kaptan'ın oğlu olan Tophane kâtiplerinden Ali Sırrı Efendi'nin, Varnalı Müftü Hacı Bekir Efendi'nin Hasane Hanım'la evliliğinden birisi kız beş çocuğu dünyaya gelmişti: Fevzi, Muhtar, Nazif, Sami ve Nebahat... Ali Sırrı Efendi, Osmanlı Ordusu'nda subaydı. Albay iken Medine'de ölmüş, orada gömülmüştü. Müftü Hacı Bekir ise, Kuleli Vak'asına katılmış, bir süre Kuleli Askerî İdadisi'nin zindanına atılmıştı (Kuleli Vak'ası için bkz: Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, TTK yay., Ankara, 1937); "Çakmakzadeler" olarak bilinen bu ailenin bireyleri, vatan savunması uğruna büyük uğraş göstermiş, can verip kan dökmüşlerdir. Fevzi Bey, Türk Kurtuluş Savaşı'nın büyük komutanı Mareşal Fevzi Çakmak'tır. Muhtar Bey, Balkan Savaşları sırasında, 1912 yılında, Mülâzım-ı evvel iken, Manastır'da şehit düşmüştür. Sami Bey, Askerî Rüştiye'de, "Baytar ve Ezcacılık" bölümünün "sınıf-ı mahsus" kısmında okurken, 17 yaşında vefat etmiştir. Nebahat Hanım ise, uzun bir ömür sürmüştür. Çakmakzadeler'in aile seçeresi hakkında en doyurucu bilgi için bkz. Adnan Çakmak, "Mareşal Çakmak'ın Hatıraları", *Hürriyet*, (Haz: Murat Sertoğlu), 15 Nisan 1975; bu yazı dizisi 12 Nisan 1975 günü başlamış ve Mayıs ayına kadar devam etmiştir; ayrıca bkz: Sinan Omur, *Büyük Mareşal Fevzi Çakmak'ın Askerî Dehası, Siyasî Hayatı*, 2. baskı, İstanbul, 1965; yine bkz: Nusret Baycan, "Mareşal Fevzi Çakmak", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VI/16 (Kasım 1989), ss. 178-179.

⁶ *Hürriyet*, 12 Nisan 1975.

Mustafa Kemal Atatürk'e ait, kendi el yazısıyla kaleme aldığı bir mektubu da görüp-tanımış oluyoruz⁷.

Sofya'da ateşemiliter iken, Tekirdağ'da "*derdest teşkil*" bulunan 19. Fırka'yı çok kısa bir zamanda düzene koyan ve İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Boğazı'nı geçmeye dönük girişimlerinin ortaya çıkması üzerine, yalnızca 57. Alay⁸ ile Maydos'a hareket eden Mustafa Kemal⁹, Arıburnu cephesinde, üstün bir cesaretle adeta destanlar yaratmıştır¹⁰. 6 Ağustos 1915'te (R. 24 Temmuz 1331) düşmanın genel bir saldırıya geçişi ve bu saldırının 6-7 Ağustos gecesi olağanüstü artması karşısında, "*kumandanlardan ve zabitanadan*" her zamankinden daha çok "*fevkalâde intibâh*" ve "*mesâi-i fedakârâne*" isteyen Mustafa Kemal, bu görevinde 8/9 Ağustos 1915 tarihine kadar kalmıştır. O zamanki Anafartalar Grubu Kumandanı'nın¹¹ Conkbayırı'nı ele geçiren düşman saldırılarını kırmak amacıyla, 8/9 Ağustos gecesi bir saldırı yapılması düşüncesine, askerinin yorgunluğu ve arazinin tanınmadığı gerekçesiyle karşı çıkması ve o anki durumun da pek karışık ve tehlikeli bulunması nedeniyle, grup kumandanı görevinden alınmış; bizzat Mustafa Kemal, mevcut kuvvetlerin kendi "*taht-ı kumandasına*" verilmesinden başka çare kalmadığını 5. Ordu Kumandanı Liman von Sanders'e telefonla iletmış¹²; bu gelişmelerin sonunda, 8/9 Ağustos gecesi geç vakitlerde, Anafar-

⁷ Mareşal Fevzi Çakmak'tan, yeğeni Adnan Çakmak'a intikal eden bu mektubun bir kopyasını, hocam Vehbi Tanfer aracılığıyla elde ettim. Adnan Çakmak, Mareşal'in hatıralarını sözkonusu gazeteye aktarıırken bu mektup da latin harflere çevrilmiş biçimiyle yayınlanmıştır. Fakat orijinal metindeki tarihlenmeler, yanılarak aktarılmış, alt kısmındaki küçük notlar da belirtilmemiştir. (Bkz. *Hürriyet*, 12 Nisan 1975); oysa bu notlar ve tarihler, Nazif Efendi'nin anıtmezarının başına düşülen yanlış ölüm tarihini düzeltmemize, nasıl şehit düştüğü sorusuna yanıt bulmamıza yeterli oluyor.

⁸ Bu alayın bütün subay ve erleri Çanakkale Savunmasında şehit olmuşlardır.

⁹ Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, (Haz. Uluğ İğdemir), TTK yay., Ankara, 1986, s. 5-6.

¹⁰ Mustafa Kemal bu muharebelerin raporunu bir defter halinde kaleme almıştır. bkz: *a.g.e.*; yine onun, bu muharebelerle ilgili olarak Ruşen Eşref (Ünaydın) ile yaptığı söyleşi (28 Mart 1918), *Milli Mecmua*'nın Çanakkale özel sayısında yayınlanmış; aynı söyleşi daha sonra kitap halinde de basılmıştır: bkz. Ruşen Eşref, *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal İle Mülâkat*, İstanbul, 1930; Arıburnu cephesinde büyük hizmet ve gayretleri görülen şehit ve gazilere, Mustafa Kemal'in şükran duygularını bildiren günlük emri: "...*Kumanda eylediğim bütün kıtaat, zabitan ve efradı yegân yegân takdir ederim. Bu maksad-ı ulvî uğrunda kahramanane bir surette fedâ-yı can eden mukaddes şehedamızı âmik ve ebedî bir hiss-i hürmet ve ta'zim ile yad ve ervâh-ı mukaddeselerine fatihalar ithaf ile şefahatlerinden istimdat ederim...*" bkz: A. Rıza Özkul, "Kaymakam Mustafa Kemal ve Arıburnu", *Belleten*, XX/80 (1956), s. 618.

¹¹ Fevzi Bey (Mareşal Fevzi Çakmak değil).

¹² Bkz. Uluğ İğdemir, "Atatürk'ün Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıraları", *Belleten*, VIII/28 (1. teşrin 1943), s. 40.

talar Grubu Kumandanlığına, Miralay Mustafa Kemal getirilmiştir¹³. Üç gün üç gece devam eden muharebeler onu uykusuz koymuş, yorgunluktan bitkin bir duruma düşürmüştür. Raporunda bu durumu şu biçimde dile getirir: *"Adeta hasta bir halde idim. Zaten üç-dört aydan beri Arıburnu Cephesi'nin kanlı muharebatı beni o kadar yormuş, o kadar zayıf düşürmüştü idi ki, bu son günlerin yorgunluğu olmasaydı da, gene hasta denecek bir halde idim"*¹⁴.

Ağustos 1915 tarihi, Çanakkale Savaşları'nın en kanlı evresini oluşturur¹⁵. Conkbayırı da, bu kanlı çarpışma evresinin sahneye konduğu yer olmuştur. Bu süre içinde, birara İtilaf Kuvvetleri lehine kazanılır gibi olan savaş, Anafartalar Grubu Kumandanlığına getirilen Mustafa Kemal'in eşsiz gayretleri sonucu, Türkler lehine dönmüştür.

7 Ağustos 1915 günü, sabahın erken saatlerinde düşman gemilerinden, *"azami bir faaliyetle"* topçu ateşi başlamıştır¹⁶. 8 Ağustos günü de, *"tasviri mümkün olmayan bir şiddetle"* Arıburnu mıntıkasındaki obüs ve sahra toplarıyla ve Ağıldere açıklarındaki harp gemileriyle Conkbayırı ateş altına alınmıştır¹⁷. Conkbayırı, Gelibolu yarımadasına egemen olunacak kilit nokta rolündeydi. İngilizler, Conkbayırı'nı ele geçirirlerse, rahatlıkla boğazı tutacaklarını düşünüyorlardı. Bu amaçla İngiliz topçusunun yaptığı hazırlık ateşi o kadar etkili olmuştu ki, siperlerinde, başlarına yağın bu cehennem ateşi altında barınamayan ve oldukça ağır kayıplar veren Türk birlikleri, önce tepenin üzerine çekilmiş, burada da yoğun top mermileri altında kalmışlardı¹⁸. Yeni Zelendalı askerlerden oluşan İngiliz birlikleri, gemilerinden açılan top ateşleriyle Conkbayırı sırtları dövülür, Türk siperleri halaç pamuğu gibi savrulurken, başları üzerinden aşırta atışlarıyla Türk siperlerini döven top mermilerinin oluşturduğu şemsiye altında, pek önemli bir direnişle karşılaşmadan Conkbayırı'na doğru ilerliyorlardı. Ogländer yapıtında: *"Sanki bu korkunç tepe göğsünü açmış bekliyormuş gibi, Türk tarafından hiç bir tüfek ateşi gelmiyordu"* demektedir¹⁹.

¹³ Bkz. A.g.y., ss. 40-41.

¹⁴ A.g.y., s. 42; ayrıca bkz. Fahrettin Altay, *"Çanakkale Savaşı'nın İlk Günlerinde Mustafa Kemal (Atatürk)"*, *Belleken*, XX/80 (1956), ss. 605-607; yine bkz. A. R. Özkul, a.g.y., ss. 609-617.

¹⁵ Ayrıntılı olarak bkz. U. İğdemir, a.g.y., ss. 35-82; yine bkz. C. F. Aspinal-Ogländer, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale -Gelibolu Askeri Harekatı-*, C. II, Gn. Kur. yay., Ankara, 1940, ss. 121-322.

¹⁶ Bkz. U. İğdemir, a.g.y., s. 32.

¹⁷ A.g.y., s. 35.

¹⁸ Bkz. Fikret Güneşen, *Çanakkale Savaşları*, İstanbul, 1986, s. 262.

¹⁹ C. F. Aspinal-Ogländer, a.g.e., ss. 205-206.

Öncü İngiliz birlikleri, topçu ateşinin desteğinde kolayca Conkbayırı tepesine çıktılar. Top mermileri karşısında sağ kalabilen Türk askerlerini, önemli bir mukavemetle karşılaşmadan kolayca şehit ettiler²⁰. Tepeye çıkan İngiliz birlikleri, orada siper kazmaya başladılar. Gün ağardığında, Anzak siperlerinin karşısındaki Türk mevzilerinin gerisinde bulunan yollar, geçitler görünüyordu. İleride, İngiliz Çanakkale Ordusu'nun hedefi olan Boğaz suları parlıyordu. Artık son bir hamleyle, zafer, İngiliz askerlerinin süngülerinin ucunda gibiydi²¹.

O gün, Conkbayırı'ndaki durum karmakarışık bir biçim almış, her iki tarafın mevzileri birbirine girmiş, pek çok Türk askeri şehit olmuştu. Conkbayırı'na uzakta, 180 rakımlı tepenin üstündeki karargâhından Conkbayırı'nı gözetleyen ve henüz Anafartalar Grubu Kumandanlığı'na getirilmiş olan 19. Fırka Kumandanı Miralay Mustafa Kemal durumun karmaşıklığını görüyor, endişelere kapılıyordu. Kendisine ulaşan raporlarda: "*İş karışık, vaziyet fenadır... Zabitânın kısm-ı küllisi şehit ve yaralıdır*" deniliyordu²². Haberleşme kesilmiş, cephedeki taburların, birliklerin askerleri birbirine karışmış, emir-kumanda zinciri bozulmuştur. O'nun deyişiyle, "*umum kumandanlarda büyük bir asâbiyetin hükümferma*" olduğu anlaşılmıştı²³. Mustafa Kemal anılarında: "*180 rakımlı tepe civarında bulunan karargâhımdan, Conkbayırı ve civarında tarafeynin karıştığını görüyordum. Conkbayırı istikametinden benim karargâhım istikametine piyade mermileri geliyordu. Hatta, karargâh mensubinin vurulanlar olduğu haber verildi*" demektedir²⁴. Conkbayırı'nın düşman eline düşüp düşmediğinden tereddüt içinde olan Mustafa Kemal, İstihkâm Taburu Kumandanı Binbaşı İsmail Hakkı Bey'den, düşmanın Conkbayırı'nda siper kazmaya devam ettiğini, siperlerin içinde düşman "*efradının*" gezmekte ve kum torbaları yerleştirmekte olduklarını haber almıştı²⁵.

Tepeye çıkan İngilizler için zafer, çok kısa sürdü. Durumun önemini kavrayan Türk birliklerinin iki taraftan birden ateşi, düşman ilerleyişini durdurdu. Türkler toplarla ve tüfeklerle son güçlerini kullanarak tepeye yüklendiler. Bu kanlı çarpışmalarda, her iki taraf da adeta erimekteydi²⁶.

²⁰ Bkz. F. Güneşen, *a.g.e.*, s. 262; yine bkz. Oglander, *a.g.e.*, s. 206.

²¹ Oglander, *a.g.e.*, 206.

²² U. İğdemir, *a.g.y.*, s. 36.

²³ *A.g.y.*, s. 36, 37.

²⁴ *A.g.y.*, s. 36.

²⁵ *A.g.y.*, s. 40.

²⁶ Bkz. F. Güneşen, *a.g.e.*, s. 263.

Tepede bulunan 25. ve 64. Alaylar büyük yararlıklar gösterdiler. 64. Alayın komutanı Servet (Yurdatapan) Bey'di. 25. Alay'ın komutanı yaralanmış, daha sonra her iki alay birleştirilerek, Servet Bey'in emrine verilmişti²⁷. İşte, 5. Kolordu Kumandanı Mirlivâ Fevzi Paşa'nın kardeşi, Mülâzım-ı evvel Mehmet Nazif Efendi, 64. Alay'ın 2. taburunda, bölük komutanı olarak görev yapıyordu. Bu durum, Mustafa Kemal'in Fevzi Paşa'ya yazdığı, 8 Eylül 1915 tarihli, Mehmet Nazif Efendi'nin ölümüyle ilgili "ta'ziye" mektubunun altına, herhalde dönemin askerî makamlarınca düşünülen; Mareşal Fevzi Çakmak'a ait hatıraların yayınlandığı yazı serisinde de, tarihleri yanlış okunmak suretiyle verilen latin harfli kopyasında her nasılsa gözden kaçırılmış olan²⁸ "64 y 2 t 1 k mülâzım-ı evveli Mehmed Nazif Efendi" notundan anlaşılmaktadır. Çünkü "y", 'Alay'; "t", 'Tabur', "k" ise 'bölük' sözcüklerinin kısaltılmış simgeleri olarak belgeye düşülmüştür.

İşte, 8 Ağustos günkü o büyük mücadelede, 64. Alay'ın 2. taburunun yazgısı pek acı olmuştur. Daha önce de Arıburnu Cephesi'nde, Mustafa Kemal'in başlattığı taarruza katılan 64. Alay'ın²⁹, değişik harp günlüklerindeki 8 Ağustos 1915 tarihli hareketine bakıldığında, bu alayın 2. taburunda birlik kumandanı olarak görev yapan Mehmed Nazif Efendi'nin nasıl şehit düştüğüne ilişkin soruya da, büyük ölçüde ışık tutulabilmektedir.

Düşman ilerleyişi kan ve cesetle durdurulduktan sonra, 64. Alay'ın 2. taburu, süngü taktırılarak hücumla geçirildi. Düşman siperlerine bu taburun yakınlığı beş-on adım kadardı. Hücumla kalkan erler, bir-iki adım atmışlardı ki, karşı taraf korkunç bir ateşe başladı. 2. tabur yoğun ateş altında fazla ilerleyemedi. Askerler yere yatarak karşılık vermek durumunda kaldılar. Yalnız bir-kaç bombacının attığı bombalarla, tepe hattı üzerinde, çukurlarda bulunan düşmanın 15-20 eri yokedilebilmişti³⁰. Çanakkale Savaşları'nda bu saldırıyla ünlenen 64. Alay'ın 2. taburunun subay ve askerleri, korkunç bir hızla adeta eridiler. Bu saldırı sırasında, 19. Fırka Kumandanı olan ve henüz Anafartalar Grubu Kumandanlığı'na getirilmemiş olan Miralay Mustafa Kemal, 180 rakımlı tepeden beri, Conkbayırı'nda olup-biten kanlı çarpışmaları izlemekteydi. O, kaleme aldığı savaşlarla ilgili ünlü raporunda: "Conkbayırı'nda bulundurduğum yaverim Mülâzım-ı evvel

²⁷ A.g.e., s. 263.

²⁸ *Hürriyet*, 12 Nisan 1975.

²⁹ Bkz. F. Günesen, a.g.e., s. 154.

³⁰ A.g.e., s. 265.

Kâzım Efendi'nin saat 5.30'da verdiği malûmatta da, 64. Alay'ın ikinci taburunun icra eylediği hücumda muvaffak olamadığı bildiriliyordu" demektedir³¹.

64. Alay'ın ikinci taburunda, bölük komutanı olarak görev yapan Mülâzım-ı evvel Mehmed Nazif Efendi, 8 Ağustos 1915 (R. 26 Temmuz 1331) günü, böylesine yoğun ve kanlı çarpışmaların yapıldığı Conkbayırı'nda birliğinin başında, süngü takarak hücumla geçtiği ve böylece Anzaklar'ın ele geçirdikleri tepeden atılmak istendiği bir sırada, 2. taburun bu saldırısı anında, birliğinin başında şehit düşmüştür³². Bu kanlı saldırıları uzaktan izleyen ve aynı gün gece geç vakitlerde, Anafartalar Grubu Kumandanlığı'na kendi isteği üzerine getirilen Mustafa Kemal, Fevzi Paşa'ya 8 Eylül 1915 günü bir mektup yazarak, kardeşinin şehadet haberini bildirmiştir. O mektubunun bir yerinde, Nazif Efendi'nin şehit düşüşü ile ilgili olarak şunları demektedir: "*Şehid-i mağfur biraderiniz 26/5/331 (M. 8 Ağustos 1915)'de millet ve memleketin hayat ve memnat noktası olan Conkbayırı'nda düşmana atılan süfütun ilerisinde idi... Biraderinizin haber-i şehadeti bendenizi cidden müteessir ve giryân eylemiştir*".

Nazif Efendi şehit düştüğünde evliydi ve bu evlilikten dünyada iki de çocuğu vardı: Adnan ve Müfide³³.

³¹ Bkz. U. İğdemir, a.g.y., s. 40.

³² Kasım 1915'te yayın hayatına başlayan ve "Ahmet İhsan ve Şürekâsı" matbaasında basılan *Harp Mecmuası*, I. Dünya Savaşı'nın değişik cephelerinden haberler vermekte, Ahmet Refik, Abdülhak Hamit, Mehmet Emin gibi, dönemin tanınmış tarihçi, edip v.b. yazarlarınca, askerî, siyasi ve edebi konularda yazılar yayınlanmaktaydı. Özellikle Çanakkale Savaşları'yla ilgili olarak, son derece canlı ve dönemin teknik olanaklarına göre, güzel ve kaliteli resimler, bu dergice yayınlanmıştır (Ahmet İhsan, *Servet-i Fünun* dergisinin yayıncısıdır ve derginin sayılarından birinde, o döneme göre, en çağdaş resim tekniğinin Türkiye'ye nasıl getirildiğini anlatır. Bkz. *Servet-i Fünun*, XXXIX/1000. "Özel sayı" (22 Temmuz 1326), ss. 178-180); sözkonusu dergide, önce "*Yaşayan Ölümler*", sonra da "*Mübarek Şehitlerimiz*" başlığı altında, değişik cephelerde şehit düşmüş Türk subaylarının birer küçük portresi verilmiş, portrenin altında da, künyeleri ve ölüm tarihleri belirtilmiştir. Nazif Efendi'nin de portresi ve sözkonusu bilgiler, *Mübarek Şehitlerimiz*" başlığı altında verilmiştir. Kalın, uzun ve kıvrık bıyıklı, açık alınlı fotoğrafının altında şunlar yazmaktadır: "64. (Alay), 5. (bölük) Mülâzım-ı evveli Nazif Efendi (26 Temmuz 1331)"; *Harp Mecmuası*, Yıl: II/17 (Mart 1333), s. 237; ayrıca bkz: Metnin sonundaki resim.

³³ Nazif Efendi'nin oğlu Adnan Çakmak, 1330 (1914) yılı Şubatında, Edremit'te dünyaya gelmişti. Babası şehit düştüğü zaman bir yaşını yeni tamamlamıştı. Nazif Bey'in çocuklarının yetişmesiyle, Mareşal Fevzi Çakmak doğrudan ilgilenmiştir. Adnan Çakmak, bir gazeteye amcası ile ilgili anılarını anlatırken, bu konu üzerinde şöyle duruyor: "...ben amcam Mareşal Fevzi Çakmak'ı, öz babam gibi bilirim. Onun da erkek evladı olmadığı için...büyük amcam da Balkan Savaşı'nda şehit düştüğünden...Çakmak ailesinin tek erkek çocuğu olarak ben bulunuyordum. Rahmetli amcam erkek evlat hasretini benimle giderdiği için, bana karşı her zaman tam bir baba şefkati gösterir(di)..."; *Hürriyet*, 10 Nisan 1975.

Onun anısına, şehit düştüğü Conkbayırı'nda, sahile hakim bir noktaya sonradan dikilen anıt mezarda, onun, 26 Temmuz 1915 günü, birliğinin başında düşmana taarruza geçtiği sırada şehit düştüğü belirtilmiştir. Verilen bu tarih yanlıştır; bu yanlışlık, herhalde, o yıllarda kullanılan Rumî takvimi, Miladî takvime çevirirken düşülen yanlıştan kaynaklanmaktadır. Rumî takvim ile miladî takvim arasında, 13 günlük fark vardır; ayrıca, Rumi takvimdeki birinci ay, "Mart" ayı ile başlar. Mustafa Kemal, bu mektubunda Nazif Efendi'nin 26.5.1331'de şehit düştüğünü belirtir ve *Harp Mecmuası*'nda, Nazif Efendiye ait portrenin altına da, 26 Temmuz 1331 tarihi düşülmüştür. Her iki tarihin de, miladî tarihe çevrilmesiyle bulunacak sonuç, 8 Ağustos 1915'tir. Zaten, 8 Ağustos günü, yukarıda anlatılmaya çalışılan askeri hareketler olmuştur; bu hareketler de, 8 Ağustos gününü mantıklı kılar; kaldı ki, 26 Temmuz 1915 günü, önemli bir askeri olay sözkonusu değildir. Bu nedenlerden ötürü, Nazif Efendi'nin anısına dikilen anıtmezardaki 26 Temmuz 1915 tarihinin, 8 Ağustos 1915 olarak değiştirilmesi, kuşkusuz ki gereklidir.

Miralay Mustafa Kemal, 8 Ağustos günü bu olaylar olup-bittikten sonra, çok geç saatlerde, gece yarısına doğru Anafartalar Grubu Kumandanlığı'na getirilmiştir. Mehmed Nazif Efendi şehit düştüğü zaman O, henüz bu göreve atanmamış bulunuyordu. Nevarki, Nazif Efendi gibi binlerce vatan evladının şehit düştüğü bu kanlı çarpışmaları uzaktan izlemiş, 5. Ordu Kumandanı Liman von Sanders'le yaptığı telefon görüşmesi sonunda bu görevi doğrudan doğruya kendisi istemiştir. Düşman ise 10 Ağustos günü başlatılan pek kanlı bir saldırı sonucu, Anafartalar Grubu Kumandanı Miralay Mustafa Kemal'in olağanüstü gayretleriyle, Conkbayırı sırtlarından atılabilmiştir. Bu çarpışmaların fiili kumandanı, Mustafa Kemal'dir³⁴. O, 8 Eylül 1915 günü (R. 26.6.1331), 5. Kolordu Kumandanı Mirivâ Fevzi Paşa'ya yazdığı bir mektupla, kardeşi Mehmed Nazif Efendi'nin şehadet haberini bildirmiş ve başsağlığı dilemiştir. O'nun bu mektubu kaleme aldığı gün, kanlı muharebeler bitmiş, zafer Türkler'in olmuştur. İki ay kadar sonra, 27 Kasım 1915'te Mustafa Kemal, sağlık durumunun elvermemesi gerekçesiyle, Grup Kumandanlığı'nı Fevzi Paşa'ya bırakmış, onun görevden ayrılmasından on gün sonra da, düşmanın "*ricat-ı umumisi*" gerçekleşmiştir³⁵.

³⁴ Bkz. U. İğdemir, *a.g.y.*, ss. 44-88.

³⁵ *A.g.y.*, s. 84; yine bkz. U. İğdemir, "Atatürk'ün Anafartalar Grubu Kumandanlığın-dan İstifasına Dair Bazı Belgeler", *Belleken*, XXXII/128 (1968), ss. 463-478.

O'nun Fevzi Paşa'ya yazdığı mektubun metni şöyledir:

Anafartalar Grubu

26/6/331

Huzur-ı Alilerine

Muhterem Kardeşim Paşa Hazretleri,

23 Fi Temmuz sene 331 tarihli mektubunuzu dün aldım. Hakk-ı âci-zânemize izhâr buyrulan iltifat ve teveccühâtınıza arz-ı teşekkür ederim.

Vatan-ı mukaddesimizi çiğnemeye çalışan hain düşmana -ancak âli himmet arkadaşlarımızın istihkâr-ı mevî eylemeleri sayesinde- iyi dersler verilmektedir. Vatanı tahlis için hûn-ı hamîyyetlerini büyük bir şevk ile iy-sar eden arkadaşlarımızın gayretiyle düşmanın her nevi teşebbüsât-ı müstakbesine mani olunacağı hakkındaki itminanım berkemâldir.

Ancak bu derecedeki âsâr-ı fedakârinin istilzâm eylediği bazı acılara tahammülün zarûri olduğu zât-ı alilerince de musaddaktır. Bu zaruretin ilcaatıyla sizi duçar-ı meyûsiyet edeceği tabi bulunan biraderinizin haber-i şehadetî bendenizi cidden müteessir ve giryân eylemiştir.

Şehid-i mağfur biraderiniz 26/5/331'de millet ve memleketin hayat ve memat noktası olan Conkbayırı'nda düşmana atılan süfütun ilerisinde idi.

Teessüratımıza bütün saffet ve samimiyet-i kalbiyemle iştirak eder ve cenab-ı haktan zât-ı alilerine ve aile-i kederdidenize sabr-ı cemil ihsan bu-yurmasını tazarrû ile arz-ı meveddet ve muhaleset eylerim efendim.

Anafartalar Grubu Kumandanı

M. Kemal

64. (Ala)y 2. t(abur) 1. (bölü)k

Mülâzım-ı evveli Mehmed Nazif Efendi

۵
مغز عابدیه
۱۷۷ / ۱۶ / ۵۶

مختم فارسی باستان حضرتی
۵۶ سخن لایق تا غنای مکتوبی در دل آید .
الصفات و نوظهوره خدمه فدا می آید .
و طبع مکتوبی بیکه جنابانه خانه کشن - اینجانب الهیت
از حد ابریزد اتقفا - موت ابدی سایش - این در سلسله
و بر یکله ه در . . . وطنی خلیفه خودی صید می بویک بزوفه
اینان - اطمینان دارید نیز بد و کشن هر نوع نسبتان سفیدم
ساخته اولی صفتی که اطمینانم بر کلامه . . .
اینجور بود چه در کل آنرا فطرتا بخواند این یکی بعد از عیده محمدت
فردی و در اینجی ذات عالیله خیره صفت . . . بوز در یک
ایا آید نزدی در جاره ما بویست ای ه بیکه طبعی بولانه بر در یک
فیزیک در یک نیز چه اشیا بر یکریه ایست . . .

سید صفور - برادر کریم ۵۶ / زه ۵۷ / ده مت و کلمت
هیات و مراتب نقلی که اولی مکتوبی بر یک کشن آید صفت
ایدرینه ه ایدی . . .
نار بر اندزه بوند صفت و حکمتی فیکه اشترک ایدره و جناب
صفت ذات عالیله و عالمی که در دیده گزوه صبر صواب
بویک سخن تقریر ایدره صبر صورت و مخالف ایبرم صفت

۱۷۷ / ۱۶ / ۵۶
مغز عابدیه
مستطاب که در ده ۵۶
مستطابا ع

Kemal Arı

Mülâzım-ı evvel Mehmed Nazif Efendi
(Öl: 8 Ağustos 1915)

Harp Mecmuası, Yıl: II/17 (Mart 1333), s. 237

NEW RESEARCH OPPORTUNITIES IN THE OTTOMAN ARCHIVES OF ISTANBUL

STANFORD J. SHAW

When I first came to the *Başbakanlık Arşivi* at its old location in the İstanbul Provincial Governorship's *Vilayet Bahçesi* in 1956, opportunities for research were extremely limited. The only collections that were readily available were the *Mühimme* and *Mühimme-i Mısır* registers of Imperial *fermans*, themselves not entirely complete, the mass of financial registers heaped together in the *Kâmil Kepeci* collection, and the thousands of documents brought together in the *Ali Emiri*, *Ibn ul-Emin*, *Cevdet* and *Fekete* collections¹. The summary catalogues compiled for the latter by a series of commissions were, however, not available to researchers, who therefore had to depend on the interest and goodwill of the archives staff to provide them with materials pertinent to their subjects. It was a difficult situation, made palatable only by the expertise and dedication of the reading room staff, then led by the late Ziya Eşrefoğlu, who always were willing, not only to produce registers and documents, but also to help beginners like myself to understand the mysteries of the *siyakat*, *divani* and other exotic scripts which Ottoman scribes used to conceal their work from all but the most initiated. Cataloging new materials proceeded very slowly in the hands of aged former civil servants whose chief qualification was their knowledge of the older scripts in which the documents were written; as they died out, moreover, this work slowed to a halt. Under such conditions, the pioneering work of such great Turkish historians as Ömer Lütfi Barkan, Fuat Köprülü, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Mukrimin Halil Yinanç, Osman Ergin, Abraham Galante, Tayyip Gökbilgin, Halil Inalcık and others becomes that much more remarkable.

Research conditions improved tremendously during the next three decades, particularly during the directorships of Midhat Sertoğlu and Nejat

¹ See my descriptions of the collections in: "Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey." *Journal of the American Oriental Society*, vol. 80 (1960), pp. 1-12; "Turkish Source Materials for Egyptian History." *Political and Social Change in Modern Egypt*, edited by Peter Holt. London, 1968, pp. 28-48; and "Ottoman Archival Materials for the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: The Archives of Istanbul." *International Journal of Middle East Studies*, vol. VI (1975), pp. 94-114.

Göyünç, with reading room staff led by Ziya Eşrefoğlu's successors, Turgut Işıksal and Rauf Tuncay, and their successors led by Necati Aktaş and Attilâ Çetin, making catalogues of these collections available to researchers, though the latter still were left with the formidable task of searching through thousands of summaries to find documents pertinent to their topics. Research, moreover, continued to be limited by a whole series of restrictions. Research permission for no more than one year was granted only after months of delay, and then only for limited topics and periods of time, with opportunities for renewals erratic at best. Available catalogues continued to cover only a small portion of the collections, while the work of cataloguing other materials proceeded slowly if at all. Microfilming and xeroxing of materials was restricted to no more than one hundred photographs during each calendar year. Government restrictions, moreover, limited research to the years before 1914, thus excluding for a whole generation of researchers the registers and documents emanating from the last decade of Ottoman existence, involving both World War I and the Turkish War for Independence.

It is in the light of these long decades of difficulties for researchers, Turkish and foreign alike, that the rapid changes introduced to the *Başbakanlık Arşivi* since 1988, first under the direction of General Director Professor Dr. İsmet Miroğlu and Ottoman Archives Director Professor Dr. Yusuf Halaçoğlu, and since 1991 by the first professional archivist to direct the archives, Necati Aktaş, have come to astonish all those who experienced the problems of the past. The first step came in 1988 when the archives moved into two new five-story buildings located on Ticarethane Sokak behind the Yerebatan Cistern museum, opposite the Sultan Ahmed and Aya Sofya mosques, though plans remain for a subsequent move into new quarters within the outer precincts of the Topkapı Saray once the area is evacuated by Turkish army units watching over the passageways between the Sea of Marmara and the Bosphorus. Most of the limitations previously placed on research after 1914 were removed by a new archive regulation issued by governmental decree in June 1989, which also has greatly eased the process for obtaining research permissions and removed the burdensome limitations previously imposed on xeroxing and photography. Researchers now can obtain permission either by application to the Turkish embassy in their home countries, which should take no more than one month, or by direct application to the archives in Istanbul, which normally issues permits in one or two days. Residence permits no

longer are required for researchers who remain in Turkey less than three months.

A greatly expanded staff, including some four hundred young and energetic scholars, moreover, was put to work cataloging additional materials which were made available to researchers in rapid-fire fashion, producing a total of 77,623 registers and 1,654,286 documents between 1987 and the end of 1989. These changes have been most apparent, of course, for the materials after 1914. The continuous run of registers of Council of Ministers minutes (*Meclisi Vükelâ Mazbataları*) and of the archives of the Prime Minister's office (*Babıali Evrak Odası*) are now accessible, though the latter at least, can be used only by consulting the original registers of incoming and outgoing correspondence, which do not always indicate which dossiers individual documents were transferred to. Not only are the chronological catalogues of documents related to imperial orders available in the *Irade* collection for the years after 1914, but all the dossiers compiled in the Prime Minister's office for important subjects also have been opened to researchers. Documents regarding the Armenian Question, have been made available on a series of 19 microfilm reels for the years up to 1895, with the remaining 30 reels covering the years 1923 scheduled to be made available during the next year, and copies sent to the major national libraries in Europe and the United States.

Even for the years before 1914, already open to research, major new collections have been made available, including registers of Sultan Mahmud II's new *Asâkir-i Mansure Army* between 1806 and 1845. While the *Yıldız* Palace archives were partly available for some time as the *Esas Evrak* collection², an even larger portion of the collection which had not been fully catalogued is now open and fully available, including correspondence between Sultan Abdülhamid II and his diplomats in various European capitals and conferences, in two collections of documents presented to Sultan Abdülhamid through the hand of his chief Scribe (*Mâbeyin Başkâtibi*), the *Sadaret Hususi Maruzat* collection of 39,403 documents and the *Sadaret Resmi Maruzat* collection of 41,458 documents and also 6,987 documents left from the private archives of Kâmil Paşa, one of the major political figures of the time. Included in the *Resmi Maruzat Evrakı*, for example, are dossiers regarding Ottoman internal and external debts,

² See Stanford J. Shaw, "The Yıldız palace Archives of Abdulhamit II," *Archivum Ottomanicum*, vol. 3 (1971), pp. 211-237.

declarations of war, peace and martial law, arranging for temporary regulations (*karamames*) issued while the Parliament was not in session, orders for the dispatch and use of the army and fleet, expenditures within and outside the regular budget, treaties and concessions, and preparations of regulations for the different government departments.

Regarding East Rumelia between 1902 and 1909, 18,261 documents are available from its General Inspector's office (*Rumeli Müfettişliği*), 5,961 documents regarding Edirne, Yanya and İskodra, 47,469 regarding Monastir, 48,723 regarding Kosovo, and 50,481 regarding Salonica. For more limited periods involving the last century of the Ottoman Empire, collections recently opened include, in addition to those cited above, a register of petitions submitted to Sultan Abdülhamid II (*Yıldız Maruzat Defterleri*), covering some 15,679 documents for the years from 1880 to 1904, 973 registers of the Imperial Privy Purse (*Hazine-i Hassa*) for the years from 1826 until 1887, 1982 registers of the Ministry of Health (*Sıhhiye Nezareti*) from 1838 to 1923, 6 registers of 49,298 documents regarding Bulgaria between 1875 and 1918; one register of 8076 documents regarding East Rumelia between 1902 and 1904; 6 registers of 6017 dossiers related to Imperial Orders (*İrade-i Hususiye*) issued between 1893 and 1909.

It should not be supposed, however, that older Ottoman materials have been neglected. The catalogs of the older document collections are being checked and revised and perhaps most important of all, computerized indexes are being prepared to greatly simplify the task of finding pertinent documents. Important collections of registers and documents previously even unknown to researchers have been catalogued and made available, including the account registers of the Accounting Office (*Bab-ı Defteri*) for the years from 1512 to 1853, the Istanbul Markets Regulation office (*Istanbul İhtisabi*) from 1450 to 1840, the Janissary Pay Registers (*Bab-ı Defteri Yeniçeri Kalemî*) from 1544 to 1826, Army Infantry pay registers (*Bab-ı Defteri Piyade Mukabelesi*) from 1556 to 1842, Cavalry registers (*Bab-ı Defteri Süvari Mukabelesi*) from 1565 to 1845, Poll tax registers (*Bab-ı Defteri Cizye Muhasebesi*) from 1559 to 1848, and registers relating to non-Muslim *millet*s from 1475 to 1836, 1230 registers of the Ottoman Imperial Mint (*Darphane defterleri*) from 1696 to 1881.

As if all of this is not enough to whet the appetite of those doing research on Ottoman history, other collections are still in process of being brought together, catalogued, and made available, including the vast ar-

chives of the Ottoman ministries of Interior and Foreign Affairs, the latter only recently transferred to the custody of the *Başbakanlık Arşivi* by the Ministry of Foreign Affairs. Other archives, though separate, also are now available to researchers, including those of the Ministry of War, available in the Historical Research Department of the Turkish General Staff (*Genelkurmay Harb Tarih Arşivi*) and of the Grand National Assembly (*Büyük Millet Meclisi*) and Presidential Palace (*Çankaya Köşkü*). In addition, all archival materials regarding the Turkish Republic are now being concentrated in the new Republican Archives (*Cumhuriyet Arşivi*) in Ankara, and it is to be hoped that this collection, still in the process of organization under the direction of Dr. İsmet Binark, will soon be made available.

The main problem remaining to researchers on Ottoman history now is to go through and consult the immense volume of materials being made made available to them. There can no longer be any excuse, however, for any scholar doing research on any subject concerning the Ottoman Empire, even involving relations between it and the Great Powers or matters concerning the various nationalist revolts that inflamed the Empire during its last century, not to spend considerable time examining the sources now being made available in the *Başbakanlık Arşivi*.

ARCHIVAL MATERIALS IN THE BAŞBAKANLIK ARŞIVI OPENED FOR RESEARCH SINCE 1987

Catalogue	Dates		Number of documents	Number of registers
	Hicri	Miladi		
OPENED DURING 1987				
<i>Müzehep fermanlar kataloğu</i>	970-1324	1526-1906	821	1
<i>Yıldız Maruzat defterleri</i>	1298-1332	1880-1904	15,679	1
<i>Hazine-i Hassa defterleri</i>	1242-1305	1826-1887	973	1
<i>Bab-ı Ali Evrak Odası Amedi Kalemî defterleri</i>	1255-1341	1839-1923	425	1
<i>Darphane Defterleri</i>	1108-1299	1696-1881	1,230	1
<i>Sıhhiye Nezareti defterleri</i>	1254-1341	1838-1923	1,982	1
OPENED DURING 1988				
<i>Maliye Nezareti Temettuat</i>	1260-1261	1844-1845	17,747	9
<i>B. E. O. Mümtaze Kalemî Bulgaristan Evrakı</i>	1292-1336	1875-1918	42,298	6
<i>Rumeli Müfettişliği Rumeli Evrakı</i>	1320-1322	1902-1904	8,076	1
<i>Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı</i>	1320-1322	1902-1904	10,402	1
<i>Bab-ı Defteri Baş Muhasebe</i>	885-1252	1480-1836	7,800	3

CATALOG REVISIONS AND INDEXES OPENED DURING 1988

<i>Cevdet Bahriye</i>	1015-1304	1606-1887	12,743	2
<i>Cevdet Askeriye VI</i>	960-1314	1553-1897	5,983	6
<i>Cevdet Darphane</i>	1075-1282	1664-1866	3,821	
<i>Cevdet Eyalet-i Mümtaze</i>	1112-1288	170-1871	1,032	
<i>Cevdet Dahiliye</i>	1012-1298	1603-181	17,486	17
<i>Cevdet İktisat</i>	1063-1292	1653-1876	2,261	
<i>Cevdet Nafia</i>	1106-1320	1597-903	2,785	
<i>Cevdet Sıhhiye</i>	1070-1306	1659-1889	1,451	
<i>Cevdet Saray</i>	1002-1310	1593-1893	9,019	
<i>Cevdet Timar</i>	981-1299	1573-1882	8,794	
<i>Taltifat</i>	1323-1329	1905-1911	5,238	5
<i>İrade-i Hususiye</i>	1315-1327	1893-1909	6,017	6
<i>Bahriye ve Taltifat</i>	1331	1913	1,053	1
<i>Yıldız - Kâmil Paşa evrakı</i>	1274-1325	1858-1907	6,987	2
<i>Maliyeden Müdever defterler</i>	830-1306	1426-1888		15,336

OPENED DURING 1989

<i>Maliye Nezareti Masarifat</i>	1250-1338	1834-1920		19,481
<i>Maliye Nezareti Defterleri</i>	1253-1337	1837-1919		1,828
<i>Maliye Nezareti Vâridat</i>	1252-1337	1836-1873		5,238
<i>Maliye Nezareti Cüzye Muhasebesi</i>	1254-1276	1838-1859		1,544
<i>Maliye Nezareti Ceride</i>	1253-1330	1837-1911		2,100
<i>B. E. O. Sadareti Evrakı</i>	1256-1261	1840-1845	4,051	2
<i>Bab-ı Defteri Mektubi Kalemî</i>	1262	1846	2,563	1
<i>Bab-ı Defteri Divan-i Hümayun Kalemî</i>	1256-1262	1840-1846	1,236	1
<i>Meclis-i Vâlâ Riyaseti</i>	1253-1284	1837-1867		478
<i>Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı</i>	1294-1311	1877-1893	39,403	5
<i>Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı</i>	1293-1327	1876-1909	41,458	3
<i>Yıldız Mütenevvia</i>	1293-1314	1876-1896	39,812	8
<i>Rumeli Müfettişliği Sadaret Baş Kitabı</i>	1320-1327	1902-1909	18,261	1
<i>Rumeli Müfettişliği Konsolosluk Sefaret</i>	1320-1327	1902-1909	3,784	3
<i>Rumeli Müfettişliği Müteferrik Fotoğraflar</i>	1286-1338	1867-1920	7,751	1
<i>Rumeli Müfettişliği Makamat</i>	1320-1327	1902-1909	18,261	1
<i>Rumeli Müfettişliği Edirne, Yanya ve İşkodra</i>	1319-1327	1901-1909	5,961	1
<i>Rumeli Müfettişliği Manastır</i>	1320-1327	1902-1909	47,469	5
<i>Rumeli Müfettişliği Kosova</i>	1322-1327	1904-1909	48,723	6
<i>Rumeli Müfettişliği Selanik</i>	1320-1327	1902-1909	50,481	7
<i>Rumeli Müfettişliği Arzuhallar</i>	1322-1327	1904-1909	18,331	5
<i>Rumeli Müfettişliği Jandarma, Müşiriyet, Kumandanlık</i>	1318-1327	1900-1909	29,912	3
<i>Rumeli Müfettişliği Umum Evrak</i>	1320-1327	1902-1909	21,174	1
<i>Müteferrik</i>	875-1295	1470-1882		
<i>Meşihat</i>	1025-1256	1616-1840		
<i>Tibbiye</i>	1126-1137	1616-1840		667
<i>Mühür Tatbik</i>	1148-1270	1735-1854		
<i>Bab-ı Defteri Baş Muhasebe</i>	918-1269	1512-1853		4,671

<i>Bab-ı Defteri Mukataat Hazinesi</i>	1238-1255	1823-1839		778
<i>Bab-ı Defteri Mevkufat Kalemî</i>	933-1255	1527-1839	4,382	
<i>Bab-ı Defteri Ceridesi Odası</i>	1213-1255	1798-1839		39
<i>Bab-ı Defteri Asakir-i Mansure</i>	1221-1261	1806-1845		2,544
<i>Bab-ı Defteri Yeniçeri Kalemî</i>	961-1241	1544-1826		1,499
<i>Bab-ı Defteri Piyade Mukabelesi</i>	963-1258	1556-1842		956
<i>Bab-ı Defteri Cizye Muhasebesi</i>	966-1264	1559-1848		855
<i>Bab-ı Defteri Büyük Ruznamçe Kalemî</i>	896-1254	1491-1838		743
<i>Bab-ı Defteri Anadolu Muhasebesi</i>	989-1257	1541-1841		844
<i>Bab-ı Defteri Bab-ı Seraskeri</i>	1244-1293	1828-17x876		318
<i>B. E. O. Sadaret Mektubi Kalemî</i>	1256-1262	1840-1846		1,181
<i>Bab-ı Asafî Defterhane-i Amire Defter Kataloğu</i>	857-1268	1453-1852		851

CATALOG REVISIONS AND INDEXES OPENED DURING 1989

<i>Irade Taltifat</i>	1312-1325	1894-1907		
<i>Hususiye</i>	1310-1326	1892-1908	32,355	11
<i>Tel ve Posta Nezareti</i>	1310-1331	1892-1912		
<i>Maliyeden Müdever</i>	1211-1326	1796-1927		8,545

Kitap Tanıtma :

GUYBUNNES (Ed.) *Tell Ahmar: 1988 Season*, Leuven 1990, Abr-Nahrain Supplement Series, Volume 2, Publications of the Melbourne University Expedition to Tell Ahmar, Volume 1. 151 sayfa, 64 adet fotoğraf, plan, keramik çizimi ve tablo, 7 bölüm ve ek.

Kuzey Suriye'nin en önemli höyüklerinden biri olan Tell Ahmar'da ilk kazı 1928-1931 yılları arasında bir Fransız ekibi tarafından gerçekleştirilmişti ki, tanıtıma çalıştığımız rapor bu ilk kazının yürütücüleri olan François Thureau-Dangin, Maurice Dunand, Lucien Cavo ve Georges Dossin'in anısına kaleme alınmıştır. Sonuçları 1936 yılında yayınlanan bu ilk kazıda, çok düzenli olmakla birlikte, Ubeyd, İlk Tunç Çağ IVA (Hipoje) Demir Çağ I/II ve II/III A (Assur sarayı ve bir kent kapısı), Demir Çağ IIIB (yalnızca Akhaimenid mezarları), Hellenistik ve İslâmi tabakalar belirlenebilmişti. Kentin en çok tanınan özellikleri ise zengin buluntularla dolu ve 3. binyılın sonlarına ait hipojesi ile Yeni Assur dönemine ait eyalet sarayıdır.

Tell Ahmar hakkında bugüne kadar kabul edilen en yaygın ve benimsenen görüş, Yeni Assur yazıtlarında adına oldukça sık rastladığımız Ahuni tarafından yönetilen Arami Krallığı Bit Adini'nin başkenti Til Barsip olduğu; adının da M.Ö. 856'da Assur kralı III. Şalmaneser'in zaptından sonra Kar-Şalmaneser olarak değiştirildiği yolundadır. Krallığın sonuna kadar eyalet merkeziydi ve Assur Krallığı'nın en önemli devlet görevlisi *Turtanu* tarafından yönetiliyordu.

1987 yılında Melbourne Üniversitesi'nden Guy Bunnes'in başkanlığında Sajur ve Yukarı Fırat vadilerinde yapılan araştırmanın sonucunda Fırat üzerinde inşa edilecek *Tişrın Barajı*'nın suları altında kalacak olan bu çok önemli höyükte yeniden kazı yapılmasına karar verilmiştir. Tanıtıma çalıştığımız kitap bu kurtarma kazısının 1988'de gerçekleştirilen ilk sezonunun raporudur¹. Bölümler farklı yazarlar tarafından ele alınmıştır. Her bölümde ilgili çizimler, kataloqlar, fotoğraflar ve bibliyografyalara ayrı ayrı yer alır.

G. Bunnes'in kaleme aldığı birinci bölümde projenin amaçları, yerleşimin topografik durumu, ilgili yayınlar ve kazı sistemi hakkında bilgi verilir. Fırat'ın doğu kıyısında ve 30 x 10 km.lik bir ovada yer alan höyük "Akropol" (The Main Tell), "Middle City" ve "Lower City" olmak üzere üç ana kısımda incelenmiştir. Fırat'ın alüvyonları nedeniyle şimdi 18 m. yükseklikte olan, üzerinde köy evlerinin yer aldığı akropol orijinalde 25 m. idi ve boyutları 250 x 150 m. civarındadır. Yine kısmen modern köy ve mezarlarla kaplı durumdaki "Akropol" ve "Lower City" arasındaki "Middle City" ise 10 ya da 15 m. kadar yüksekliğe ve 350 m. kadar genişliğe sahiptir. "Lower City" yarım daire biçiminde ve 1200 m. çapındadır.

Yine G. Bunnes tarafından yazılan ikinci bölümde "Area A" olarak adlandırılan "Akropol"deki kazılar anlatılmıştır. Bu alanda stratigrafiyi belirlemenin dışında eski Fransız kazısıyla da ilişki kurulmaya çalışılmıştır. İlk Tunç Çağı tabakaları için hipojenin hemen alt kısmında 1'den 8'e kadar numaralandırılan açmalarda kazı yapılmıştır. A,B,C,D olarak isimlendirilen toplam dört ana tabakanın (A ve B ikişer evreli) varlığı belirlenen kazılarda ele geçen buluntular Hama K ve Amuq G ile karşılaştırılır. Orta Fırat bölgesinden Toroslar'a değin uzanan

¹ Ayrıca 1988 yılı kazılarının kısa sonuçları için bkz. G. Bunnes, "Melbourne University Excavations at Tell Ahmar: 1988 Season" *Actes de la XXXVIème Rencontre Assyriologique Internationale Gand 1989, Mesopotamian History and Environment, Occasional Publications I, 1991.*

homojen bir kültürün parçası olarak kabul edilen bu dönem 3. binyılın ilk yarısına tarihlenir. Bu alandaki çalışmalar ilk başta kısmen toprağa gömülü olmakla birlikte bir kısmı açıkta olan büyük bir taş grubunda yoğunlaştırılmıştı. Ancak kısa bir süre sonra bunun Fransız ekibinin bulup "l'hypogée" olarak adlandırdıkları ve fakat planlarda yerini belirtmedikleri büyük oda mezar olduğu anlaşılmıştır. Doğu-batı yönündeki mezar dıştan 8 m., içtense 5.50 m. uzunluğundadır. Burada 1989 sezonunda kazı yapılacağı ve daha detaylı ölçülerin verileceği belirtilir. Duvarlar hâlâ, kapı eşiği ile birlikte güneybatı köşede, girişte ve orta kısmında 2 m. yüksekliktedir. Üstünü örten taş levhalardan biri de iki parça halinde mezar odasına düşmüş bir halde bulunmuştur. Kuzeye doğru giden bir duvarın hipojenin doğu kısa duvarının devamı olabileceği kabul edilir. Bu nedenle mezar odasının şimdiye kadar fark edilmemiş bir yapının parçası olduğu düşünülür.

3. bölümde A. Jamiesen "Area A"dan ele geçen keramiği inceler. Keramikler mal gruplarına göre değil, teknik, biçim ve bezeme başlıkları altında toplanmış, mal grupları da bu başlıkların altında incelenmiştir. Doğal olarak en kuvvetli paralellerinin Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da bulunduğu belirtilen bu alan keramiğinin az sayıdaki Geç Uruk/Jemdet Nasr malzemelerini izleyen İlk Tunç Çağı I-II'nin uniform materyali olduğu belirtilir. Orta Fırat bölgesinin diğer merkezlerinde olduğu gibi Tell Ahmar'da da en yaygın keramik grubu "reserved slip ware"dir. Metallic ware ve ağız kenarı üçgen tutamaklı malların bulunması tarihlere yardımcı olur.

G. Wightman'ın yazdığı 4. bölümde "Area B" yani "Middle City"deki sondaj anlatılır. 4.50 x 2.50 m.lik bu sondajda 1.50 m. derinliğe inilmiştir. Çok az mimari kalıntıya rastlanan sondajın malzemesi-büyük kısmı Orta ve Geç Roma dönemine (M.S. 2-5. yüzyıl) ait olmak üzere-Yeni Assur'dan Bizans'a değin uzanır.

A. Roobaert ve M. Trokay'ın kaleme aldığı 5. bölümde "Middle City"nin batısından ele geçen üç adet yüzey buluntusu incelenir. Bunlardan beyaz kireç taşından yapılmış döküm kalıbı Orta Tunç Çağına; beyaz taştan kozmetik kasesi ya da paleti M.Ö. 8-6. yüzyıllar arasında konmuş; bazalt bir turnetin üst kısmı ise her dönemde bu türde aletler kullanıldığından kesin olarak tarihlenememiştir.

6. bölümde yine A. Roobaert 1908'de D.G. Hogarth tarafından keşfedilen ve 1931 yılında G. Dossin'in kazmış olduğu üzerinde yazıt bulunan kapı aslanlarından batıdakini inceler. Keşfedildiği güne kıyasla kötü durumdaki arslan üzerindeki *Turtanu* Şamsi-İlu'ya ait yazıtın genellikle kabul edilen aksine-daha sonra yazılmış olduğuna inanılmıştır.

F. Hill ve A. Khalia Kazi'nin yazdığı 7. bölümde modern Tell Ahmar Köyü tüm yönleriyle anlatılır.

Ekte ise D.N. Jamiesen "Area A"dan ele geçen İlk Tunç Çağ keramiklerinin analiz sonuçlarını verir.

Tanıtıma çalıştığımız eser her ne kadar önemli bir yenilik getirmiyorsa da, yalnızca bir dönemlik bir kazı çalışması raporu olması açısından dikkat çekicidir ve bu açıdan da övgüye layıktır. Özellikle henüz tarihlenmesi konusunda bir görüş birliğine varılmamış olan ünlü Til Barsip hipojesinin yeniden ele alınıp, höyük üzerindeki yerinin iyi bir biçimde belirlenmiş oluşu ile olasılıkla daha büyük bir mimari kompleksin parçası olduğuna ilişkin kanıtların belirlenmesi ve son olarak eski Fransız kazısında saptanmış Ubeyd ve İlk Tunç Çağ tabakaları arasındaki boşluğun kısmen doldurulmuş olması çalışmanın en yararlı sonuçlarını oluşturmaktadır.

Daha önce kazılmış olmasına karşın, Suriye'nin önemli höyükleri arasında yer alan Tell Ahmar'ın düzenli bir stratigrafisinin saptanamamış olması büyük bir eksiklikti. Melbourne Üniversitesi Klasik ve Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü elemanlarının böyle bir görevi yüklenmiş olmaları son derecede sevindiricidir. Devam eden Tell Ahmar kazılarının Suriye arkeolojisinin kimi sorunlarına yeni çözümler bulacağını ümit ederim.

(M.A.) AYNUR ÖZFİRAT

ABDULLAH CEYHAN, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Elyazması Eserleri Kataloğu I*, Ankara Emel Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.,VI+478 s.

Yurdumuzdaki muhtelif kütüphanelerin elyazması eserler yönünden çok zengin olduklarını biliyoruz. Kültürel zenginliklerimiz içerisinde önemli yer tutan bu eserlerin korunması ve bizden sonraki nesillere intikali, ilgililer kadar hepimize de düşen birer görevdir. Fakat bu eserlerin korunması yanında önem taşıyan bir görev de, araştırmacıların bunlardan faydalanması, yeni bilgiler edinirken geçmişin birikiminden azamî ölçüde faydalanabilmeleridir. Bu ise elyazmalarının, araştırmacıların tedkikine, uygun ortamlarda sunulması, belki de daha önce araştırmacıları bu eserlerin varlığından haberdar etmekle mümkün olabilir. İşte bu hedefe yönelik olarak muhtelif kütüphanelerdeki yazmaları tanıtan çalışmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Bu tarz çalışmalar yorucu ve çoğu defa bir ekip meselesi olduğu halde, mutlak zorunluluktur. Burada tanıtmaya çalışacağımız **Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Elyazması Eserler Kataloğu I** adlı çalışma da bütün bu nedenlerle önem taşıyan, yorucu ve uzun bir mesâinin meyvesidir.

Bilindiği gibi ülkemizdeki, araştırma müesseseleriyle genel kütüphaneler yanında, muhtelif kuruluşların da yer yer çok zengin kütüphaneleri bulunabilmektedir. İşte Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Ankara'daki kütüphanesi bu kabilden, özellikle İslâmî konulardaki 60.000'in üzerindeki eseri bünyesinde barındıran önemli bir kütüphanedir. Bu kütüphanedeki eserlerin 5000 kadarı elyazmasıdır. Bu rakamın önemli bir yekûnu ifade ettiğine şüphe yoktur. **Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Elyazması Eserler Kataloğu I**, bu yekûn içinden yaklaşık onda birini, 505 elyazmasını tanıtmış bulunmaktadır. Bu durum söz konusu çalışmanın, mutlu bir başlangıçla birlikte, geride zorlu bir etabı da birlikte işaretlendiğinin göstergesidir. Temennimiz müteâkip ciltlerle başlanan işin başarıyla tamamlanmasıdır.

Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Elyazması Eserler Kataloğu I' de bu sahadaki geçerli kurallara riayet edilerek tanıtılan 505 eser, genelde muhtelif İslâm ilimlerine aittir. Bunları şu şekilde göstermek mümkündür:

Mantık ve Felsefe (s. 1-5), Burada üç eser tanıtılmış bulunmaktadır. **İslâm Dini Genel Konular** (s. 7-16) 8 eser; **Kur'an ve Kur'an İlimleri** (s. 17-52) 45 eser; **Tefsir** (s. 53-138) 91 eser; **Hadis ve Usul-i Hadis** (s. 139-236) 106 eser; **Akaid ve İlm-i Kelâm** (s. 237-251) 15 eser; **Fıkıh ve Usul-i Fıkıh** (s. 253-436) 209 eser; **Mev'iza Ahlâk ve Tasavvuf** (s. 437-452) eser; **İslâm Tarihi ve Siyer** (s. 453-460) 6 eser; **Arap Dilbilgisi Edebiyat** (s. 461-470) 8 eser bulunmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Elyazması Eserler Kataloğu I adlı çalışma **Kitap İsimleri İndeksi** (s. 471-474) ile **Yazar İsimleri İndeksi** (s. 575-478) ile son bulmaktadır. Kitap tanımlarının yanında veya yer yer dipnotlar halinde verilen bilgilerle araştırmacılara ayrıca faydalı olunmaya çalışılmıştır. Bu önemli çalışma dolayısıyla Abdullah Ceyhan'ı tebrik ederken, Diyanet İşleri Başkanlığı'nı da böyle bir esere yayınları arasında yer verdiği için takdirlerimizi sunarız. Geride kalan eserlerin tanıtılacağı diğer ciltleri beklediğimizi de ilave etmek isteriz. Bu vesileyle katalogun yeni ciltlerinde bir **İçindekiler** sayfasının bulunmasının, ayrıca metin içerisinde her sayfada o bölümün adının yer almasının isabetli olduğunu ifade etmemiz yerinde olacaktır.

Bilindiği gibi Meşihat Makamı'na ait belge ve defterler ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı İstanbul'daki Şer'îye Sicilleri Arşivi'nde bulunmaktadır. Kùltür Tarihimiz açısından paha biçilmez bir hazine niteliğindeki bu malzemenin, modern arşivcilik metodlarına uygun olarak düzenlenerek daha kolay istifade edilir hale getirilmesi de, son yıllarda nitelikli personel açısından önemli mesafeler kat eden Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan beklenmektedir. Kanaatimizce bu konu biraz istek, biraz gayret ve takiple gerçekleştirilebilecek kadar kolaydır.

NESTİMİ YAZICI

1994 YILININ BİRİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABU'L FARAC, GREGORY : *Abu'l-Farac Tarihi* / Süryaniceden İng. Çev. Ernest A. Wellis Budg ; Tükçeye çev. Ömer Rıza Doğrul. – 2. bs. – T.T.K., 1987. 2 c. ; 24 cm. – (AKDYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 2.Dizi – Sa. 11) A. I/5839-1987.
- al-Abaha al-Cama'iyye*. – İstanbul : al-Müessese al-Vakfiye li-Te'sis ve Tatvir Makariz al-Buhus va-l'vesai'k al-Ta'rihiyye, 1933. 176 s. : res. ; 28 cm. ISBN 975-7555-30-4. B. I/927
- AHMET CEVDET PAŞA : *Ma'ruzât* / Ahmet Cevdet Paşa ; Haz. Yusuf Halaçoğlu. – İstanbul : Çağrı, 1980. 270 s. : 16 ek. : 3 hrt. ; 24 cm. A.V/5980.
- AHMET RASİM : *Tarih ve Muharrir* / Ahmet Rasim ; Haz. Ayhan Doğan – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 208 s. ; 20 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1463. Sanat-Edb. Dizisi ; 30-2) ISBN 975-17-1234-3 A.V/5948.
- AHMED RESMÎ EFENDİ : *Halifetü'r-Rüesa* / Ahmet Resmî Efendi ; Önsöz Mücteba İlgürel ; İndeks Recep Ahıskalı. – İstanbul : Enderun, 1992. 55, 195 s. ; 20 cm. – (Enderun Yayınları ; 36) ISBN 975-7658-14-6 A.V/5784.
- Ak Akçe : Moğol ve İlhanlı Sikkeleri = Mongol and Ilkhanid Coins* / Yay. haz. Tuncay Aykut, Şennur Aydın ; İngilizceye çev. Virginia Taylor Saçlıoğlu. – İstanbul : Yapı Kredi Yay., 1992. 222 s ; 27 cm. ISBN 975-363-108-1 B.I/908.
- AKÇURA, GÖKHAN : *Muhsin Ertuğrul : Doğumunun Yüzüncü Yılına Armağan* / Gökhan Akçura. – İstanbul : Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi, 1992. 175 s. : res. ; 30 cm. ISBN 975-7580-06-6 B. I/895.
- AKÇURA, YUSUF : *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri : XVIII. ve XIX. asırlarda* / Yusuf Akçura. – 3. bs. – Ankara : T.T.T., 1988. 284 s. : 27 pl. : 4 hr. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 1) A. I/4017.
- AKÇURA, YUSUF : *Üç Tarz-ı Siyaset* / Yusuf Akçura. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. 55 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 73) ISBN 975-16-0368-4 A. IV/618-1991.
- AKINCI, İBRAHİM ETHEM : *Demirci Akıncıları* / İbrahim Ethem Akıncı. – 2. bs. – Ankara : T.T.K. - 1989. XII+463 s. : 20 kroki : 6 fot. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi – Sa. 33) A. IV/3064.

- AKSULU, MELEK N. : *Bartholomaeus Georgievic'in Türkler Hakkındaki "De Turcarum Ritu et Caermoniis" (1544) Adli Yazısı ve Türkçe Tercümesi* Belleten, C. LVI, Ağustos 1992, Sayı : 216'dan ayırabası. / Melek N. Aksulu – Ankara : TTK., 1992 438-458 ss. ; 24 cm. A.V/5159.
- AKŞİN, SINA : *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele* / Sina Akşin. – İstanbul : Cem, 1992. 2 c. ; 20 cm. 1.c. : Mutlakiyete Dönüş (1918-1919) 2.c. : Son Meşrutiyet (1919-1920) ISBN 975-406-389-3 (1. Cilt) ISBN 975-406-38-5 (2. cilt) A.V/5741.
- AKTEPE, MÜNİR *Mehmed Emnî Beyefendi (Paşa)'nın Rusya Sefâreti ve Sefâret-Nâmesi* / Münir Aktepe. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. IX+178 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi–Sa. 62) A. III/8933.
- AKURGAL, EKREM : *Eski İzmir, I : Yerleşme katları ve Athena Tapınağı* / Ekrem Akurgal. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. 144 s. : 1 ktl. krk. : 17 rnk. lev. : 176 lev. : 108 şkl. ; 28 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 5. Dizi–Sa. 40) B/9185.
- AKYILDIZ, ALİ : *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform 1836-1856 : Tanzimat Dönemi* / Ali Akyıldız. – İstanbul : Eren, 1993. 338 s. : 9 s. bel. ftkp. ; 25 cm. ISBN 975-7622-22-2 A.V/5932.
- AKYÜZ, YAHYA : *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu : 1919-1922* / Yahya Akyüz. – Gnşl. 2. bs. – Ankara : TTK., 1988. X+247 s. : 5 pl. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi–Sa. 27) A.III/9816.
- ALİ CEVAT : *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi* / Ali Cevat ; Haz. Faik Reşit Unat. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. 207 s. : 24 res. : 1 pl. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 2. Dizi – Sa. 19) A. II/4661.
- ALİ-ŞİR NEVÂYÎ : *Mizânü'l-Evzân = Vezinlerin Terazisi* / Ali Şir Nevâyî ; Haz. Kemal Eraslan. – Ankara : Türk Dil Kurumu, 1993. 198 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Dil Kurumu Yay. ; 568. Ali Şir Nevâyî Külliyyatı ; 14) ISBN 975-16-0543-1 A.V/5827.
- ALP, İLKER : *Sepultures, Temoins de l'Opression Bulgare a Edirne et ses Environs* / İlker Alp ; Traduit par M. Fikret Gökdemir. – İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1980. 40 s. ; 18 cm. ISBN 975-17-0564-9 A.V/5997.
- ALP, SEDAT : *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels : Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte : Neue Deutungen* / Sedat Alp. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. 382 s. : 13 çiz. ; 30 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 6. Dizi – Sa. 23) ISBN 975-16-0495-8 B/9159-1993.
- ALTAR, CEVAD MEMDUH : *Opera Tarihi* / Cevad Memduh Altar. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 4 c. : res. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yayınları ; 465. Başvuru Kitapları Dizisi ; 13) ISBN 975-17-0326-3 A.V/5787.
- ALTUNDAĞ, ŞİNASI : *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı : Mısır Meselesi 1831-1841* / Şinasi Aytundağ. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1988. 168 s. ; 24 cm. –

(AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi – Sa. 7) ISBN 975-16-0003-0 A.I/5213-1988.

DE AMICIS, EDMONDO : *İstanbul : 1874* / Edmondo de Amicis ; Çev. : Beynun Akyavaş. – Ankara : T.T.K., 1993. 399 s. : res. ; 25 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 4. Dizi – Sa. 14) ISBN 975-16-0560-1 A.V/6014.

ANAYASA YARGISI (10. : 1993 : ANKARA) : *Anayasa Yargısı 10 / Sempozyum Kurulu : Yekta Güngör Özden, Yılmaz Aliefendioğlu, Mustafa Gönül.* – Ankara : Anayasa Mahkemesi, 1993. 432 s. ; 24 cm. – (Anayasa Mahkemesi Yayınları ; No. 28) A.V/5984.

ANBARCIOĞLU, M. ATÂ : *Semih'in Defteri* / M. Atâ Anbarcıoğlu. – [Y.y.] : Roman Yayınları, 1992. 199 s. ; 20 cm. A.V/5819.

ANDREWS, PETER ALFORD : *Türkiye'de Etnik Gruplar* / Peter Alford Andrews ; Türkçesi : Mustafa Küpüşoğlu. – İstanbul : Ant, 1992. 320 s. ; 20 cm. A.V/5755.

Ankara : Bir Zamanlar / Proje sorumlusu Demet Börtüçene ; Tasarım, Uygulama ve Güncel Renkli Fotoğraflar Ozan Sağdıç. – Ankara : Büyükşehir Belediyesi, 1992. 136 s. : res. ; 16 s. renk. res. ; 32 cm. ISBN 975-7672-09-2 B.I/891.

Ankara : Once Upon a Time / project Chief Demet Börtüçene ; Color photographs and Design by Ozan Sağdıç. – Ankara : Büyükşehir Belediyesi, 1994. 152 s. : rnk. res. ; 32 cm. ISBN 975-7672-09-2 B.I/941.

Ankara Şehir Planı. – Ankara : [A.y.t.y.] Ölçek 1 : 15.000 ; 2 Pafta. H/270.

Ankara Şehir Planı – Ankara : M.S.B. Harita Genel Müd., 1976. Ölçek. 1 : 19500 ; 1 Pafta. H/265.

Ankara Şehir Planı. – Ankara : T.C. Ankara Belediyesi İmar Müdürlüğü, 1944. Ölçek 1 : 4000 ; 6 pafta. H/269.

Arabic Literatur of Africa / General ed. J.O. Hunwick and R.S. O'Fahey. – Leiden : Brill, 1994. ...c. ; 25 cm. – (Hundbuch der Orientalistik Erste Abteilung. Der Nahe und Mitlere Osten ; Bd. 13) ISBN 90-04-09450-4 A.V/1521-13,1.

ARABUL, ÖZEL : *Rüzgârlı Kadın : Sahne Oyunu / Özel Arabul.* – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 65 s. ; 20 cm. ISBN 975-17-0360-3 A.V/5940.

Arap-Türk Münâsebetleri : İki Tarafın Görüş Açılımlarından / Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Muhammed Safiyuddin Abu'l'izz. – İstanbul ; Kahire : IRCICA, Arap Birliği Araştırma ve İnceleme Enstitüsü, 1991-1993. 2 cilt birarada ; 24 cm. A.V/5878.

ARAT, REŞİD RAHMETİ : *Eski Türk Şiiri* / Reşit Rahmeti Arat. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. 506 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi–Sa. 45) ISBN 975-16-0390-0 A. II/7989-1991.

- ARAZ, NEZİHE : *Afife Jale* / play by Nezihe Araz ; Translated by Nilüfer Miza-noğlu Reddy. – Ankara : Ministry of Culture, 1993.94 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yayınları ; 1400. Drama Serisi ; 58) A.V/5789.
- AREL, AYDA : *About The "Hasan Paşa Tower" at Yerkesigi, On The Plain of Troia* Sudia Troica Bd. 3-1993'den ayrışım. / Ayda Arel. – Mainz am Rhein : von zabern, 1993. 173-189 ss. : res. ; 30 cm. B. I/903.
- AREL, AYDA : *Gothic Towers and Baroque Mihrabs : The Post-Classical Architecture of Aegean Anatolia in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Muğarnas : an Annual on Islamic art and Architecture vol. 10 (1993)'den ayrışım. 212-228 ss. ; 28 cm. B.I/904.
- AREL, HÜSEYİN SÂDEDDİN : *Türk Müsîkîsi Nazariyatı Dersleri* / Hüseyin Sâdedin Arel ; Haz. Onur Akdoğdu. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 332 s. ; 24 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1347. Sanat-Müzik Dizisi ; 33-1) ISBN 975-17-0940-7 A.V/5793.
- ARTUÇ, İBRAHİM : *İsmet Paşa : Bir Dönemin Öyküsü* / İbrahim Artuç. – İstanbul : Kastaş, 1993. 307 s. : hrt. ; 19 cm. ISBN 975-7639-55-9 A.V/5757.
- ASENA, ORHAN : *Ali : Kinderschauspiel* / Orhan Asena ; Übersetzer : Yüksel Pazarkaya. – Ankara : Ministerium für Kultur, 1993. 48 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı yay. ; 1521. Tiyatro Eserleri Dizisi ; 135-84) ISBN 975-17-1312-9 A.V/5789.
- ASLAN, ASİM : *Sömürülen Atatürk ve Atatürkçülük* / Asım Aslan. – 14. bs. – Ankara : Adaş, 1993. 190 s. ; 20 cm. ISBN 975-95365-0-1 A.V/6013.
- EL-ASTAŞRAK, MUHAMMED : *al-'Advan al-Ermeni 'ala Azarbaycan* / Muhammed el-Astaşrak. – Bakû : Elm, 1993. 179 s. ; 22 cm. A.V/5975.
- Asya : Avrupa : Afrika, Kuzeydoğu, Edonezya Fizikî Haritaları*. – Washington D.C. : Army Map Service, 1957. Ölçek 1 : 5.000.000 ; 7 pafta. H/275.
- ATALAY, BESİM : *Bektaşilik ve Edebiyatı* / Besim Atalay ; Osmanlıcadan çeviri Vedat Atıla. – İstanbul : Ant Yayınları, 1991. 192. s. ; 20 cm. A.V/5759.
- Atatürk Haftası Armağanı*. – Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1993. 145 s. ; 24 cm. A.V/5005-1993.
- Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu I* / Haz.. Mübeccel Kızıltan, Tülay Gençtürk. – İstanbul : İstanbul Mübeccel Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1993. 108 s. : res. ; 27 cm. ISBN 975-7580-18-X B. I/875-I.
- Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları Alfabetik Kataloğu I* / Haz. Nail Bayraktar ; Fotoğ. Gündüz Kayra. – İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediye Başk. Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1993. 8, 195,1 s. : 8 res. ; 28 cm. ISBN 975-7580-16-3 B.I/874-I.
- Atatürk Kitaplığına Yeni Bağışlanan Yazma Kitapların İndeks Kataloğu* / Haz. Nail Bayraktar. – İstanbul : Büyükşehir Belediye Bşk. Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1991. 71 s. : 4 res. ; 28 cm. – (İstanbul Büyükşehir

Belediyesi Kültür İşleri Dai. Bşk. Yay. ; No. 5) ISBN 975-7580-05-8 B.I/909.

Atatürk Konferansları 1-7. – Ankara : T.T.K., 1991. 7 c. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 1-7) A. II/7294.

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe* / Mustafa Kemal Atatürk ; Yay. haz. Uluğ İğdemir. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1990. 88 s. : 4 pl. : 1 hrt. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 4) ISBN 975-16-0211-4 A. II/5809.

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *Arıburnu Muharebeleri Raporu* / Mustafa Kemal Atatürk ; Haz. Uluğ İğdemir. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1968. 200 s. : 2 ftkp. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi – Sa. 8) A.III/1608-1990.

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *Eskişehir-İzmit Konuşmaları : 1923* / Mustafa Kemal Atatürk. – İstanbul : kaynak Yayınları, 1993. 249, 152 s. ; 24 cm. – (Kaynak Yayınları ; 136) ISBN 975-342-041-8 A.V/5746.

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL : *Mustafa Kemal Atatürk'ün Söyleyip Yazdıkları : 1. Kitap 1906-8.11.1918* / Türkçeleştiren M. Sunullah Arısoy. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 307 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 23. Dizi - Sa. 6) ISBN 975-16-0183-5 A. IV/7067.

Atatürk Şiirleri Antolojisi / Haz. Mehmet Kaplan, Necat Birinci. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1992. 435 s. ; 22 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 662. Atatürk Dizisi ; 21) ISBN 975-17-0778-1 A. V/5956.

Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları = Atatürk and Foreign Heads of State / Haz. Bilâl N. Şimşir. – Ankara : T.T.K., 1993. ... c. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi Sa. 62) ISBN 975-16-0564-4 Tk. A.V/5804.

Atatürk'e Armağan : Doğumunun 100. Yılında / Tertip Heyeti : Münir Aktepe, Mehmet Kaplan, Nejat Gögünç. – İstanbul : İ.Ü. Ed. Fak., 1981. XI, 6055 s. : Res. : hrt. : krk. ; 23 cm. A.I/5830.

AULARD, A. : *Fransa İnkılâbının Siyasi Tarihi* / A. Aulard ; çev. Nazım Poroy. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. 3 c. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 10. Dizi - Sa. 1) A.I/4442.

AVCIOĞLU, DOĞAN : *Devrim ve Demokrasi Üzerine* / Doğan Avcioğlu. – İstanbul : Tekin Yayınevi, 1990. 492 s. ; 19 cm. A.V/5813.

Avrasya-Türk Cumhuriyetleri. – Ankara : T.C. Dışişleri Bakanlığı. TİKA,1993. Ölçek 1 : 7000000 H/276.

AYDEMİR, İZZET : *Göç : Kuzey Kafkasya'luların Göç Tarihi* / İzzet Aydemir. – Ankara : Gelişim 1988. 223 s. ; 20 cm. A.V / 5767.

AYDIN, AHMET : *Kürtler PKK ve A. Öcalan* / Ahmet Aydın. – 4. bs. – Ankara : Kiyap, 1992. 189 s. ; 20 cm. A.V/5926.

AYDIN, AHMET : *Üçğendeki Tezgâh* / Ahmet Aydın. – Ankara : Kiyap, 1993. 207 s. ; 20 cm. ISBN 975-566-001-1 A.V/5925.

- AYDINEL, SITKI : *Güneybatı Anadolu'da Kuvâ-yı Milliye Harekâtı* / Sıtkı Aydınel. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 434 s. ; 20 cm. - (Kül. Bak. Yay. ; 1154. Başvuru Kitapları Dizisi ; 11) ISBN 975-17-0628-9 A.V/3314.
- AYVANSARAYÎ, HAGIZ HÜSEYİN B. İSMAIL : *Hadikat'ül-cevami* / Hagız Hüseyin b. Hacı İsmail Ayvansarayî. – İstanbul : Mat. Amire, 1281H. 2 c. ; 25 cm. A/4949.
- Azerbaycan Tarihi : En Gedim Devirlerden 20. Asrın Evvellerine Geder.* – Bakü : Elm, 1993. 282 s. : 13 hrt. ; 22 cm. A.V/5969.
- Azerbaycanskaya Respublika : Sprüvovnaya Obsegoqr Afışeskaya Karta.* – Bakü : Goskomgeodeziya Azerbaycanskoi, 1992. Ölçek 1 : 500.000 H/266.
- BABUR MİRZA, ZAHİRÜDDİN MUHAMMED : *Baburnâme* / Zahiruddin Muhammed Bâbur Mirza ; Çağatayca Aslı Abdurrahim Hanhanan'ın Farsça Tercümesi ve İngilizcesi Haz. W.M. Thackston, Jr. – Harvard : Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1993. ... c. ; 28 cm. – (Doğu Dilleri ve Edb. Kaynakları ; 18. Türkçe Kaynakları ; 16) B. I/934.
- BALDUCCI, HERMES : *Rodos'ta Türk Mimarîsi* / Hermes Balducci ; çev. Celaleddin Rodoslu. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. 7+179 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 4. Dizi – Sa. 3) A.I/5214.
- Les Balkans à l'Epoque Ottomane /sous la responsabilité de Daniel Panzac.* – Paris : Edisud, 1993. 158 s. ; 24 cm. – (Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée ; 66) ISBN 2-85744-647-0 A.V/5854.
- BARIŞTA, H. ÖRCÜN : *İstanbul Çeşmeleri : Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi* / H. Örcün Barışta. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 94 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1472. Tanıtma Eserleri Dizisi ; 54) ISBN 975-17-1244-0 A.V/5791.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Daire Başkanlığı Rehberi.* – Ankara : Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994. V, 6,7 s. ; 24 cm. – (T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Daire Başkanlığı ; Yay. No. 11) A.V/6010.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü = The Prime Ministry General Directorate of the State Archives = La Direction Generale des Archives d'Etat de la Présidence du Conseil.* – Ankara : T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993. 96 s. : rnk. res. ; 24 cm. – (T.C. Devlet Arşivleri Gen. Müd. ; Yay. No. 2) ISBN 975-19-0767-5 A.V/5834.
- BAŞGÖZ, İLHAN : *Türk Bilmeceleri* / İlhan Başgöz. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993 2 c. ; 24 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1470. Başvuru Kitapları Dizisi ; 8) ISBN 975-17-1241-6 Tk. A.V/5963.
- BAYCAN, NUSRET : *Türk İstiklâl Harbinde Şehit Düşan Subaylar : Sınıf ve Kıdem sırasıyla Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi C.4. Temmuz 1988, sayı : 12'den ayırbaşım.* / Nusret Baycan. – Ankara : A.A.M., 1988. 677-740 ss ; 24 cm. A.V/5893.

- BAYKAL, BEKİR SITKI : *Avrupa Tarihi : Yeni zamanda : II. Cilt, 1. Kitap : Otuz Yıl Savaşı Devri* / Bekir Sıtkı Baykal. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1988. 232 s. : 5 hrt. : 16 res. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 13. Dizi-Sa.17. Dünya Tarihi) ISBN 975-16-0059-6 A.II/5117.
- BAYKAL, BEKİR SITKI : *Heyet-i Temsiliye Kararları* / Bekir Sıtkı Baykal. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 83 s. ; 24 cm. – (Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 23) ISBN 975-16-0198-3 A.III/8584.
- BAYKARA, HÜSEYN : *Azerbaycan İstiklâl Mübarizesi Tarihi* / Hüseyin Baykara. – Bakü : Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1992. 276 s. ; 22 cm. ISBN5-552-0198-4 A.V/5972.
- BAYKARA, TUNCER : *Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri* / Tuncer Baykara. – Gncş. 3. bs. – İzmir : Üniversite kitabevi, 1993. 193 s. ; 24 cm. – (Üniversite Kitabevi Yayınları ; 1) ISBN 975-7301-02-7 A.V/4037.
- BAYRAM, SADİ : *Güney - Doğu Anadolu'da Proto-Türk İzleri : Mukades Kitaplara Göre Hz. Nuh'un Gemisi* / Sadî Bayram. – Ankara : Azerbaycan Kültür Derneği, 1988. 48 s. : 7 plnş. ; 20 cm. – (Azerbaycan Kültür Yayınları ; No. 30) A.V/1462.
- BAYRAM, SADİ : *Kaynaklara Göre Güney, Doğu Anadolu'da Proto Türk İzleri : Mukaddes Kitaplara Göre Hz. Nuh'un Gemisi, Ağrı ve Cûdi Dağları* / Sadî Bayram. – İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1989. 118 s. : res. : hrt. : blg. ftk. ; 23 cm. A.V/5843.
- BAYRAMOĞLU, FUAT : *Hacı Bayram-ı Veli : Yaşamı – Soyu - Vakfı* / Fuat Bayramoğlu. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 2 c. ; 28 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 14. Dizi – Sa. 5) ISBN 975-16-0147-9 B/9171.
- BAYUR, YUSUF HİKMET : *Hindistan Tarihi* Yusuf Hikmet Bayur. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. 3 c. ; 24 cm. , (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 13. Dizi – Sa. 4. Dünya Tarihi) A.I/6718-1987.
- BAYUR, YUSUF HİKMET : *Türk İnkılâbı Tarihi* / Yusuf Hikmet Bayur. – 4. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. 10 ciltbirliği içinde 3 c. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 8. Dizi – Sa. 9) ISBN 975-16-0319-6 Tk. A.IV/7480.
- BAYUR, HİKMET : *20. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri* / Yusuf Hikmet Bayur. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1988. 396 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi - Sa. 24) ISBN 975-16-0129-0 A.III/8827.
- BEYSANOĞLU, ŞEVKET : *Diyarbakır Tarihi : Anıtları ve Kitâbeleri ile* / Şevket Beysanoğlu. – Ankara : Diyarbakır Belediyesi, 1987-1990. 2 c. ; 25 cm. A.V/5539.
- BECKER, ANDREA : *Uruk : Kleinfunde I : Stein* / von Andrea Becker. – Mainz am Rhein : Deutsches Archäologisches Institut. Abteilung Baghdad, 1993. 141 s. : 128 plnş. ; 36 cm. – (Ausgrabungen in Uruk-Warka Endberichte ; Bd. 6) ISBN 3-8053-1218-0 C/599-1.

500. *Yıl Vakfı : İnsanlığa Örnek : 1492-1992.* – İstanbul : 500. Yıl Vakfı, 1992? 20 s. ; 30 cm. B. I/902.
- BIYKLIOĞLU, TEVFIK : *Trakya'da Milli Mücadele /* Tevfik Biyıklıoğlu. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1992. 2 c. ; 24 cm. – (AKDYYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi – Sa. 25) ISBN 975-16-0464-8 Tk. A.I/9632.
- BIYKTAY, HALIS : *Hindistan Türk İmparatorluğu Tarihi : Timurlular Zamanında /* Halis Biyktay. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. 115 s. : 1 hrt. ; 24 cm. – (AKDYYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 8. Dizi – Sa. 5) ISBN 975-16-0108-A.I/4021.
- BİLGEGİL, M. KAYA : *M. Kaya Bilgegil'in Makaleleri /* Haz. Zöhre Bilgegil. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 629 s. : 3 bel. ftkp. ; 22 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1462. Sanat-Edb. Dizisi ; 29-1) ISBN 975-17-1233-5 A.V/5941.
- BİLGET, N. BURHAN : *Sivas Anıt Mezarları /* N. Burhan Bilget. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 53 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı ; 1446. Sanat-Sanat Tarihi Dizisi ; 26-2) ISBN 975-17-1215-7 A.V/5786.
- BİLGİÇ, EMİN : *The Place of Erzurum District in the History of Urartu and a discussion on Alleged Urartu-Armenian Relationship = Erzurum Çevresinin Urartu Tarihindeki yeri ve Urartular'ın Ermeniler ile Münasebetleri İddiasının Münakâşası /* Emin Bilgiç.– Ankara : Şafak Mat., 1993. 20 s. ; 18 cm. A.V/5421.
- BİLGİNER, RECEP : *Mevlâna : Âşık ve Mâşuk /* Recep Bilginer. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 109 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1421. Tiyatro Eserleri Dizisi ; 54) ISBN 975-17-1037-5 A.V/5792.
- BİNGÖL, İRFAN : *Ülkemizde Anayasa Hareketleri /* İrfan Bingöl. – [y.y. : A.y., 1993.] (Atak Ofset) 325 s. ; 20 cm. A.V/5831.
- 1897 *Türk-Yunan Savaşı : Tesalya Tarihi /* Yay. haz. Bayram Kodaman. – Ankara : T.T.K., 1993. 118, 161 s. : res. ; 24 cm. – (AKDYYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 14. Dizi-Sa. 15) ISBN 975-16-0545-8 A.V/5670.
- BİREN, MEHMET TEVFIK : *Mehmet Tevfik Bey'in : II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları /* Yay. haz. F. Rezan Hürmen. – İstanbul : Arma, 1993. 2 c. ; 20 cm. ISBN 975-391-007-X A.V/5938.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi : Kafkas Cephesi* – Ankara : Genelkurmay Başk., 1993–. . . . c. ; 25 cm. A.III/2990, 2.
- BORCHERT, WOLFGANG : *Dışarda Kapının Önünde ve Seçme Kısa Hikâyeler /* Wolfgang Borchert ; çev. Yüksel Baypınar. – Ankara : Kültür Bakanlığı Yay. Dai. Başk., 1993. 88 s. ; 20 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 488. Yayınlar Dai. Bşk. Dünya Edebiyatı Dizisi ; 9) ISBN 975-17-1848-3 A.V/5798.
- BOSTAN, M. HANEFİ : *Said Halim Paşa : Bir İslâmcı Düşünür /* M. Hanefi Bostan. – İstanbul : İrfan Yayınevi, 1992. 197 s. ; 20 cm. – (İrfan Yayıncılık Nu. ; 31. Araştırma Serisi ; Nu. ; 2) A.V/5765.

- BOTORAN, CONSTANTIN : *Transylvania and Romanian-Hungarian Relations / Constantin Botoran, Alesandru Dutu, Mihai Retegan ; Foreword by : Ion Safta. – Bucureşti : The Institute of Military History and Theory, 1993. 201 s. ; 24 cm. ISBN 973-32-0372-6 A.V/5862.*
- BOYNUKARA, HASAN : *Modern Eleştiri Terimleri / Hasan Boynukara. – Van : Yüzüncü yıl Üniversitesi, 1993. 267 s. ; 24 cm. A.V/5992.*
- BOZDAĞ, İSMET : *Mustafa Suphi'yi Kim Öldürttü. : Atatürk mü? Lenin mi? / İsmet Bozdağ. – İstanbul : Emre Yayınları, 1992. 172. s. ; 19 cm. – (Emre Yay. ; 12. Yakın Tarih Serisi ; 5) A.V/5769.*
- BRAUDEL, FERNAND : *Maddi Uygarlık : Ekonomi ve Kapitalizm 15-18. Yüzyıllar / Fernand Braudel ; Türkçesi Mehmet Ali Kılıçbay. – Ankara : Gece, 1993. 3 c. ; 24 cm. ISBN 975-382-005-4 A.V/5752.*
- BRAUDEL, FERNAND : *Tarih Üzerine Yazılar / Fernand Braudel ; Çev. : Mehmet Ali Kılıçbay. – Ankara : İmge, 1992. 317 s. ; 20 cm. – (İmge Kitabevi Yay. ; 52) ISBN 975-533-029-1 A.V/5763.*
- British Documents on Ottoman Armenians / ed. by Bilâl N. Şimşir. – 2. ed. – Ankara : T.T.K., 1989. ... c. ; 24 cm. – (AKDİTYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 78) ISBN 975-16-0090-1 Tk. A.IV/6974.*
- BRUHN, UTTA-ANNETTE : *Coins and Costume in Late Antiquity / Jutta-Annette Bruhn. – Washington, D.C. : Dumbarton Oaks, 1993. 67 s. ; 26 cm. – (Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications ; No. 9) ISBN 0-88401-219-6. B.I/901.*
- Bulgaristan'da Türk Varlığı : Bildiriler. 7 Haziran 1985. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1992. 91 s. : 2 şe. : 7 hrt. ; 24 cm. – (AKDİTYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 87) ISBN 975-16-0453-2 A.V/9121.*
- BULMAN, PATRICIA : *Phthonos in Pindar / Patricia Bulman. – Berkeley ; Los Angeles ; Oxford : University of California, 1992.122 s. ; 24 cm. – (University of California Publications. Classical Studies ; vol. 35) ISBN 0-520-09773-4 B.I/885.*
- BULUTAY, TUNCER : *İktisat Kuramı ve Belirsizlik / Fehmi Yavuz'a Armağan A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. No. 528'den Ayrıbasım. / Tuncer Bulutay. – Ankara : A.Ü.S.B.F. ve Basın-Yayın Yüksek Okulu, 1983. 273-313 ss. ; 24 cm. A.V/5983.*
- BUMİN, KÜRŞAT : *Edirne / Authors Kürşat Bumin ... [et al.]. – Ankara : Republic of Turkey Ministry of Culture, 1993. 147 s. ; rnk. res. ; 28 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1556. Tanıtma Kitapları ; 58) ISBN 975-17-1341-2 B.I/918.*
- BUMİN, KÜRŞAT : *Edirne / Yazılar Kürşat Bumin ... [ve bsk.]. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 147 s. : rnk. res. ; 28 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1556. Tanıtma Eserler Dizisi ; 58) ISBN 975-17-1341-2 B.I/917.*
- CAHEN, CLAUDE : *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi / Claude Cahen ; çev. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1992. 57 s. ; 24*

- cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 25. Dizi-Sa. 4) ISBN 975-16-0506-7 A.V/1216.
- CAMPUS, ELIZA : *Idea Federala in Perioada Interbelica* / Eliza Campus. – București : Academiei Române, 1993. 149 s. ; 20 cm. – (Biblioteca Istorică ; 79) ISBN 973-27-0367-9 A.V/5867.
- CASAL, LORENZO ABAD : *El Poblado Ibérico de el Oral : San Fulgencio Alicante* / Por Lorenzo Abad Casal y Feliciano Sala Sellés. – Valencia : Servicio de Investigacion Prehistorica, 1993. 196 s. ; 32 cm. – (Servicio de Invertigacion Prehistorica. Serie De Trabajos Varios ; Num. 90) ISBN 84-7795-955-2 B.I/886.
- Catalog of Scientific Periodicals in Foreign Languages 1992*. – Osaka : Information and Documentation Center National Museum of Ethnology, 1993. 667 s. ; 30 cm. B.I/873.
- CAVIT BEY : *İdama Beş Kala : Hatıralar* / Cavit Bey. – İstanbul : Emre, 1993. 224 s. ; 20 cm. ISBN 975-7369-10-1 A.V/5764.
- CHRISTOU, CHRYSANTHOS A. : *Prosopografies : Apo th Sylloge Tou Penepistemiou Athenon = Portraits : from the University of Athens Collection* / Text Chrysanthos A. Christou. – Athena : Ethnikou Kai Kapodistriakou Panepistemiou, 1987. 206 s. ; res. ; 28 cm. B.I/900.
- CIACHIR, NICOLAE : *Din Istoria Bucovinei : 1775-1944* / Nicolae Ciachir. – București : Didactica și Pedagogica, 1993. 163 s. ; 20 cm. ISBN 973-30-2377-9 A.V/5860.
- CIOLAN, IOAN N : *Transylvania : Romanian History and Perpetuation or What Official Hungarian Documents Say* / Ioan N. Ciolan, Constantin Voicu Mihai Racovitan. – Bucharest : Military Publishing House, 1993. 448 s. ; 20 cm. ISBN 973-32-0316-5 A.V/5858.
- COMISIA NATIONALA PENTRU STATISTICA : *Anuarul Statistic al României 1992 = Romanian Statistical Yearbook 1992*. – București : Comisia Nationala Pentru Statistica, 1993. 678 s. ; 24 cm. A.V/5863.
- Consent and coercion to sex end marriage in ancient and medieval societies* / ed. by Angeliki E. Laiou. – Washington, D.C. : Dumbarton Oaks, 1993. 298 s. ; 24 cm. ISBN 0-88402-213-7 A.V/5976.
- Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland : Kiel. Kunsthalle, Antikensammlung* / Bearb. von Mathias Prange. – München : Beck, 1993. 86 s. : 9 s. çiz. : 52 s. lev. ; 33 cm. ISBN 3-406-37105-1 B/5081-64,2.
- Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland : Mainz, Universität* / Bearb. von Elke Böhr ; fotos von Georg Pöhlein. – München : Beck, 1993. 79 s. : 20 s. çiz. : 52 s. lev. ; 33 cm. ISBN 3-406-36544-2 B/5081-63,2
- Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland : München, Antikensammlungen* / Bearb. von Susanne Pfisterer-Haas ; fotos von Christa Koppermann. – München : Beck, 1993. 67 s. : 17 çiz. : 52 s. lev. ; 33 cm. ISBN 3-406-37527-8 B/5081-65,12.

- Correspondance des Gouverneurs de Qattunân /* Publiée par Maurice Birot. – Paris : Edition Recherche sur les Civilisations, 1993. 316 s. ; 30 cm. – (Archives Royales de Mari ; 27) ISBN 2-86538-242-7 B/4299-27.
- CUMALI, NECATİ : *Susuz Yaz : Dram 3 Perde /* Necati Cumalı. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 67 s. ; 20 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 12498. Sanat-Tiyatro Dizisi ; 41-64) ISBN 975-17-1331-5 A.V/5959.
- CURIPESCHITZ, BENEDICT : *Yolculuk Günlüğü : 1530 Yılında, Bosna, Sırbistan ve Bulgaristan Üzerinden İstanbul'a Giden Joseph von Lamberg ile Niclas Jurischitz'in Elçilik Günlüğü /* Benedict Curipeschitz ; çev. Özdemir Nutku. – 2. bs. – Ankara : TTK., 1983. 56 s. ; 24 cm – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 2. Dizi-Sa. 25) ISBN 975-16-0203-3 A.IV/1698.
- ÇAĞATAY, NEŞET : *Ahilik : Ahlâkla Sanatın Bütünleştiği Türk Kurumu Nedir? /* Neşet Çağatay. – Ankara : Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu, 1993? 28 s. : rnk. res. ; 20 cm. – (Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu Yayın No ; 40) A.V/5835.
- ÇAĞATAY, NEŞET : *Ahilik Nedir /* Neşet Çağatay. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990. 123 s. ; 24 cm. – (Kül. Bak. Halk Kül. Araş. Dai. Yay. ; 137. Gelenek-Görenek ve İnançlar Dizisi ; 7) ISBN 975-17-0561-4 A.V/3362.
- ÇAĞATAY, NEŞET : *The Combination of Arts and Moral Values ; The Turkish Ahi Institution /* Neşet Çağatay ; Traslated by Fırat Asya. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1992. 32 s. ; 20 cm. ISBN 975-17-1060-X A.V/5362.
- ÇAKICI, LATİF : *Türkiye Ekonomisi Nereye Gidiyor? /* Latif Çakıcı. – Ankara : [A.y.], 1992. (A.Ü. Basımevi) 361 s. ; 22 cm. A.V/5981.
- ÇAM, NUSRET : *Erzurum Tabyaları /* Nusret Çam. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 211 s. : rnk. res. ; 28 cm. – (Kültür Bak. Yay. ; 1457. Yayınlar Dai. Bşk. Sanat-Sanat Tarihi-Dizisi ; 28-3) ISBN 975-17-1228-9 B.I/871.
- ÇAMBEL, HASAN CEMİL : *Makaleler, Hatıralar /* Hasan Cemil Çambel. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. 143 s. : 1 ftk. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 5) A.II/7178.
- Çanakkale Savaşları, Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu (Çanakkale - 1990).* – Ankara : T.T.K., 1993. 182 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu yay. ; 16. dizi-Sa. 64) ISBN 975-16-0546-6 A.V/6031.
- ÇELEBİ, MEVLÛT : *Heyet-i Nasîha : Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri /* Mevlüt Çelebi. – İzmir : Akademi Kitabevi, 1992. 94 s. ; 24 cm. ISBN 975-7395-01-3 A.V/5781.
- ÇELİK, HÜSEYİN : *Van'da Ermeni Mezalimi : Görenlerin Gözüyle /* Hüseyin Çelik. – Van : Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edb. Fak., 1993. 98 s. : rnk. res. ; 24 cm. A.V/5809.
- ÇETİNER, YILMAZ : *Son Padişah Vahdettin /* Yılmaz Çetiner. – İstanbul : Milliyet, 1993. 388 s. : 5 s. res. ; 25 cm. – (Milliyet Yay. ; 170) ISBN 975-506-125-8 A.V/6012.

- ÇETİNKAYA, ALİ : *Ali Çetinkaya'nın Milli Mücadele Dönemi Hatıraları : Cumhuriyet'in 70. Yılına Armağan*. – Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1993. 99 s. ; 24 cm. ISBN 975-16-0561-X A.V/5842.
- ÇEVİKER, TURGUT : *Gelişim Süresince Türk Karikatürü. II : Meşrutiyet Dönemi : 1908-1918 / Turgut Çeviker*. – İstanbul : Adam Yayınları, 1988. 437 s. ; 24 cm. A.V/5761.
- ÇAY, ABDULHALÛK M. : *Her Yönüyle Kürt Dosyası / Abdulhalûk M. Çay*. – Ankara : Boğaziçi Yayınları, 1993. 613 s. ; 20 cm. – (Boğaziçi İlmî Araştırmalar Serisi ; 15) ISBN 975-451-078-4 A.V/5758.
- ÇERKES ETHEM : *Anularım / Çerkes Ethem*. – 2. bs. – İstanbul : Berfin Yayınları, 1993. 150 s. ; 20 cm. – (Berfin Yayınları ; 10. Anı Dizisi ; 2) ISBN 975-7354-10-4 A.V/5742.
- ÇULCU, MURAT : *İstiklâl Mahkemesinde Gazeteciler Davası : Hilafetin Sonu / Murat Çulcu*. – İstanbul : Kastaş Yayınları, 1993. 2 c. ; 19 cm. ISBN 975-7639-53-2 A.V/5779-1, II.
- DANIK, ERTUĞRUL : *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları / Ertuğrul Danık*. – 2. bs. – Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993. 116 s. : res. ; 20 cm. – (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. ; 139. Seri I. Sayı. B-4) ISBN 975-459-033-1 A.V/5998.
- DECKER, WOLFGANG : *Bildatlas zum Sport im Alten Agypten Corpus der bildlichen Quellen zu Leibesübungen, Spiel, Jagd, Tanz und verwandten Themen / von Wolfgang Decker und Michael Herb*. – Leiden : Brill, 1994. ... c. ; 25 cm. – (Handbuch der Orientalistik Erste Abteilung, Nahe und Mittlere Osten ; Bd. 14) ISBN 90-04-09974-3 A.V/1521-14,2.
- DEMİRCİOĞLU, HALİL : *Roma Tarihi : I.c. Cumhuriyet : I. Kısım. Menşelerden Akdeniz Havzasına Hâkimiyet Kurulmasına Kadar / Halil Demircioğlu*. – 3. bsk. – Ankara : T.T.K., 1993. XLV, 427 s. : 23 res. : 17 hr. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 13. Dizi-Sa. 10. Dünya Tarihi) ISBN 975-16-0456-7 A.I/9453.
- DEMİRER, MEHMET ARIF : *Türk'ün Onur Sorunu : Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti / Mehmet Arif Demirer ; Önsöz Rauf R. Denктаş*. – Ankara : Turhan Kitabevi, 1993. 190 s. ; 25 cm. A.V/5935.
- DENKER, ARIF CEMİL : *Gurbet Maceraları : İttihatçı Şeflerin / Arif Cemil Denker ; Hazırlayan : Yücel Demirel*. – İstanbul : Arma, 1992. 188 s. ; 19 cm. – (Arma Yayınları ; 6. Tarih / Anı Dizisi ; 3) ISBN 975-391-0001-0 A.V/5770.
- DERSO, MARTIN : *Guignol à Lausanne : Karagöz / par Martin Derso et al-Kaskhul Kelèn*. – 2. bs. – İstanbul : İnönü Vakfı, 1993. 4, 25 s. ; 40 cm. C/600.
- DETHIER, PHILIPP ANTON : *Boğaziçi ve İstanbul : 19. Yüzyıl Sonu / Philipp Anton Dethier ; Giriş Semavi Eyice ; çev. Ümit Öztürk*. – İstanbul : Eren, 1993. 118 s. ; 25 cm. ISBN 975-7622-19-2 A.V./5936.

- DIERL, ANTON JOSEF : *Anadolu Alevliği / Anton Josef Dierl ; Almanca çeviri Fahrettin Yiğit. – İstanbul : Ant Yayınları, 1991. 157 s. ; 20 cm. A.V/5773.*
- DRAGANOVA, SLAVKA : *A Quantitative Analysis of Shee-Breeding in Bulgarian Lands under Ottoman Domination from the Middle of the XIX C. to the Liberation / Slavka Draganova. – Sofya : Bulgarian Academy of Sciences, 1993. 304 s. ; 24 cm. ISBN 954-430-099-6 A.V/5833.*
- DUMONT, PAUL : *Mustafa Kemal / Paul Dumont ; Ter. Zeki Çelikkol. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 163 s. : 15 res. ; 24 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1539. Yayınlar Dairesi Başkanlığı. Atatürk Dizisi ; 36) ISBN 975-17-1114-2 A.V/5792.*
- DURKHEIM, EMILE : *İntihar : Toplumbilimsel İnceleme / Emile Durkheim ; Fransızcadan çev. Özer Ozankaya. – Ankara : UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, 1986. 399 s. ; 24 cm. A.V/5871.*
- DURMUŞ, İLHAMİ : *İskitler : Sakalar / İlhami Durmuş. – Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993. 168. s. : res. ; 20 cm. – (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. ; 141. Seri 3. Sa. B-8) ISBN 975-456-059-5 A.V/5996.*
- Early Mesopotamia and Iran : Contact and Conflict : 3500-1600 BC/Ed. by John Curtis. – London : British Museum Press, 1993. 95 s. : 12 rnk. res. : 32 lvh. ; 29 şkl. ; 25 cm. ISBN 0-7141-1134-1 A.V/5760.*
- EBERHARD, WOLFRAM : *Çin Tarihi / Eberhard Wolfram. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. 17+383 s. : 33 s. lev. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 13. Dizi-Sa. 3. Dünya Tarihi) A.I/6931.*
- EBERHARD, WOLFRAM : *Uzak Doğu Tarihi : En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar / Wolfram Eberhard. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1992. IX, 374 s. : 15 res. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 13. Dizi – Sa. 20) ISBN 975-16-0523-7 A.II/156-1992.*
- Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-Century Byzantium : Papers of the symposium Held May 16-18, 1986. ed. by Susan A. Body and marlia Mundell Mango. – Washington, D.C. : Dumbarton Oaks, 1993. 243 s. ; 29 cm. SBN 0-88402-203-X B.I/932.*
- ECER, A. VEHBİ : *Tarihte ve Günümüzde İhvan'ül-Müslimin Örgütü / A. Vehbi Ecer. – Kayseri : Erciyes Üniversitesi, 1992. 118 s. ; 24 cm. – (Erciyes Üniv. Yay. ; No : 55) ISBN 975-7598-63-1 A.V/5807.*
- Edirne : Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı. - 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. 349 s. : hrt. : res. : ş. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 43) ISBN 975-16-0562-8 A.II/7911-1993.*
- Ege Sorunu : 1912-1913 = Aegean Question / Bilâl N. Şimşir. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 2 c. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 29) ISBN 975-16-0179-7 Tk. A.IV/723.*

- ELIADE, MIRCEA : *The Romanians : A Concise History/* Mircea Eliade. – Bucharrest : Roza Vinturilor, 992. 62 s. ; 24 cm. ISBN 973-9003-23-0 A.V/5861.
- ELKER, SALÂHADDİN : *Divan Rakamları /* Salâhaddin Elker. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 53 s. : 21 lev. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay.;7. Dizi-Sa. 22) A.I/9228.
- ENGİN, VAHDETTİN : *Rumeli Demiryolları /* Vahdettin Engin. – İstanbul : Eren, 993. 303 s. : 2 hrt. ; 25 cm. ISBN 975-7622-214 A.V/5933.
- ERCAN, YAVUZ : *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar /* Yavuz Ercan. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. IX, 131 s. : 6 bel. ftkp. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 88) A.IV/9472.
- ERDENEN, ORHAN : *Bogaziçi Sahilhaneleri /* Orhan Erdene. – İstanbul : Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı, 1993. 2 c. ; 30 cm. ISBN 975-7580-13-9 B.I/910.
- ERKİN, FERİDUN CEMAL : *Dışişlerinde 34 Yıl /* Feridun Cemal Erkin. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1992. 2. c. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 40) ISBN 975-16-0462-1 Tk. A.IV/4919.
- ERTEKİN, YÜCEL : *Stres ve Yönetim /* Yücel Ertekin. – Ankara : Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1993. 136 s.; 25 cm. – (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay. ; 253) ISBN 95-4669-33-4 A.V/5808.
- ERTEM, HAYRİ : *Bogazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası /* Hayri Ertem. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. XVII, 181 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 65) A.III/8829.
- ERTÜRK, SELÂHATTİN : *Diktacı Tutum ve Demokrasi /* Selâhattin Ertürk. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 238 s. ; 22 cm. ISBN 975-17-1214-9 A.V/5947.
- ERYILDIZ, SEMİH : *Avrasya Megapolü : Bölge-kent ve çevreye kültürel Yaklaşım Avrasya Megapolü Olarak İstanbul /* Semih Eryıldız. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993 218 s. : rnk. res. ; 27 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1543. Yayınlar Dairesi Başk. Tanıtma Eserleri Dizisi ; 55) ISBN 975-17-1289-0 B.I/856.
- ERZEN, AFİF : *Doğu Anadolu ve Urartular = Eastern Anatolia and Urartians /* Afif Erzen. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1992. s. : 14 Res.; 24 cm – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 20. Dizi-Sa. 8) ISBN 975-16-0425-7 AIV/7847-1992.
- ERZİ, ADNAN : *Belleten Dizini : 1-35 c. = l'Index du Belleten /* Adnan Erzi. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1988. 2 c. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 12. Dizi-Sa. 51) A.III/6216.
- ESENBEL, MELİH : *Kıbrıs I : Ayağa Kalkan adam : 1454-1459 /* Melih Esenbel. – Ankara : Bilgi Yayınevi, 1993. 189 s. ; 20 cm. – (Bilgi Dizisi ; 89) ISBN 975-494-370-2 TK. ISBN 975-494-378-8 A.V/5802.

- EYİCE, SEMAVİ : *İstanbul / Authors Semavi Eyice ; English Translation : Georgina Özer. – Ankara : Republic of Turkey Ministry of Culture, 1993. 192 s. : rnk. res. ; 28 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1554. Tanıtma Eserleri Dizisi ; 56) ISBN 975-17-1339-0 B.I/916.*
- EYİCE, SEMAVİ : *İstanbul / Yazılar : Semavi Eyice ... [ve bşk.] – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 192 s. : rnk. res. ; 28 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1554. Tanıtma Eserleri Dizisi ; 56) ISBN 975-17-1339-0 B.I/915.*
- EYÜP SABRİ PAŞA : *Tarih-i Vehhâbiyan / Eyüp Sabri Paşa ; Transkripsiyon : Süleyman Çelik. – İstanbul : Bedir, 1992. 127, 95, 144 s. ; 20 cm. A.V/5931.*
- FAHRİ BEY, MABEYİNCİ : *İbretnümâ : Mabeyinci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler / Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal. – 2. bsk. – Ankara : T.T.K., 1968. 146 s.:1 pl. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 2. Dizi-Sa. 23) ISBN 975-16-0193-2 A.III/2791.*
- FAROQHI, SURAIYA : *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler : Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650 / Suraiya Faroqhi ; Türkçesi : Neyyir Kalaycıoğlu. – İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993. 457 s. ; 21 cm. ISBN 975-333-006-5 A.V/6008.*
- Fikret Muallâ : Yeni Adam'dan Desenler, 1936-1937 = Drawings from Yeni adam, 1936-1937 / Haz. Hatçe Baltacıoğlu ve Türkkaya Ataöv. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 117 s. ; 22 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1447. Sanat-Plastik Sanatlar Dizisi ; 27-1) ISBN 975-17-1216-5 A.V/5954.*
- FINKELSTEIN, ISRAEL : *Shiloh : The Archaeology of a Biblical Site / by Israel Finkelstein, Shlomo Bunimovitz and Zvi Ledermanh ; Ed. Israel Finkelstein. – Tel Aviv : Monograph Series of the Institute of Archaeology Tel Aviv University, 1993. 399 s. ; 28 cm. – (Tel Aviv University. Sonian and Marco Nadler Institute of Archaeology. monograph Series ; Number. 10) ISBN 965-440-00-4 B.I/940.*
- Fourth Century B.C. Magna Graecia : A Case Study / by M. Gualtieri (ed.). – Jonsered : Paul Amström, 1993. 394 s. : gr. : hrt. : şkl. : tbl. ; 21 cm. – (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature ; Pocket-book 114) ISBN 91-7081-039-7 A.V/5838.*
- FRANCIS, YEORGİOS : *Şehir Düştü! : Bizanslı Tarihçi Francis'den İstanbul'un Fethi / Yeorgios Francis ; eski Yunanca aslında 1838 Bonn baskısından çeviren Kriton Dinçmen – 3. bs. – İstanbul : İletişim, 1993. 101 s. : 2 hrt. ; 23 cm. – (İletişim Yay. ; 194. İstanbul Dizisi ; 9) ISBN 975-470-283-7 A.V/5760.*
- FRISCHMUTH, BARBARA : *Pembe ve Avrupalılar / Barbara Frischmuth ; çev. Gürsel Aytaç. – Ankara : Kül. Bak., 1993. 183 s. ; 20 cm. (Kültür Bakanlığı Yay. ; 746. Dünya Edebiyatı Dizisi ; 8) ISBN 975-17-1261-0 A.V/5794.*
- FROMKIN, DAVID : *Barışa Son Veren Barış : Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? : 1914-1922 / David Fromkin ; Çev. Mehmet Harmancı. – İstanbul :*

- Promat Basım ve Yayın, 1993. 627 s. : 4 hrt. ; 24 cm. ISBN 975-7339-01-6 A.V/5750.
- FUKUYAMA, FRANCIS : *Tarihin Sonu ve Son İnsan* / Francis Fukuyama ; İngilizceden çev. : Zülfü Dicleli. – Londra : Simavi, 1989? 486 s. ; 20 cm. – (Simavi Yayınları Deneme ve İnceleme Dizisi ; 10) ISBN 975-7408-17-4 A.V/5745.
- GALLAND, ANTOINE : *İstanbul'a Ait Günlük Anılar : 1672-1673* / Antoine Galland ; Şerhlerle Yay. Charles Schefer ; Çev. Nahid Sırrı Örik. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. 2 c. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 2. Dizi-Sa. 16) A.I/7993.
- GAZİOĞLU, AHMET C. : *Kıbrıs'ta Türkler : 1570-1878 : 308 Yıllık Türk Dönemine Yeni Bir Bakış* / Ahmet C. Gazioğlu. – Lefkoşa : Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi, 1994. 480 s. : 14 s. res. ; 25 cm. A.V/5892.
- GİRGİN, KEMAL : *Dış Politikamız : T.C. Hükümetleri Programlarında : 70 Yılın Panoraması 1923-1993* / Kemal Girgin. – Ankara : T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1993. 127 s. ; 23 cm. A.V/5816.
- GLOTZ, GUSTAVE : *Histoire Grecque* / Gustave Glotz ; avec la Collaboration de Robert Cohen. – Paris : Universitaires de France, 1925-1938. 2 c. ; 25 cm. – (Histoire Ancienne ; Partie 2) A.I/2759.
- GOLDEN, PETER B. : *An Introduction to the history of the Turkic Peoples : Ethnogenesis and States-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* / Peter B. Golden. – Wiesbaden : Harrassowitz, 1992. 483 s. ; 25 cm. – (Turcologica ; Bd. 9) ISBN 3-447-03274-X A.V/5894.
- GÖÇGÜN, ÖNDER : *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar kadrosu* / Önder Göçgün. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 623 s. ; 20 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 722. Sanat-Edb. Dizisi ; 32-4) ISBN 975-1275-0 A.V/5951.
- GÖKALP, ZİYA : *Ziya Gökalp Külliyyatı. I : Şiirler ve Halk Masalları* / Araştıran ve Hazırlayan Fevziye Abdullah Tansel – Tenkidli 3. bsk. – Ankara : T.T.K., 1989. 432 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 2. Dizi-Sa. 18) ISBN 975-16-0111-8 A.I/9010.
- GÖKSEL, BURHAN : *Türk Kadını ve Atatürk : Çağlar Boyunca* / Burhan Göksel. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 245 s. ; 20 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 906. Yayınlar Dai. Başk. Atatürk Dizisi ; 27) ISBN 975-17-0308-5 A.V/5791.
- GÖLPINARLI, ABDÜLBAKİ : *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu* / Abdülbaki Gölpınarlı. – Ankara : T.T.K., 1989. 160 s. : 16 pl. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 12. Dizi-Sa. 6) ISBN 975-16-0199-1 A.III/8258.
- GÖRGÜLÜ, İSMET : *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 : Balkan - Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi* / İsmet Görgülü. – Ankara : T.T.K., 1993. 359 s. : 15 hrt. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 69) ISBN 975-16-0505-9 A.V/5671.

- GÖZE, ERGUN : *Peyami Safa / Ergun Göze*. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 130 s. ; 22 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 750. Türk Büyüklüğü Dizisi ; 31) ISBN 975-17-1276-9 A.V/5960.
- Les Grands Ateliers D'Architecture Dans le Monde Egeen du VIe Siecle av J.C.* / éd par Jacques des Courtils et Jean-Charles Moretti. – Paris : Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, 1993. 274 s. ; 31 plnş. ; 28 cm. – (Varia Anatolica ; 3) ISBN 2-906053-30-9 B.I/887.
- GULLBERG, HJALMAR : *Resedagbok. I : Grekland / Av Hjalmar Gullberg ; Utgiven av Carl Fehrman, Paul Aström*. – Jonsered : Paul Aström, 1993. 71 s. ; 21 cm. – (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature ; Pocket-book 113) ISBN 91-7081-066-4 A.V/5836.
- GÜLBEDEN : *Hümayunnâme / Farsçadan çev. Abdürrab Yelgar ; Özeti yaz. Yusuf Hikmet Bayur*. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1944. 368 s. : 1 hr. : 1 pl. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 2. Dizi-Sa. 6) A.I/4466.
- GÜLEKLİ, NURETTİN CAN : *Anıtkabir Rehberi / Nurettin Can Güleklî*. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 137 s. : 1 pl. : res. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1246. Atatürk Dizisi ; 5) ISBN 975-17-1246-7 A.V/5880.
- GÜLENSOY, TUNCER : *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Düşünceler / Tuncer Gülensoy*. – Ankara : Boğaziçi, 1993. 134 s. ; 20 cm. ISBN 975-451-184-0 A.V/5994.
- GÜLERYÜZ, NAIM : *The History of the Turkish Jews / Condensed from a lecture by Naim Gülerüz*. – 2. ed. – İstanbul : Ajans Class, 1992. 27 s. : 5 s. res. ; 18 cm. ISBN 975-95-399-2-6 A.V/5887.
- GÜLERYÜZ, NAIM : *İstanbul Sinagogları / Naim Gülerüz*. – İstanbul : Ajans Class, 1992. 127 s. ; 20 cm. ISBN 975-95-399-1-8 A.V/5886.
- GÜNALTAY, M. ŞEMSEDDİN : *Anadolu : Yakın Şark II : En Eski Çağlardan Ahameniş'ler İstilasına kadar / M. Şemseddin Günaltay*. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. 384 s. : 20 hrt. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 8. Dizi-Sa. 3) A.I/3751-1987.
- GÜNALTAY, M. ŞEMSEDDİN : *Iran Tarihi / M. Şemseddin Günaltay*. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. ... c. : 16 pl. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 13. dizi-sa. 9) A.I/7386.
- GÜNALTAY, ŞEMSEDDİN : *Yakın Şark / Şemseddin Günaltay*. – 2. bs.- Ankara : T.T.K., 1987. 4 c. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 8. Dizi-Sa.-3) A.I/3751.
- GÜNDAY, DÜNDAR : *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Divan Rakamları / DüNDAR GÜNDAY*. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 259 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7.Dizi-Sa. 57) ISBN 975-16-0145-2 B/7330.

- GÜRÜN, KÂMURAN : *Ermeni Dosyası / Kâmuran Gürün*. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1985. 320 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 79) A.IV/7059.
- GÜVENÇ, BOZKURT : *Türk Kimliği : Kültür Tarihinin Kaynakları / Bozkurt Güvenç*. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 438 s. : 2 şe. ; 25 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1549. İnsanlık Tarihi Dizisi ; 2) ISBN 975-17-1311-0 A.V/5955.
- HAAS, VOLKERT : *Die Rituale Beschwörerinnen salSU.GI / von Volkert Haas und Ilse Wegner* – Roma : Multigrafica Editrice, 1988. 2 c. ; 30 cm. – (Corpus der Hurritischen Sprachdenkmäler. I. Abteilung. Die Texte aus Boğazköy ; Bd. 5) B/9419-1,5.
- HAIMAN, MORDECHAI : *Map of Har Hamran Southeast (199) / Mordechai Haiman*. – Jerusalem : The Israel Antiquities Authority, 1993. 76, 131 s. ; 24 cm. ISBN 965-406-008-6 A.V/5884.
- HALAÇOĞLU, YUSUF : *18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İşkân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi / Yusuf Halaçoğlu*. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. XX, 179 s. : 1 hrt. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Ya. ; 7. Dizi-Sa. 92) ISBN 975-16-0381-1 A.V/1341.
- Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. VI, 234 s. ; 24 cm. – (Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 41) ISBN 975-16-0357-9 A.IV/6316.
- HASAN ÇELEBİ, KINALIZADE : *Tezkiretü'ş-Suarâ / Kınalızade Hasan Çelebi ; Eleştirmeli bas. haz. : İbrahim Kutluk*. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 2 c. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 18. Dizi-Sa. 4) ISBN 975-16-0206-8 Tk. A.IV/2541.
- HASKAN, MEHMET NERMİ : *Eyüp Tarihi / Mehmet Nermi Haskan*. – İstanbul : Türk Turing Turizm İşletmeciliği Vakfı, 1993. 2 c. ; 25 cm. ISBN 975-7490-01-6 (Tk. no) A.V/5937.
- Hatay Antolojisi : Şiirler - Yazılar / Mehmet Tekin*. – Antakya : [A.y.], 1993. 362 s. ; 20 cm. ISBN 975-7750-04-2 A.V/5811.
- Helvahane Defteri ve Topkapı Sarayında Eczacılık = Eine Bisher Unbekannte Handschrift Über die Herstellung der Arzneien im Topkapı-Schloss in Istanbul und Ihre Bedeutung für die Geschichte der Pharmazie / Editör Nezhir Başgelelen ; Yay. Haz. Arslan Terzioğlu*. – İstanbul : Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1992. LIX, 82 s. : 52 bel. ftkp. ; 27 cm. – (Arkeoloji ve sanat Yayınları. Tıpkıbasımlar Dizisi ; 7) ISBN 975-7538-19-1 B.I/859.
- Her Zaman Atatürk / Kitabı Yayına Haz. Yekta Güngör Özden, Emine Yıldız*. – Ankara : Anayasa Mahkemesi, 1994. 53 s. ; 24 cm. A.V/5987.
- HERMANN, OTTO : *Epache des ersten Kreuzzugs : die Gefechtsführung abendländischer Heere im Orient / von Otto Heermann*. – Marburg : N.G. Elwert, 1888. 129 s. : 22 cm. A.V/5953.

- HESIODOS : *Hesiodos eseri ve Kaynakları* / Çev. : Sabahattin Eyuboğlu – Azra Erhat ; Önsöz, Giriş ve Sözlük Azra Erhat. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. VIII+228 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 20 Dizi-Sa. 5) ISBN 975-16-0339-0 A.IV/1290.
- HESSE, HERMANN : *Hermann Hesse'nin Mektupları : Seçmeler* / Çev. Battal İnandı. – Ankara : Kül. Bak., 1993. 108 s. ; 20 cm. ISBN 975-17-1251-3 A.V/5793.
- HEWES, GORDON, WINANT : *Dilin Doğuşuna İlişkin Kuramlar* / Gordon Winant Hewes ; çev. H. Boynukara, B.C. Tanrıtanır. – Van : Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1993. 88 s. ; 24 cm. – (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yay. ; No. 9) A.V/5993.
- HIDAKA, H. : *Chronique Politique Contemporaine de l'Iran* / H. Hıdaka. – Tokyo : Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1993. ... c. ; 26 cm. – (Iranian Studies ; 4, 6) B.I/905.
- HINZ, WALTER : *Uzun Hasan ve Şeyh Güneyd : 15. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi* / 1936 da Leipzig'de basılan nüshadan dilimize çeviren Tevfik Bıyıkhoğlu. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1992. 165 s. : 8 lev. : 4 hrt. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 4. Dizi-Sa. 5) ISBN 975-16-0498-2 A.I/7443.
- H. HÜSEYİN, SAPANCALI : *Karaman : Ahval-i İçtimaiyye Coğrafiyye ve Tarihiyyesi 1338 R./1341 H. Birinci kitap* / Yay. İbrahim Güler. – Ankara : T.T.K., 1993. 98 s. : 94 s. tıpkıbasım ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 14. Dizi-Sa. 11) ISBN 975-16-0547-4 A.V/6033.
- Horizons and Styles : Studies in Early Art and Archaeology in Honour of Professor Homer L. Thomas* / Ed. by Paul Aström – Jonsered : Paul Aström, 1993. 289 s. ; 31 cm. – (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 101) ISBN 91-7081-072-9 B.I/866.
- Iberik Yarımadası Fiziki Haritası.* – [y.y.] : Catastral Coğrafya Enstitüsü, [t.y.] Ölçek 1 : 1.000.000 ; 2 pafta. H/275.
- İBN-İ KEMAL : *Tevârih-i Âl-i Osman* / İbn-i Kemal ; Yay. haz. Şerafettin Turan. – Ankara : T.T.K., 1991. ... c. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 18. Dizi-Sa. 2) ISBN 975-16-0379-X Tk. A.III/5618.
- İbni Sînâ : Anma ve Tanıtma Toplantıları.* – Ankara : Ankara İl Kültür ve Turizm Müd., 1987-1988. 2 c. ; 25 cm. A.V/5875.
- İBNÜ'L-ADÎM : *Bugyetü'l-taleb fi Tarihi Haleb : Seçmeler : Selçuklular Tarihi : Biyografilerle* / Çeviri, notlar ve açıklamalar Ali Sevim. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 258 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 19. Dizi-Sa. 5) ISBN 975-16-0142-8 A.IV/6885.
- İDİL, VEDAT : *Likya Lahitleri* / Vedat İdil. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. 102 s. : 9-5 lev ; 28 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 6. Dizi-Sa. 24) ISBN 975-16-0460-5 B.I/858.

- İĞDEMİR, ULUĞ : *Atatürk ve Anzaklar = Atatürk and the Anzacs* / Uluğ İğdemir. – 2. bs. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1985. 67 s. ; 17 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; XX. Dizi-Sa.6) A.IV/3038.
- İĞDEMİR, ULUĞ : *Atatürk'ün Yaşamı* / Uluğ İğdemir. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1988. ... c. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 23. Dizi-Sa. 4. Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılı Yayınları) ISBN 975-16-0026-X A.IV/5216.
- İĞDEMİR, ULUĞ : *Heyet-i Temsiliye Tutanakları* / Uluğ İğdemir. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. XIII, 182 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 26) ISBN 975-16-0182-7 A.IV/66.
- İĞDEMİR, ULUĞ : *Yılların İçinden : Makaleler, Anılar, İncelemeler* / Uluğ İğdemir. – 2. bsk. – Ankara : T.T.K., 1991. X, 427 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 31) ISBN 975-16-0293-9 A.IV/1167.
- İlim, Ahlâk, İman : son Asrın İlim ve Fen Adamlarına Göre* / Derleyen : M. Rahmi Balaban. – 6. bs. – Ankara : Diyanet İşleri Başk., 1979. 216 s. ; 25 cm. A.V/5879.
- İLTER, FÜGEN : *Bir Anadolu Kenti İskilip* / Figen İlter – Ankara : T.T.K., 1992. 144 s. : 218 res. : 3 hrt. : 11 plnş. : 20 pl. ; 28 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 6. Dizi-Sa. 40) ISBN 975-16-0483-4 B.I/851.
- İmlâ Kılavuzu* / Haz. Hasan Eren ...[ve bşk.] – Ankara : T.D.K., 1993. 346 s. ; 20 cm. – (AKDTYK. Türk Dil Kurumu Yayınları ; 525) ISBN 975-16-0034-0 A.V/5826.
- İNALCIK, HALİL : *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân : İzladî ve Varna Savaşları Üzerinde Anonim Gazavâtnâme* / Yay. ; Halil İnalçık, Mevlûd Oğuz. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 120+129 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 18. Dizi-Sa. 1) ISBN 975-16-0153-3 A.IV/2729.
- İNAN, A. AFET : *Atatürk'ten Mektuplar* / Afet İnan. – 2. bsk. – Ankara : T.T.K., 1989. IX, 103 s. : 12 pl. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-sa. 42) ISBN 975-16-0205-X A.IV/5786.
- İNAN, A. AFET : *A Life and Works of Piri Reis : The Oldest Map of America* / A. Afet İnan ; Traslated by Leman Olaç, Engin Uzmen. – 2. ed. – Ankara : T.T.K., 1987. IX-88 s. : 60 plnş. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 69) A.III/9112.
- İNAN, A. AFET : *M. Kemal Atatürk'ün Karsbad Hatıraları* / A. Afet İnan. – 2. bsk. – Ankara : T.T.K., 1991. VIII, 765 : 5 pl. ; 24 cm. – (Türk Tarih Kurumu Yay. ; 23. Dizi-Sa. 7) ISBN 975-16-0371-4 A.IV/7125.
- İNAN, A. AFET : *Piri Reis'in Eserleri : Amerika'nın En Eski Haritaları* / A. Afet İnan. – 4. bs. – Ankara : T.T.K., 1992. IX-89 s. : 60 plnş. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 69) ISBN 975-16-0443-5 A.III/8670.

- İNAN, A. AFET : *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi* / A. Afet İnan. – 2. bsk. – Ankara : T.T.K., 1991. X, 222 s. : 24 res. : 1 pl. : 2 hr. ; 24 cm. – (AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 34) ISBN 975-16-0294-7 A.IV/1797.
- İNAN, ARI : *Düşünceleriyle Atatürk* / Der. : Arı İnan ; Sad. : İsmet Parmaksızoğlu. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. XV, 330 s. : 1 res. : 9 bel. ftkp. ; 24 cm. – (AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 43) ISBN 975-16-0340-4 A.IV/7032.
- Index to Theses and Works on Mongolian Studies : 1985-1990.* – [y.y.A.y.], 1992. 676 s. ; 26 cm. B.I/937.
- India and Adjacent Countries.* – India : Colonel Sir S. G. Burrard, 1917. Ölçek 1 : 2,027,520 ; 10 pafta. H/278.
- İngiliz Belgelerinde Atatürk 1919-1938 = British Documents on Atatürk 1919-1938* / Haz. Bilâl N. Şimşir. – Ankara : T.T.K., 1973-1984. 4 c. ; 24 cm. – (AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 15) A.III/8227.
- İNÖNÜ, İSMET : *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973* / İsmet İnönü : Der. Ali Rıza Cihan. – Ankara : TBMM. Kültür Sanat ve Yay. Kurulu, 1992. 3 c. ; 24 cm. – (TBMM. Kültür Sanat ve Yay. Kurulu Yay. ; No. 56) ISBN 975-7479-10-1 A.V/5048.
- INTERNATIONAL CONGRESS OF HUMAN SCIENCES IN ASIA AND NORTH AFRICA (31 : 1983 : TOKYO - KYOTO) : *Proceedings of the Thirty-First International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa* / ed. by Yamamoto Tatsuuro. – Tokyo : The Toho Gakkai, 1984. 2 c. ; 27 cm. ISBN 924530-03-4 B.I/862.
- INTERNATIONAL CONFERENCE ON CENTRAL ITALIC ARCHITECTURAL TERRACOTTAS (1. : 1990 : ROME) : *Deliciae Fictiles* / ed. by Eva Rystedt, Charlotte Wikander and Örjan Wikander. – Stockholm : Paul Aström, 1993. 316 s. : 2 plnş. ; 30 cm. – (Skrifter Utgivna a Svenska Institutet i Rom ; 4*, 50) ISBN 91-7042-143-9 B.I/877.
- INTERNATIONAL SYPOSIUM ON MODERN SCIENCES AND THE MUSLIM WORLD (1987 : ISTANBUL) : *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World* / Ed. by Ekmeleddin İhsanoğlu. – İstanbul : The Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 1992. 437 s. : res. ; 24 cm. – (Studies and Sources on the History of Sciences Series ; No. 5) ISBN 92-9063-881-8 A.V/5786.
- İPLİKÇİOĞLU, BÜLENT : *Roma Şövalye Sınıfı ve Asia Eyaletindeki Resmi Görevlileri = Der Rittedstand und Seine Tätigkeit im Kaiserlichen Reichsdienst in Asia : bis auf Diokletian im Spiegel der ephesischen Inschriften* / Bülent İplikçi-oglu. – Ankara : T.T.K., 1993. 366 s. ; 24 cm. – (AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 6. Dizi-Sa. 43) ISBN 975-16-0556-3 A.V/6032.

- The Iraqi Asylum seekers and Türkiye : 1988-1991 / Project manager and Ed. Muhteşem Kaynak ; Authors Refet Yınanç ...[et al.] – Ankara : Tanmak, 1992. 152 s. ; 24 cm. ISBN 975-7845-02-7 A.V/6000.*
- İslâm Şehri / Ed. R.B. Serjeant ; Türkçesi Elif Topçugil. – İstanbul : Ağaç, 1992. 291 s. ; 20 cm. – (Ağaç Yay. ; 31. Derleme Dizisi ; 3) ISBN 975-346-038-4 A.V/5756.*
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1988. 494 s. : 55 pl. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 70) ISBN 975-16-0045-6 A.IV/490-1988.*
- Istorie și Diplomatie : 130 de ani la înfiintarea Ministerului Afacerilor Externe al României. – București : Ministerul Afacerilor Externe al României, 1992. 118 s. ; 23 cm. A.V/5865.*
- İYAS EL-HANEFİ, MUHAMMED AHMED** : *Bedai-uz-Zuhur fî veka-i ud-Duhur / İyas el-Hanefi ; Hakkakha ve kitab-e leha el-Mukaddeme Muhammed Mustafa. – Kahire : Cemiyet-el-Mülkiyet lil-dirasat el-Tarihiye, 1951. 327 s. ; 24 cm. A.V/495.*
- İzmir Milli Kütüphanesi : Yazma Eserler kataloğu / Haz. Ali Yardım. – İzmir : İzmir Milli Kütüphane Müd., 1992. ... c. ; 24 cm. A.V/5753.*
- JACOBSSON, INGA** : *Aegyptiaca from Late Bronze Age Cyprus / By Inga Jacobsson. – Jonsered : Paul Aström, 1994. 125 s. : 95 s. plnş. ; 30 cm. – (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 112) ISBN 91-7081-053-2 B.I/930.*
- JAESCHKE, GOTTHARD** : *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri / Gotthard Jaeschke ; çev. Cemal Köprülü. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. 316 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 2) ISBN 975-16-0382-X A.III/4798.*
- JÄSCHKE, GOTTHARD** : *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi / Gotthard Jäschke. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 2 c. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 12) ISBN 975-16-0110-X A.III/3944.*
- JOHNSON, STEPHEN** : *Rome and its Empire / Stephen Johnson. – London ; New York : Roudledge, 1989. 167 s. ; 24 cm. ISBN 0-415-0367-9 A.V/5735.*
- JONES, BRIAN W.** : *The Emperor Domitian / Brian W. Jones. – London : Routledge, 1992. 292 s. ; 22 cm. ISBN 0-415-04229-1 A.V/5737.*
- Kadın Dergileri Bibliyografyası : 1869-1927 : İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe / Kadın Eserleri Kütüphanesi Bibliyografya Oluşturma Komisyonu Zehra Toska ...[ve bşk.] – İstanbul : Metis, 1993. 390 s. ; 24 cm. – (Kadın Araştırmaları ; 3) ISBN 975-342-023-4 A.V/5783.*
- KAFESOĞLU, İBRAHİM** : *Harzemsahlar Devleti Tarihi : 485-617/1092-1229 / İbrahim Kafesoğlu. – Ankara : T.T.K., 1992. 317 s. : 1 hrt. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 29) ISBN 975-16-0477-X A.I/9776.*

- KAMMENHÜBER, ANNELIES : *Kleine Schriften zum Altanatolischen und Indogermanischen* / Annelies Kammenhuber. – Heidelberg : Winter, 1993. 2 c. ; 22 cm. – (Texte der Hethiter ; H. 19) ISBN 3-8253-0142-7 A.V/6009.
- KANSU, MAZHAR MÜFİD : *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber / Mazhar Müfid Kansu*, – 3. bsk. – Ankara T.T.K., 1988. 2. c. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 6) A.II/8541.
- KANSU, ŞEVKET AZİZ : *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetleri I.* / Şevket Aziz Kansu. – 3. bsk. – Ankara : T.T.K., 1991. 249 s. : 59 pl. : 1 lev. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 13. Dizi-Sa. 1) ISBN 975-16-0358-7 A.III/6009.
- KANTEMİR, DİMİTRİ : *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi / Dimitri Kantemir* ; Çev. Özdemir Çobanoğlu. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1979-1980. 3 c. ; 20 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 342. Bilim dizisi ; 11) A.V/5873.
- KARABACAK, ESRA : *Arap Dili, Edebiyatı, Kültürü, Sanatı ve Tarihi Üzerine Yapılan Bilimsel Çalışmalar Bibliyografyası I* / Haz. Esra Karabacak, Tahsin Ömer Tahaoglu. – İstanbul : Boğaziçi Üniversitesi, 1993. 49 s. ; 24 cm. A.V/5850.
- KARABEKİR, KÂZİM : *İttihat ve Terakki Cemiyeti : 1896-1909 / Kâzım Karabekir*. – İstanbul : Emre Yayınları, 1993. 552 s. ; 20 cm. – (Emre Yayınları ; 22. Yakın Tarih Serisi ; 11) ISBN 975-7369-15-2 A.V/5771.
- KARACA, ALİ : *Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa : 1838-1899 / Ali Karaca*. – İstanbul : Eren, 1993. 252 s. ; 24 cm. ISBN 975-7622-30-3 A.V/5934.
- KARAKOYUNLU, YILMAZ : *Sokollu : Zirveden Sonra / Yılmaz Karakoyunlu*. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 73 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1422. Tiyatro Eserleri Dizisi ; 55) ISBN 975-17-1038-3 A.V/5795.
- KARAL, ENVER ZİYA : *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları : Nizam-ı Cedit 1789-1807 / Enver Ziya Karal*. – 2. bsk. – Ankara : T.T.K., 1988. 210 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 14) A.I/6563.
- KARAMAN, FİKRİ : *Sivas Doğanşehir Folkloru / Fikri Karaman*. – İstanbul : Acar Mat., 1993. 290 s. ; 20 cm. A.V/5814.
- KARAMURSAL, ZİYA : *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler / Ziya Karamursal*. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 215 s. ; cm. (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 8. Dizi-Sa. 11) ISBN 975-16-0109-6 A.I/4013.
- KAROLIDİS, PAVLOS : *Romanos Diogenis : İstanbul'a Yollar Açılırken / Pavlos Karolidis* ; Çev. Kriton Dinçmen. – İstanbul : İletişim, 1993. 77 s. ; 23 cm. – (İletişim Yay. ; 239. İstanbul Dizisi ; 12) ISBN 975-470-337-X A.V/5780.
- KARPUZ, HAŞİM : *Erzurum Evleri : Türk İslâm Mesken Mimarisinde / Haşım Karpuz*. – Ankara : T.T.K., 1993. 162 s. : res. ; 28 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 562. Sanat-Sanat Tarihi Dizisi ; 5-4) ISBN 975-17-1252-1 B.I/911.

- KARS, ZÜBEYİR** : *Milli Mücadelede Kayseri / Zübeyir Kars.* – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 162 s. ; 20 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1469. Başvuru Eserleri Dizisi ; 7) ISBN 975-17-1240-8 A.V/5796.
- Katip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler.** – 3. bsk. – Ankara : T.T.K., 1991. 225 s. ; 24 cm. – (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 33) ISBN 975-16-0356-0 A.II/297.
- KAVAFIS, KONSTANTIN** : *Samlade Publicerade Dikter / Konstantin Kavafis ; Översättning av Gottfried Grunewald.* – Partille : Paul Aström, 1993. 136 s. ; 21 cm. – (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book ; 124) ISBN 91-7081-086-9 A.V/5839.
- KAYNAR, REŞAT** : *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat / Reşat Kaynar.* – 3. bsk. – Ankara : T.T.K., 1991. 656 s. ; 24 cm. – (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 19) ISBN 975-16-0396-X A.I/9467.
- KAYTAZ-ZÂDE NÂZİM EFENDİ** : *Ruh-î Mecruh : Şiirler / Haz. Harid Fedai, Bekir Azgın.* – Lefkoşa : K.K.T.C. ve Millî Eğitim, 1993. 253 s. ; 22 cm. A.V/5944.
- KEMAL, ORHAN** : *Ward 72 / Orhan Kemal ; İngilizceye çev. Nevzat Erkman.* – Ankara : Publications of the Ministry of Culture, 1993. 116 s. ; 20 cm. – (Publications of the Ministry of Culture ; 1464. Seria of Art-Teated Books ; 31-2) ISBN 975-17-1235-1 A.V/5795.
- KEPPİE, LAWRENCE** : *Roman Inscriptions : Understanding / Lawrence Keppie.* – London : B.T. Batsford, 1991. 158 s. : res. ; 25 cm. ISBN 0-7134-5692-2 A.V/5738.
- KERİMOV, KERİM** : *Sultan Muhammed ve Onun Mektebi = Sultan Muhammed i Ego Skola / Kerim Kerimov.* – Bakû : Işık, 1993. 176 s. ; 22 cm. ISBN 5-89650-105-6 A.V/5973.
- KESER, İHSAN** : *Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik / İhsan Keser.* – Ankara : Gündoğan Yay., 1993. 190 s. ; 20 cm. ISBN 975-520-059-2 A.V/5801.
- Kıbnis : Topografya, Fiziki, Maden Haritası.* – London : Hunting Technical Service, 1958, 1966. Ölçek 1 : 408.000 : 3 pafta. H/275.
- KINAY, CAHİD** : *Sanat Tarihi : Rönesans'tan Yüzyılımıza Geleneksel'den Modern'e / Vahid Kinay.* – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 358 s. ; 28 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1443. Sanat-Sanat Tarihi Dizisi ; 25-1) ISBN 975-17-1212-2 B.I/906.
- KIRAY, EMİNE** : *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar / Emine Kıray.* – İstanbul : İletişim, 1993. 236 s. ; 20 cm. – (İletişim, 1993. Araştırma İnceleme Dizisi ; 43) ISBN 975-470-350-7 A.V/6011.
- KIRIMER, CAFER SEYDAHMET** : *Bâzı Hâtıralar / Cafer Seydahmet Kırimer.* – İstanbul : Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, 1993. 328 s. ; 25 cm. A.V/5787.

- KIRIMER, CAFER SEYDAHMET : *Nurlu Kabirler / Cafer Seydahmet Kırimer.* – Ankara : Emel, 1992? 111 s. ; 24 cm. A.V/5829.
- Kırşehir : 93 / Hazırlayanlar Sadi Remzi ... [ve bşk.].* – Kırşehir : Kırşehir Valiliği, 1993. 191 s. : rnk. res. : hrt. ; 28 cm. B.I/855.
- KLAAR, ADALBERT : *Beiträge zu Planaufnahmen österreichischer Burgen / Adalbert Klaar.* – Wien : Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1970- ... c. ; 24 cm. – (Bilage zu Mitteilungen der Kommission für Burgenforschung und Mittelalter-Archäologie ; Nr. 14, 15, 20, 23, 25) A.III/8104.
- Kleinere Griechische Sammlungen / Bearbeitet von Ingo Pini.*– Berlin : Gebr. Mann, 1992-1993. 2 c. ; 26 cm. – (Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel ; Bd. 5) ISBN 3-7861-1676-8 B/6373-5.
- KLENGEL, EVELYN : *Die Hethiter : Geschichte und Umwelt / Evelyn und Horst Klengel.* – 2. auf. – Wien und München : Anton Schroll, 1975. 246 s. : res. : 1 hrt. ; 22 cm. ISBN 3-7031-0091-5 A.V/5967.
- KNAPP, ROBERT C. : *Latin Inscriptions from Central Spain / Robert C. Knapp.* – Berkeley ; Los Angeles ; Oxford : University of California, 1992. 476 s. : 24 s. plnş. ; 26 cm. + 2 mikrofiş. – (University of California Publication Classical Studies ; Vol. 34) ISBN 0-520-09756-4 B.I/899.
- KOCATÜRK, UTKAN : *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938 / Utkan Kocatürk.* – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1988. 674 s. ; 24 cm. – (AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-sa. 49) A.IV/7479.
- KODAMAN, BAYRAM : *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi / Bayram Kodaman.* – 2. bsk. – Ankara : T.T.K., 1991. 181 s. : 2 pl. ; 24 cm. – (AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 94) ISBN 975-16-0024 A.V/1808.
- La Koine grecque antique. 1, une langue introuvable? / Etudes réunies par Claude Brixhe.* – Nancy : Universitaires de Nancy, 1993. 143 s. ; 24 cm. – (Travaux et mémoires. Etudes anciennes ; 10) ISBN 2-86480-810-2 A.V/6004.
- KOLCU, HASAN : *Türk Edebiyatında Hece - Aruz Tartışmaları / Hasan Kolcu.* – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 417 s. ; 22 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1467. Başvuru Kitapları Dizisi ; 6) ISBN 975-17-1238-6 A.V/5942.
- Korean Art Tradition : A Historical Survey / Ed. by Young Ick Lew.* – Seoul : Korea Foundation, 1993. 200 s. : res. ; 29 cm. B.I/943.
- The Korean Relics in Japan 1 : Nippon Mingeikan / Ed. Advisory Board : Yeh Yong-Hae ... [et al.]* – Seoul : The Korea Foundation, 1993. 403 s. ; 30 cm. B.I/935.
- KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD : *Islam in Anatolia after the Turkish Invasion : Prolegomena / by Mehmet Fuad Köprülü ; Translated, Ed., and with and Introduction by Gray Leiser.* – Salt Lake ; University of Utah, 1993. 141 s. ; 23 cm. ISBN 0-87480-428-0 A.V/5890.

- KÖPRÜLÜ, FUAD : *Osmanlı Devletinin Kuruluşu* / Fuad Köprülü. – 4. bsk. – Ankara : T.T.K., 1991. 122 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 8) ISBN 975-16-0006-5 A.II/4575.
- KÖSTÜKLÜ, NURİ : *Hamid Sancağı ve Türkiye : 1820-1836 Yıllarında : 182 Numaralı Isparta Şer'iyeye Siciline Göre* / Nuri Köstüklü. – Konya : Selçuk Üniversitesi, 1993. 158 s. ; 25 cm. – (Selçuklu Üniversitesi Yay. ; 115. Eğitim Fak. Yay. ; 29) ISBN 975-448-078-8 A.V/5979.
- KÖYMEN, MEHMET ALTAY : *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* / Mehmet Altay Köymen. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1989- ... c. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 23) A.I/9526.
- KÖYMEN, MEHMET ALTAY : *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* / Mehmet Altay Köymen. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. ... c. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 23) ISBN 975-16-0116-9 Tk. A.V/6474-1993.
- KÖYMEN, MEHMET ALTAY : *Türk Tarihi : Selçuklu Devri* / Mehmet Altay Köymen. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. 310 s. : 1 hrt. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 106) ISBN 975-16-0119-3 A.V/6477.
- KULA, BİLGE ONUR : *Alman Kültüründe Türk İmgesi* / Onur Bilge Kula. – Ankara : Gündoğan, 1992. 2 c. ; 20 cm. ISBN 975-520-051-7 (I. cilt) ISBN 975-520-68-2 (II. CİLT) A.V/5778.
- KUR'AN : *Tanrı Buyruğu : Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsiri* / Tercüme ve Tefsir eden : Ömer Rıza Doğrul. – 4. bs. – İstanbul : İnkılâp ve Aka, 1980. XXXIII, 734 ; 24 cm. A.V/5754.
- KURAT, AKDES NİMET : *Rusya Tarihi : Başlangıçtan 1917'ye Kadar* / Akdes Nimet Kurat. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. 537 s. : 8 hrt. : 2 şe. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 13. Dizi-Sa. 17. Dünya Tarihi) ISBN 975-16-0550-4 A.I/7442-1993.
- KURT, YILMAZ : *Osmanlıca Dersleri* / Yılmaz Kurt. – Ankara : Ecdâd, 1991- ... c. ; 25 cm. – (Ecdâd Yay. ; 19. Yardımcı Ders Kitabı ; 3) A.V/4492.
- KURTOĞLU, FEVZİ : *Türk Bayrağı ve Ayyıldız* / Fevzi Kurtoglu. – 4. bs. – Ankara : T.T.K., 1938. 164 s. : 41 pl. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 4) ISBN 975-16-0478-8 A.I/3764.
- KURUÇ, BİLSAY : *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası* / Bilsay Kuruç. – Ankara : A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1993. ... c. ; 28 cm. – (A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları ; No. 580) ISBN 975-482-006-6 B/9921.
- KÜHNE, ERNST : *Zur Geschichte des Fürstentums Antiochia.I. : Unter Normanischer Herrschaft 1098-1130* / von Ernst Kühne. – Berlin : R. Gaedtners, 1897. 24 s. ; 27 cm. B.I/907.
- KÜLEBİ, CAHİD : *Saylanma : Seçmeler* / Cahid Külebi ; Düzenleyen ve Çev. Hamid İsmail. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 133 s. ; 24 cm. ISBN 975-17-1323-4 A.V/5799.

- LANDAU, JACOB M. : *Jews, Arabs, Turks : Selected Essays* / Jacob M. Landau. – Jerusalem : The Magnes Press ; The Hebrew University, 1993. 491 s. ; 25 cm. ISBN 965-223-818-X A.V/5667.
- LANDWEHR, CHRISTA : *Die Römischen Skulpturen von Caesarea Mauretaniae : Denkmäler aus Stein und Bronze* / Christa Landwehr ; Aufnahmen von Florian Kleinfenn. – Berlin : Deutsches Archäologisches Institut, 1993. 93 s. : 96 plnş. ; 30 cm. – (Deutsches Archäologisches Institut. Archäologische Forschungen ; Bd. 18) ISBN 3-7861-1677-6 B.I/928.
- LAQUEUR, HANS-PETER : *Osmanische Friedhöfe und Grabsteine in Istanbul* / Hans-Peter Laqueur. – Tübingen : Wasmuth, 1993, 206 s. : 16 s. lev. ; 27 cm. – (Istanbuler Mitteilungen : Beiheft ; 38) ISBN 3-8030-1737-8 B.I/944.
- LEAKEY, L.S.B. : *İnsanın Ataları : Yontma-taş Devriyle İnsan'ın Köken ve Evrimi Konusunda Bilinenlerin Bir Özeti* / L.S.B. Leakey ; Çev. Güven Arsebük. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1988. 206 s. : 22 pl. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 10. Dizi-Sa. 5) ISBN 975-16-0054-2 A.III/6201.
- Lefkoşa Şehir Planı.* : – [y.y.A.y.t.y.] Ölçek yok ; 2 pafta. H/275.
- LEQUENNE, FERNAND : *Galatlar* / Fernand Lequenne ; çev. Suzan Albek. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1979. 194 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 10. Dizi-Sa. 8) ISBN 975-16-0347-1 A.IV/4485.
- LEVEND, AGÂH SIRRI : *Türk Edebiyat Tarihi. I* / Agâh Sırrı Levend. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1988. XXIV+666 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 8. Dizi-Sa. 18) A.III/8275.
- LEWIS, BERNARD : *İslâmın Siyasal Söylemi* / Bernard Lewis ; Türkçesi Ünsal Oskay. – İstanbul : Cep Kitapları, 1993. 192 s. ; 20 cm. – (Cep Kitapları : 116. Düşün ; 5) ISBN 975-480-081-2 A.V/5966.
- LEWIS, BERNARD : *Modern Türkiye'nin Doğuşu* / Bernard Lewis ; İngilizceden çev. Metin Kıratlı. – 5. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. 541 s. : 3 hrt. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 4. Dizi-Sa. 8) ISBN 975-16-0303-X A.III/4867-1993.
- Lexicon of the Greek and Roman Cities and Place Names in Antiquity : Ca 1500 B.C. – Ca A–D. 500* / Ed. by K. Branigan... [et al.] ; General Ed. Adolf M. Hakkert. – Amsterdam : Adolf M. Hakkert, 1992- ... c. ; 29 cm. ISBN 90-256-0985-6 ISBN 90-256-1036-6 B.I/898.
- LLOYD, SETON : *Alanya = 'Ala'iyya* / Yazarlar Seton Lloyd, D. Storm Rice ; Türkçeye çev. Nermin Sinemoğlu. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 76 s. : 23 res. ; hrt. : 1 krk. ; 16 lev. ; 28 cm. , (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 4.Dizi-Sa. 6) ISBN 975-16-0113-4 B/4849.
- Macedonia : And its Relations with Greece* / Contributions by the following have been in this publication Evgeni Dimitrov... [et al.] ; Editorial Board Georgi Stardelov, Cvetan Grozdanov, Blaze Ristovski ; Translated by Blagorodna Bogeska-Ancevska... [et al.]. – Skopje : Council for Rese-

- arch into South - Eastern Europe of the Macedonian Academy of Sciences and Arts, 1993. 136 s. : renk. res. ; 24 cm. A.V/5837.
- MAC FARLANE, CHARLES : *Constantinople in 1828 : Turkish Capital and Provinces : The Ottoman Empire / By Charles Mac Farlane.* – London : Saunders and Otley, 1829. XIX, 406 s. : 3 pl. ; 28 cm. B/5415.
- MAC FARLANE, CHARLES : *Constantinople in 1828 : Turkish Capital and Provinces : The Ottoman Empire II / by Charles Mc Farlane.* – 2. ed. – London : Saunders and Otley, 1829. 2 c. ; 22 cm. A.I/8378.
- MAHMOOD, SAMİSAH AZEEZ : *al-Vizare al-'Abbasiyye min 447-590 H. : Ahd al-Selçukî = The Abasid Cabinet During the Seljuqî Era : A Thesis Abstract / by Samisah Azeez Mahmood.* – [y.y.A.y.], 1990. 331 s. ; 30 cm. B.I/884.
- MAILÄNDER, HERBERT : *Frühes Wort : Ein Gedenkbüchlein / Herbert Mainländer.* – [y.y.] : Saarzeitung Saarlouis, 119 s. ; 19 cm. A.V/5849.
- MALAY, HASAN : *İzmir / Authors Hasan Malay ...[et al.]* – Ankara : Republic of Turkey Ministry of Culture, 1993. 170 s. : rnk. res. ; 28 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1555. Tanıtma Eserleri ; 57) ISBN 975-17-1340-4 B.I/919.
- MALAY, HASAN : *İzmir / Yazılar : Hasan Malay ...[ve bşk.].* – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 670 s. : rnk. res. ; 28 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1555. Tanıtma Eserleri ; 57) ISBN 975-17-1340-4 B.I/920.
- Malazgirt Armağanı.* – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. 316 s. : 78 pl. ; 24 cm.. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 19. Dizi-Sa. 4) ISBN 975-16-0524-5 A.III/7311-1993.
- MANAZ, ABDULLAH : *Suriye'nin Başkenti Şam'da Türk Dönemi Eserleri = Asar al-Ahd al-Türki fi Dimeşk A'same Suriye / Abdullah Manaz.* – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 9 s. : 256 rnk. fot. : 14 res. : 26 fot. ; 28 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1342. Sanat Tarihi Dizisi ; 16) ISBN 975-17-0928-8 B./923.
- MANSEL, ARIF MÜFİD : *Bibliyografya : Türkiye'nin Arkeoloji, Epigrafi ve Tarihî Coğrafyası İçin / Arif Müfid Mansel.* – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. 616 s. ; 24 cm. – (AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 12. Dizi-Sa. 1) ISBN 975-16-0551-2 A.I/7438-1993.
- MANTRAN, ROBERT : *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I. : Osmanlı Devletinin Doğuşundan 18. Yüzyılın Sonuna / Yay. Yönetmeni : Robert Mantran. Çev. : Server Tanilli.* – İstanbul : Say, 1991. 518 s. ; 22 cm. ISBN 975-468-042-6 A.V/5776.
- MARDİN, ŞERİF : *Siyasal ve Sosyal Bilimler : Makaleler II / Şerif Mardin ; Derleyenler : Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder.* – 2. bs. – İstanbul : İletişim, 1992. 201 s. ; 20 cm. – (İletişim Yayınları ; 120. Şerif Mardin Bütün Eserleri Dizisi ; Makaleler 2) ISBN 975-470-057-5 Tk. ISBN 975-470-080-X A.V/3796.

- MARTINO, STEFANO DE : *Die Mantischen Texte* / von Stefano de Martino. – Roma : Bonsignor Editore, 1992. 159 s. ; 30 cm. – (Corpus der Hurritischen Sprachdenkmäler. I. Abteilung. Die Texte aus Boğazköy ; Bd. 7)B/9419-1,7.
- Materiale și Cercetari Arcolegice : A 17-a Sesiune Anuala de Rapoarte Ploiești, 1983* / Colegiul de redactie : Mircea D. Matei ... [et al.]. – București : Academia Romana, 1992. 268 s. ; 29 cm. ISSN 1220-5222 B.I/939.
- MEHMED NEŞRÎ : *Kitâb-ı Cihan-nümâ : Neşrî Tarihi* / Haz. Faik Reşit Unat, Mehmet Altay Köymen. – 2.bs. – Ankara : T.T.K., 1987. 2 c. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 3. Dizi-Sa. 2) A.I/7893.
- MEINECKE, MICHAEL : *Die Mamlukische Architektur in Agypten und Syrien : 648/1250 bis 923/1517* / Michael Meinecke. – Glückstadt : Augustin, 1992. 2 c. ; 30 cm. – (Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo Islamische Reihe ; Bd. 5) ISBN 3-87030-071-X (1. c.) ISBN 3-87030-076-0 B.I/888.
- Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları : Kuruluşunun 150. Yıldönümünü Anısına 18 Eylül 1989'da Yapılan Sempozyuma Sunulan Bildiriler = Die Hohe Medizinschule Galatasaray und Ihre Bedeutung für Die Moderne Türkische Medizin* / Yay. Arslan Terzioğlu, Erwin Lucius. – İstanbul : İstanbul Arkeoloji ve Sanat Yay., 1993. 143 s. ; 24 cm. ISBN 975-7538-55-8 A.V/5832.
- MELEK, ABDURRAHMAN : *Hatay Nasıl Kurtuldu* / Abdurrahman Melek. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. 87 s. ; 6 plnş. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 7) ISBN 975-16-0342-0 A.II/8554.
- MEMİŞ, EKREM : *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi* / Ekrem Memiş – Konya : Selçuk Üniversitesi, 1993. 108 s. ; 24 cm. – (Selçuklu Üniversitesi Yay. ; 112. Eğitim Fakültesi Yay. ; 28) ISBN 975-448-075-3 A.V/5977.
- MEMİŞ, EKREM : *Tarih Boyunca Ortadoğu-Anadolu İlişkileri* / Ekrem Memiş, Nuri Köstüklü. – Konya : Selçuk Üniversitesi, 1992. 90 s. ; 24 cm. ISBN 975-95665-0-8 A.V/5978.
- Merasimler, Adetler, Alışlar* / red. heyeti : Ağamusa, Ahundov ... [ve bşk.]. – Bakü : Gençlik, 1993. ... c. ; 23 cm. ISBN 5-8020-0409-6 A.V/5971.
- MERÇİL, ERDOĞAN : *Müslüman - Türk Devletleri Tarihi* / Erdoğan Merçil. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. 411 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 110) ISBN 975-16-0231-9 A.V/3605-1993.
- MERÇİL, ERDOĞAN : *Salgurlular : Fars Atabegleri* / Erdoğan Merçil. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. 162 s. ; 1 hrt. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 19. Dizi-Sa. 6) ISBN 975-16-0337-4 A.IV/425.
- MEVLÂNA CELALEDDİN-İ RÛMÎ : *Güldeste : Mevlâna'nın Eserlerinden Seçmeler* / Haz. Mehmet Önder. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 171 s. ; 22 cm. ISBN 975-17-0514-2 A.V/5946.

- MEVLÂNZÂDE RIFAT : *Türkiye İnkulâbının İcyüzü* / Mevlânzâde Rifat ; Hazırlayan : Metin Hasırcı. – İstanbul : Pınar, 1993. 355 s. ; 20 cm. – (Pınar Yayınları ; 69) ISBN 975-352-004-1 A.V/5774.
- MİLLÎ EĞİTİM ŞÛRASI (14. : 1993 : ANKARA) : *14. Millî Eğitim Şûrası : Raporlar, Görüşmeler, Kararlar.* – Ankara : M.E.B. Talim ve Terbiye Kurulu Bşk., 1993. 355 s. ; 24 cm. A.V/5968.
- MINTZURI, HAGOP : *İstanbul Anıları : 1897-1940* / Hagop Mintzuri ; Çev. Zilva Kuyumcuyan ; Notlarla Basıma Haz. Necret Sakaoğlu. – İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993. 160 s. ; 21 cm. – (Tarih Vakfı Yurt Yayınları. Belgesel ; 1) ISBN 975-333-003-0 A.V/6007.
- Mohaç Paftası.* – [A.y.y.t.y.] Ölçek 1 : 25000 H/277.
- MOLNAR, JOZSEF : *Macaristan'daki Türk Anıtları = Monuments Turcs en Hongrie* / Jozsef Molnar. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. 48 s. : 69 lev. ; 31 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 6. Dizi-Sa. 11) ISBN 975-16-0473-7 B/7226-1993.
- Mongol Nomin Ertknhii Gartchig 1947-1986.* – [y.y.A.y.], 1990. 307 s. ; 27 cm. ISBN 7-81015-162-2 B.I/938.
- MORAUX, PAUL : *Catalogue des Manuscrits Grecs : Bibliothèque de la Sociétée Turque d'Histoire : Fonds du Syllogos* / Paul Moraux. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 265 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 12. Dizi-Sa. 4) ISBN 975-16-0121-5 A.II/7529.
- MOSELEY, MICHAEL EDWARD : *Twenty-four Architectural Plans of Chan Chan, Peru : Structure and From at the Capital of Chimor* / By Michael Edward Moseley and Carol J. Mackey. – Cambridge : Peabody Museum, 1974. 1, 23 pl. ; 28 cm. B.I/889.
- MUALLİM NÂCİ : *Lûgat-ı Nâci* / Muallim Nâci. – İstanbul : Çağrı, 1987. 16, 960 s. ; 20 cm. – (Çağrı Yay. ; 6. Lûgatlar Dizisi ; 2) A.V/5965.
- MUHAMMED, KERİME SÜLEYMAN : *al-Mukaveme al-Arabiyye Lil'İhtilâl es-Selçukî 1055-1193* / Kerime Süleyman Muhammed. – Bağdad : [A.y.], 1989. 193 s. ; 30 cm. B.I/883.
- Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937-1530) : 438 Numaralı. I : Kütahya, Kara-hisâr-i Sâhib, Sultan-önü, Hamid ve Ankara Livâları : Dizin ve Tıpkıbasım* / Proje Yöneticisi İsmet Binark ; Proje Sorumluları Necati Gültepe, Necati Aktaş ; Haz. Ahmet Özkılınç ...[ve bşk.] – İstanbul : Dev. Arşv. Gen. Müd., 1993. 416 sütun : 92 s. : 5 hrt. ; 34 cm. – (Dev. Arşv. Gn. Md. Os. Arşv. Dai. Bşk. ; Yay. No : 13) ISBN 975-19-0786-1 B.I/936.
- MUMCU, AHMET : *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri* / Ahmet Mumcu. – Ankara : Savaş Yayınları, 1992. 315 s. ; 20 cm. A.V/5748.
- Muqarnas : An Annual on Islamic Art and Architecture. vol. 10* / Essays in Honor of Oleg Grabar. – Leiden : E.J. Brill, 1993. 390 s. ; 28 cm. ISBN 90-04-09748-1 B/9234-10.

- Musée du Cinquantenaire : Musées royaux d'Art et d'Histoire.* – Bruxelles : Crédit Communal, 1994. 96 s. ; 24 cm. A.V/5893.
- Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri : Bildiriler. Ankara, 13-14 Mart 1985.* – Ankara : T.T.K., 1987. 131 s. : 51 bel. ftkp. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 89) A.V/6034.
- MUHLEN, PATRIK VON ZUR : *Gamalhaç ile Kızılyıldız Arasında : İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halkları'nın Milliyetçiliği / Patrik von zur Mühlen ; Türkçeye çev. Eşref Bengi Özbilen.* – Ankara : Mavi Yayınları, 1984. 264 s. ; 24 cm. A.V/5828.
- MÜTERCİMLER, EROL : *Kurtuluş Savaşına Denizden Gelen Destek : Sovyetler Birliği'nden Alınan Yandımlar Kuvâ-yı Milliye Donanması / Erol Mütercimler.* – İstanbul : Yaprak Yayınları, 1992. 334 s. ; 24 cm. – (Yakın Tarihimiz Araştırma ve Anı Dizisi ; 2) A.V/5782.
- National Atlas o India : Selected Maps / ed. by S.P. Chatterjee.* – Calcutta : Government of India, Ministry of Education National Atlas Organisation, 1968. Ölçek karışık ; 14 pafta H/273.
- NAUMANN, RUDOLF : *Eski Anadolu Mimarlığı / Rudolf Naumann ; çev. Beral Madra.* – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1985. 521 s. : 2 lev. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 4. Dizi-Sa, 9) A.IV/63.
- DER NERSESSIAN, SIRARPIE : *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century / Sirarpie Der Nersessian ; Jointly prepared for publication with Sylvia Agemian.* – Washington, D.C. : Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1993. 2c. ; 31 cm. – (Dumbarton Oaks Studies ; 31) ISBN 0-88402-202-1 B.I/931.
- Nicolae Titulescu : Documente Confidentiale / Ed. İngrijita, studiu introductiv și note de Ion Grecescu.* – București : Academiei Române, 1992. 175 s. ; 20 cm. ISBN 975-27-0328-8 A.V/5868.
- Nicosia = Lefkoşe.* – Lefkoşe : War Office and Air Ministry, 1956. Ölçek 1 : 25.344 inches ; 2 pafta. H/267.
- NUHOĞLU, HİDAYET YAVUZ : *PTT Müzesi Osmanlı Posta Damgaları Kataloğu / Hidayet Yavuz Nuhoglu, Talip Mert.* – İstanbul : İslâm Tarih ve Sanat Kültür Araştırma Merkezi, 1990. XVI, 357, (8) s. ; 24 cm. ISBN 92-9063-203-8 A.V/5800.
- NUTKU, ÖZDEMİR : *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği : 1675 / Özdemir Nutku.* – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. 154 s. : 25 pl. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 8. dizi-Sa. 61) A.III/6771.
- OFLAZOĞLU, A. TURAN : *Tophanı / A. Turan Oflazoğlu.* – Ankara : T.D.K., 1992. 296 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Dil Kurumu Yay. ; 571) ISBN 975-16-0468-0 A.V/5824.
- OKTAY, AHMET : *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı : 1923-1950 / Ahmet Oktay.* – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 1300 s. ; 24 cm. – (Kül. Bak.Yay. ; 1562. Sanat-Edesiyat Dizisi ; 69-6) ISBN 975-17-135-2 A.V/5958.

- Opuscula Romana*. – Stockholm : Skrifter Utgivna a Svenska Institutet, 1954–c. ; 30 cm. (Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Rom ; 40, 51) ISBN 91-7042-146-3 B/9558.
- ORBAY, RAUF : *Cehennem Degirmeni : Siyasi Hatıralarım / Rauf Orbay*. – İstanbul : Emre Yayınları, 1993. 2 c. ; 20 cm. – (Emre Yayınları, 20. Yakın Tarih Serisi ; 10) ISBN 975-7369-07-1 Tk. A.V/5777.
- ØRSTED, PETER : *Roman Imperial Economy and Romanization / Peter Ørsted*. – Copenhagen : Museum Tusulanum, 1985. 415 s. : 2 hrt. ; 25 cm. ISBN 87-88073-81-5 A.V/5736.
- OSMAN RİFAT : *Edirne Sarayı / Osman Rifat* ; Yay. Süheyl Ünver. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 162 s. : 16 plş. : 1 lev. ; 24 cm. – (AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 30) ISBN 975-16-0150-9 A.II/593.
- Osmanlı Diplomatik Belgelerinde : Ermeni Sorunu = Documents Diplomatiques Ottomans : Affaires Armeniennes / Haz. Bilâl N. Şimşir*. – 2. bs. – Ankara : T.T.K. 1993. ... c. ; 24 cm. (AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa.85) A.IV/9122.
- OSMANLI SEMPOZYUMU (7 : 1992 : SÖĞÜT) : *Söğüt 7. Osmanlı Sempozyumu* . – Ankara : Ertuğrul Gazi'yi Anma ve Söğüt Şenliği Vakfı, 1993. 111 s. ; 23 cm. A.V/6002.
- OSTROGORSKY, GEORG : *Bizans Devleti Tarihi / Georg Ostrogorsky* ; Türkçeye Çev. Fikret Işıltan. – 3. bsk. – Ankara : T.T.K., 1991. 582 s. : 8 hrt. ; 24 cm. – (AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 10. Dizi-Sa. 7) ISBN 975-16-0348-X A.IV/6545.
- The Ottoman Emirate : 1300-1389 / ed. by Elizabeth Zachariadou*. – Rethymnon : Crete University, 1993. 242 s. : res. ; 24 cm. ISBN 760-7309-58-8 A.V/5903.
- ÖGEL, BAHAEDİN : *Türk Mitolojisi : Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar / Yazan Bahaeddin Ögel*. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. ... c. ; 24 cm. (AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 102) ISBN 975-16-0114-2 A.V/2276-1993.
- ÖGEL, BAHAEDDİN : *Türk Kültür Tarihi : İslâmiyetten Önce / Bahaeddin Ögel*. – 4. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. 20, 403 s. : 5 lev. : 1 hrt. ; 24 cm. – (AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 42) ISBN 975-16-0417-6 A.II/6223.
- ÖNEN, YAŞAR : *Almanca-Türkçe Sözlük / Yaşar Önen, Cemil Ziya Şanbey* ; Bas. haz. Vural Ülkü. – Ankara : T.D.K., 1993. 2 c. ; 24 cm. – (AKDTYK Türk Dil Kurumu Yayınları ; 564) ISBN 975-16-0540-7 A.V/5822.
- ÖZ, TAHSİN : *Fatih Sultan Mehmet II.ye Ait eserler : Topkapı Sarayında / Tahsin Öz*. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. 38 s. : 68 lev. ; 34 cm. – (AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 11. Dizi-Sa. 3) ISBN 975-16-0469-9 B/3401-1993.

- ÖZ, TAHSİN : *Istanbul Camileri* / Tahsin Öz. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987 2 c. ; 28 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 6. Seri-Sa. 5) B/4625.
- ÖZALP, KÂZİM : *Millî Mücadele 1919-1922* / Kâzım Özalp. – 3. bsk. – Ankara : T.T.K., 1988-1989. 2 c. : 29 pl. ; 24 cm. – (Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 13) ISBN 975-16-0106-1 A.III/6246.
- ÖZDEMİR, KEMAL : *Osmanlı'dan Günümüze Saatler* / Kemal Özdemir. – İstanbul : TYT Bank, 1993. 239 s. : rnk. res. ; 30 cm. B.I/921.
- ÖZDEMİR, KEMAL : *Otoman Clocks and Watches* / Kemal Özdemir. – İstanbul : TYT Bank, 1993. 235 s. : rnk. res. ; 30 cm. B.I/922.
- ÖZGÜLDÜR, YAVUZ : *Türk - Alman İlişkileri : 1923-1945* / Yavuz Özgüldür. – Ankara : Genelkurmay Başkanlığı, 1993. 189 s. ; 22 cm. ISBN 975-409-004-1 A.V/5889.
- PAIS, ETTORE : *Histoire Romaine* / Ettore Pais, Maurice Besnier. – Paris : Universitaires de France, 1940-1937. 2 c. ; 25 cm. – (Histoire Ancienne ; Partie 3) A.I/2759, 3-4.
- The Paleolithic Prehistory of the Zagros-Taurus* / ed. by Deborah I. Olszewski, Harold L. Dibble. – Philadelphia : The University of Pennsylvania, 1993. 236 s. ; 30 cm. – (University Museum monograph ; 83) (University Museum Symposium series ; v. 5) ISBN 0-924171-24-3 B.I/876.
- PALEY, SAMUEL M. : *The Reconstruction of the Relief Representations and Their Positions in the Northwest-Palace at Kalhu (Nimrud) III* / Samuel M.Paley, Richard P. Sobolewski. – Mainz am Rhein : von Zabern, 1992. 56 s. : 11 res. : 8 plnş. : 5 pl. ; 36 cm. – (Baghdader Forschungen ; Bd. 14) ISBN 3-8053-1348-9 B.I/863.
- PARADA, CARLOS : *Genealogical Guide to Greek Mythology* / by Carlos Parada. – jonsered : Paul Aström, 1993. 225 s. : 18 şe. : 2 hrt. ; 31 cm. – (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 107) ISBN 91-7081-062-1 B.I/864.
- PARLATIR, İSMAIL : *Kölelik : Tanzimat Edebiyatında* / İsmail Parlatır. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. V,227 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 90) ISBN 975-16-0445-1 A.V/5668.
- Le Parlement De La Roumanie : Législation Roumaine = Romanian Legislation.* – Bucureşti : Le Parlement de la Roumanie, 1992. ... c. ; 22 cm. ISBN 973-567-039-9 (vol.9) ISBN 973-567-040-2 (vol. 10) ISBN 973-567-023-2 (vol. 8) ISBN 973-567-021-6 (vol. 6) A.V/5870.
- PATZEK, BARBARA : *Homer und Mykene : Mündliche Dichtung und Geschichtsschreibung* / Barbara Patzek. – München : Oldenburg, 1992. 240 s. ; 22 cm. ISBN 3-486-55933-8 A.V/5885.
- PAZARKAYA, YÜKSEL : *Mediha : Oyun* / Yüksel Pazarkaya. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 88 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1420. Yayınlar Dairesi Başk. Sanat-Tiyatro Eserleri ; 65) ISBN 975-17-1036-7 A.V/5796.

- PEHLİVANLI, HAMİT : *Tedkik Heyeti Âmirlikleri : Kurtuluş Savaşı İstihbaratında / Hamit Pehlivanlı.* – Ankara : Genelkurmay, 1993. 87 s. : 3 bel. ftkp. : 3 hrt. ; 20 cm. ISBN 975-409-003-3 A.V/5883.
- PEKMAN, ADNAN : *Perge Tarihi : Son Kazı ve Araştırmaların Işığı Altında = History of Perge / Adnan Pekman.* – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 120 s. : 2 pl. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-sa. 64) ISBN 975-16-0120-7 A.III/8256.
- PERJÉS, GÉZA : *Mohaç Meydan Muharebesi / Géza Perjés ; Özet ve Tanıtım Şerif Baştav.* – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1992. 71 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 4. Dizi-Sa. 10) ISBN 975-16-0492-3 A.V/1337.
- PETRUSO, KARL M. : *Ayia Irini : The Balance Weights : an Analysis of Weight Measurement in Prehistoric Crete and the Cycladic Islands / by Karl M. Petruso.* – Mainz on Rhine : von zabern, 1992. 89 s. : 15 plnş. ; 31 cm. – (Keos ; vol. 8) ISBN 3-8053-1232-6 B.I/861.
- PIRI REİS : *Dünya Haritası.* – İstanbul : Deniz Kuvvetleri Komutanlığı. Seyir ve Hidrografi Dairesi Başkanlığı, 1966. 1 pafta H/268.
- POULTON, HUGH : *Balkanlar : Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler / Hugh Poulton ; Türkçesi Yavuz Alagon.* – Ankara : Sarmal Yayınevi, 1993. 290 s. : 8 hrt. ; 20 cm. A.V/5747.
- QUATAERT, DONALD : *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution / Donald Quataert.* – Cambridge : Cambridge University, 1993. 224 s. ; 23 cm. ISBN 0-521-42017-2 A.V/5853.
- RAMAGE, NANCY H. : *The Cambridge Illustrated History of Roman Art / Nancy H. Ramage, Andrew Ramage.* – Cambridge : Cambridge University, 1991. 304 s. : rnk. : res. ; hrt. ; 26 cm. ISBN 0-521-40297-2 B.I/860.
- RANA : *Onlar Türklerdi / Rana ; Azerbaycan Türkçesine Uyunlaştırılan Aslan Kenan, Maarif Teyşmurov.* – Bakü : Azernesr, 1993. 128 s. ; 22 cm. ISBN 5-552-01378-6 A.V/5970.
- REFİVEYLİ, NİKAR : *Nikar Rafiveyli Seçilmiş Eserleri.* – Bakü : Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993. 139 s. ; 22 cm. ISBN 5-552-01241-0 A.V/5974.
- Religion and Religious Practice in the Seleucid Kingdom / Ed. by Per Bilde ...[et al.].* – Aarhus : Aarhus University, 1990. 269 s. ; 24 cm. (Studies in Hellenistic Civilization ; 1) ISBN 87-7288-322-7 A.V/5734.
- Remzi Oğuz Arık Armağanı / Yay. Haz. : H. Rıdvan Çongur.* – Ankara : A.Ü. DTCF., 1987. 300 s. : rnk. res. ; 24 cm. – (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay. ; No : 360) ISBN 975-482-019-8 A.V/5810.
- REŞİT BEY : *Dr. Reşit Bey'in Hatıraları : Sürgünden İntihara / Reşid Bey ; Yay. Haz. Ahmet Mehmetefendioğlu.* – 2. bs. – İstanbul : Arba, 1993. 124 s. ; 6 blg. ftkp. ; 20 cm. – (Arba Yayınları ; 57. Tarih-Anı ; 19) ISBN 975-391-004-5 A.V/5772.

- RODRIGUEZ, SANTIAGO BRONCANO : *Los Caminos de Ruedas de la Ciudad Iberica de "al Castellar de Meca" : Ayora, Valencia / Santiago Broncano Rodriguez y M^a. del Mar Alfaro Arregui. – Madrid : E.A.E., 1990. 213 s. ; 30 cm. B.I/880.*
- Romania Documentele Unirii 1918 : Album / Autori Ioan Scurtu ... [et al.]. – Bucureşti : arhivele Statului din România, 1993. 175 s. : res. ; 34 cm. ISBN 973-95711-8-2 B.I/893.*
- Romania Foreign Sources on the Romanians / Selection of Documents by Tudor Bucur ... [et al.] ; Ed. Silvia Popovici. – Bucharest : The State Archives of Romania, 1992. 384 s. ; 25 cm. ISBN 973-95711-1-5 A.V/5859.*
- România : Istorie în Documente : Album / au Colaborat Stefan Stefanescu, Ioan Scurtu. – Bucureşti : directia Generaia a Arhivelor Statuuti, 1992. 287 s. ; 1992. ISBN 973-9511-0-7 B.I/894.*
- România Spre Statul de Drept = La Roumania Vers l'Etat de Droit = Romania Towards the State Governed by the Rule of Law. – Bucureşti : Le Parlement de la Roumanie, 1993. 743 s. ; 20 cm. ISBN 973-567-035-6 A.V/5899.*
- ROSOVSKY, NITZA : *The Museums of Israel / Nitza Rosovsky and Joy Ungerleider-Mayerson ; Photographs by David Harris. – New York : Harry N. Abrams, 1989. 256 s. ; 18 cm. ISBN 0-8109-2422-6 A.V/5888.*
- RUNCIMAN, STEVEN : *Haçlı Seferleri Tarihi / Steven Runciman ; Çev. : Fikret Işıltan. – 2. bsk. – Ankara T.T.K., 1989-1992. 3 c. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 10. Dizi-S. 9) ISBN 975-16-0186-X Tk. A.IV/9225.*
- RÜZGAR, HASAN : *Yerel Yönetimler ve Kooperatifçilik / Hasan Rüzgar. – Ankara : A.y., 1993. 100 s. ; 18 cm. A.V/5877.*
- SAĞLAM, MUAMMER : *İzlerin Ötesinde : İnsan, Evren, Zaman / Muammer Sağlam. – Ankara : Gökçe Ofset, 1986. ... c. ; 20 cm. A.V/5876.*
- SAĞOL, GÜLDEN : *Türkçe ve Farsça Satır Arası Kur'an Tercümeleri. I. : Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi / Giriş, Metin, Sözlük ve Tıpkıbasım GülDen Sağol. – Cambridge : Harvard Üniversitesi, 1993. 371 s. ; 28 cm. – (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları ; 21. Türkçe Kaynaklar ; 19) B.I/869.*
- SAKAOĞLU, SAİM : *Dadalıoğlu / Saim Sakaoğlu. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 149 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yayınları ; 697. Türk Büyükleri Dizisi ; 23) ISBN 975-17-1260-2 A.V/382-1993.*
- SALLUST : *The Histories / Sallust ; Translated with Introduction and Commentary by Patrick McGushin. – Oxford : Clarendon Press, 1992. ... c. ; 22 cm. – (Clarendon Ancient History Series) ISBN 0-19-872141-2 A.V/5740.*
- SALVINLI, MIRJO : *Die Rituale des AZU-Priesters / von Mirjo Salvini und Ilse Wegner. – Roma : Multigrafica Editrice, 1986. 2 c. ; 30 cm. – (Corpus*

- der Hurratischen Sprachdenkmäler. I. Abt. Die Texte aus Boğazköy ;
bd. 2) B/9419-1,2.
- Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar : Güner Inal'a Armağan.* , Ankara :
H.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1993. 604 s. : res. ; 24 cm. – (Hacettepe Üni-
versitesi Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi ; 4) ISBN 975-491-031-6
A.V/6035.
- SARRE, FRIEDRICH : *Konya Köşkü* / Friedrich Sarr ; Notlar ekleyerek Türk-
çeye çev. : Şahabeddin Uzluğ. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. VIII+130
s. ; 28 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 4. dizi-sa.7) ISBN 975-
16-0144-4 B/5603.
- SAY, YAĞMUR : "*Bir Şart - Bir Dilek*" Adlı Broşürler ile "*Bayburd Müslüman Di-
lendirmeler Cemiyeti*" Hakkında Bir İnceleme Denemesi / Belleten, C.LVI,
Ağustos 1992, Sayı : 216'dan ayrışım / Yağmur Say. – Ankara : T.T.K.,
1992. 531-550 ss. ; 24 cm. A.V/5157.
- SAYILI, AYDIN : *Abdülhamid İbn Türk'ün Katışık Denklemlerde Mantıkî Zaruretler
Adlı Yazısı ve Zamanın Cebri = Logical Necessities in Cixed Equations By 'Abd
Al Hamid İbn Turk and the Algebra of his Time* / Aydın Sayılı. – 2. bs. - An-
kara : T.T.K., 1985. 176 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu
Yay. ; 7. Dizi-Sa. 41) A.II/5344.
- SAYILI, AYDIN : *The Observatory in Islam : and Place in the General History of the
Observatory* / Aydın Sayılı. – 2. ed. – Ankara : T.T.K., 1988. XI+472 s. : 7
plnş. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 38)
ISBN 975-16-0002-2 A.II/4574.
- SAYILI, AYDIN : *Ulugh Bey ve Semerkanddeki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i
Kâşî'nin Mektubu = Ghiyâth al Dîn al Kâşî's Letter on Ulugh Bey and Scien-
tific Activity in Samarqand* / Aydın Sayılı. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1985.
115 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 39)
A.II/4678.
- SCHALLIN, ANN-LOUISE : *Island Under Influence : The Cyclades in the Late
Bronze Age and the Nature of Mycenaean Presence* / By Ann-Louise Schall-
lin. – Jonsered : Paul Aström, 1993. 210 s. ; 30 cm. – (Studies in Medi-
terranean Archaeology ; vol. 111) ISBN 91-7081-098-2 B.I/929.
- SCHIMMEL, ANNAEMARIE : *Muhammed İkbâl : Peygamberâne bir Şair ve Filozof /
Annemarie Schimmel ; çev. Senail Özkan.* – Ankara : Kültür Bakanlığı,
1990. 184 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1239. Tercüme Eserler
Dizisi ; 83) ISBN 975-17-0769-2 A.V/5986.
- Selected works of Ion Creanga and Mihai Eminescu* / Ed. Kurt W. Treptow. –
Bucharest : Editura Minevra, 1991. 307 s. ; 22 cm. – (Classics of Roma-
nian Literature ; Vol. 1) ISBN 973-21-0270-5 A.V/5864.
- Semavi Eyiçe Armağanı : İstanbul Yazıları.* – İstanbul : Türkiye Turing ve Oto-
mobil Kurumu, 1992. 398 s. : 6 res. ; 24 cm. ISBN 975-7641-15-4
A.V/5751.

- Seminari anno 1990* / Direttore Ernesto de Miro. – Roma : Consiglio Nazionale Delle Ricerche Istituto Per Gli Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici, 1991. 177 s. ; 30 cm. B.I/878-1990.
- Seminari anno 1991* / Direttore Ernesto de Miro. – Roma : Consiglio Nazionale Delle Ricerche Istituto Per Gli Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici, 1992. 86 s. ; 30 cm. B.I/878-1991.
- Seminari anno 1992* / Direttore Mirjo Salvini – Roma : Consiglio Nazionale Delle Ricerche Istituto Per Gli Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici, 1993. 91 s. ; 30 cm. B.I/878-1992.
- SERDENGEÇTİ, OSMAN YÜKSEL : *Kanlı Balkanlar* / Osman Yüksel Serdengeçti ; Yay. haz. : Bozkurt Zakir Avşar. – İstanbul : Kamer, 1992. 222 s. ; 19 cm. A.V/5768.
- SEVİM, ALİ : *Anadolu'nun Fethi : Selçuklular Dönemi* / Ali Sevim. – Gnşl. 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. 266 s. : 19 res. ; 24 cm. – (AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 24. Dizi-Sa. 2) ISBN 975-16-0557-1 A.V/1340.
- SEVİM, ALİ : *Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi* / Ali Sevim. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 293 s. : 20 res. : 4 hrt. ; 24 cm. – (AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 19. Dizi-Sa.7) ISBN 975-16-0146-0 A.IV/7245.
- SINANOĞLU, SUAT : *Türk Humanizmi* / Suat Sinanoğlu. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1980. 238 s. ; 24 cm. – (AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 23. Dizi-Sa.3. Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılı Yayınları) A.IV/5362.
- SOKULLU, SEVINÇ : *Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi* / Sevinç Sokullu. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 369 s. ; 20 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 304. Sanat-Tiyatrosu Dizisi ; 34-60) ISBN 975-17-1115-0 A.IV/3972-1993.
- SONYEL, SALÂHI R. : *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire* / Salâhi R. Sonyel. – Ankara : Turkish Historical Society Printing House, 1993. XIX, 537 s. ; 24 cm. – (AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 129) ISBN 975-16-0544-X A.V/5805.
- SONYEL, SALÂHI R. : *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II. : Büyük Millet Meclisi'nin Açılışından Lozan Anlaşmasına Kadar* / Salâhi R. Sonyel. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. 399 s. : 32 bel. ftkp. ; 24 cm. – (AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 19) ISBN 975-16-0369-2 Tk. ISBN 975-16-0370-6 A.III/8586.
- SOYSAL, İSMAİL : *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri : 1789-1802* / İsmail Soysal. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. 386 s. : 1 hrt. ; 24 cm. – (AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 44) A.II/7044-1987.
- SOYSAL, İSMAİL : *Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Klavuz 1919-1993* / İsmail Soysal. – İstanbul : Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı, 1993. 198 s. ; 24 cm. ISBN 975-7341-01-0 A.V/5815.
- SOYSAL, İSMAİL : *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları : Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte. I. c. : 1920-1945* / İsmail Soysal. – 2. bs. - Ankara : T.T.K., 1989.

- 696 s. : 2 hrt. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 38) ISBN 975-16-0184-3 Tk. A.IV/7244.
- SÖKMEN, TAYFUR : *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar* / Tayfur Sökmen. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1992. 131 s. : 21 pl. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 32) ISBN 975-16-0499-0 A.IV/2491.
- SPULER, BERTOLD : *Iran Moğolları : Siyasal İdare ve Kültür : İlhanlılar Devri, 1220-1350* / Bertold Spuler ; 1939 da Leipzig'te basılmış olan nüshadan dilimize çev. Cemal Köprülü. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. 579 s. : 1 pl. : 1 hrt. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 4. Dizi-Sayı 4) A.II/594-1987.
- SROECKOVSKY V.E. : *Muhammed Geray Han ve Vasalları : Kıyım Tarihi* / Yaz. V.E. Sroeckovsky ; Ter. Kemal Ortaylı – İstanbul : Su, 1979. 216 s. ; 20 cm. A.V/4224.
- STEGMANN-RAJTAR, SUSANNE : *Grabfunde der Alteren Hallstattzeit aus Südmähren* / Susanne Stegmann-Rajtar. – Kosice : Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften in Nitra, 1992. 70 s. : 163 plnş. ; 30 cm. B.I/897.
- STEGMANN-RAJTAR, SUSANNE : *Spätbronze-und früheisenzeitliche Fundgruppen des mittleren Donaugebietes* Bericht der Römisch - Germanischen Kommission 73, 1992'den ayrışım. von Susanne Stegmann-Rajtar. – Mainz am Rhein : von Zabern, 1992. 29-179 ss. : 31 s. plnş. ; 28 cm. B.I/896.
- STODDARD, PHILIP : *Teşkilât-ı Mahsusa* / Philip Hendrick Stoddard ; çev. : Tansel Demirel. – İstanbul : Arba, 1993. 204 s. ; 22 cm. A.V/5939.
- STROBEL, KARL : *Das Imperium Romanum im 3. Jahrhundert : Modell Einer Historischen Krise? : Zur Frage Mentaler Strukturen Breiterer Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel Bis Zum Ausgang des 3. Jh. N. Chr.* / Karl Strobel. – Stuttgart : Steiner, 1993. 408 s. ; 24 cm. – (Historia Einzelschriftin ; H. 75) ISBN 3-515-05662-9 A.V/6006.
- Studies in Byzantine Sigillography, 3* / ed. by. Nicolas Oikonomides. – Washington, D.C. : Dumbarton Oaks, 1993. 254 s. ; 22 cm. ISBN 0-88402-218-8 A.V/1175-3.
- Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu* / Yay. haz. Sabahattin Şen. – İstanbul : Bağlam, 1993. 531 s. : 1 şe. : 1 hrt. ; 20 cm. ISBN 975-7696-48-X A.V/5930.
- Sub Povara Granitei Imperiale : Români de Dincolo de Prut de la Ultimatumul Anexării la Proclamarea Independentei de Stat* / Studii selectate și îngrijite de Andrian Pop. – București : Recif, 1993. 142 s. ; 20 cm. ISBN 973-957686-9 A.V/5869.
- Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid : Hicrî 835 Tarihli* / Metni Bir Giriş ile Neşreden Halil İnalıcık. – 2. bsk. – Ankara : T.T.K., 1987. 158 s : 15 plnş. : 1 hrt. ; 33 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 14. Dizi-Sa. 1) B.I/850.

- SÜLEYMAN SÂDÎ , KARSLI : *Divan / Süleyman Sâdî ; Haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Ömer Demirbağ. – Ankara : [A.y.,] 1993. 117 s. ; 25 cm. A.V/5985.*
- SÜMER, FARUK : *Karakoyunlular : Başlangıçtan Cihan Şah'a Kadar I / Faruk Sümer. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1992. 169 S. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-sa. 49) ISBN 975-16-0434-6 Tk. A.III/5998.*
- ŞÂMÎ, NİZAMÜDDİN : *Zafernâme / Nizamüddin Şâmî ; Farsçadan çev. Necati Lugal. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. 403 s. ; 24 cm. – (AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 2. Dizi-Sa. 12) A.I/7743.*
- ŞEMSEDDİN SAMÎ : *Kâmûs-ı Türki / Şemsedin Sami.– 4. bs. – İstanbul : Çağrı, 1992. 16, 1574 s. ; 20 cm. – (Çağrı Yay. ; 2. Lugatlar Dizisi;1) A.V/5964.*
- ŞEN, FARUK : *Türkiye'den Avrupa Topluluğu'na Göç Hareketleri / Faruk Şen, Sedef Koray. – Essen : Türkiye Araştırmalar Merkezi, 1993. 151 s. ; 21 cm. ISBN 3-929-490-09-9 A.V/5881.*
- Tahsin Saraç'tan Armağan. – Ankara : Saraç Vakfı, 1990. 150 s. ; 24 cm. A.V/5872.*
- TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH : *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-1 : Şiirler / Fevziye Abdullah Tansel. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1969. 473 s. : 2 pl. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 2. Dizi-Sa.24) ISBN 975-16-0188-6 A.III/3882.*
- Tanık Zafer Tunaya'ya Armağan. – İstanbul : İstanbul Barosu, 1992. 585 s. ; 24 cm. A.V/5749.*
- TEKÇE, E. FUAT : *Pazırık : Altaylar'dan Bir Halının Öyküsü / E. Fuat Tekçe. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 605 s. : res. ; 28 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1542. Sanat-Sanat Tarihi Dizisi ; 64-5) ISBN 975-17-1285-8 B.I/912.*
- TEKELİ, İLHAN : *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşmu ve Dönüşümü / İlhan Tekeli, Selim İlkin.– Ankara : T.T.K., 1993. 221 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 154) ISBN 975-16-0535-0 A.V/5806.*
- TEKELİ, SEVİM : *Bilim Tarihi / Sevim Tekeli ... [ve bşk.] – Ankara : Alfa, 1993. 152 s. ; 24 cm. ISBN 975-519-062-7 A.V/6003.*
- TEKİN, MEHMET : *Habib Neccar : Antakyalı Din Şehidi / Mehmet Tekin. – 2. bs. – Antakya : Kültür Ofset,1993. 65 s. : res. ; 20 cm. ISBN 975-8850-03-4 A.V/5821.*
- TEKİN, MEHMET : *Halefzade Süreyya Bey : Antakya Tarihinden Yapraklar ve / Mehmet Tekin. – Antakya : Kültür Ofset, 1993. 86 s. : res. : blg. ; 24 cm. ISBN 975-7750-07-7 A.V/5817.*
- TEKİN, MEHMET : *Hatay Basın Tarihi / Mehmet Tekin. – Antakya : Kültür Basımevi, 1985. 191 s. ; 16 cm. A.V/5820.*

- TEKİN, MEHMET : *Mehmetcik Hatay'da : Basında 5 Temmuz 1938* / Mehmet Tekin. – Antakya : Kültür Eğitim Tesisleri, 1988. 46 s. ; 24 cm. A.V/5818.
- TEKİN, OĞUZ : *Antik Nüvizmatik ve Anadolu : Arkaik ve Klasik Çağlar* / Oğuz Tekin. – İstanbul : Arkeoloji ve Sanat Yay., 1992. 163 s. : res. ; 20 cm. – (Arkeoloji ve Sanat Yayınları. AntikNüvizmatik Dizisi ; 1) ISBN 975-7538-45-0 A.V/5928.
- TEKİN, ŞİNASI : *Uygurca Metinler I : Kuanşi im Pusar = Ses İşiten İlâh* / Şinasi Tekin. – Ankara : Türk Dil Kurumu, 1993. 57 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Dil Kurumu Yay. ; 576) ISBN 975-16-0528-8 A.V/5825.
- TEMİR, AHMET : *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça - Moğolca Vakfiyesi* / Ahmet Temir. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 329 s. : 6 pl. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 34) ISBN 975-16-0151-7 A.II/4495.
- TEVETOĞLU, FETHİ : *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar : Karakol Cemiyeti : Türkiye'de İngiliz Muhipleri Cemiyeti : Wilson Prensipleri Cemiyeti : Yeşilordu Cemiyeti* / Fethi Tevetoğlu. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. 284 s. : 4 res. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. dizi-Sa. 53) ISBN 975-16-0052-9 A.V/1602-1991.
- TEZER, ŞÜKRÜ : *Atatürk'ün Hatıra Defteri* / Şükrü Tezer. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 223 s. : 12 pl. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 16) ISBN 975-16-0214-9 A.III/7505.
- THOMAS, HOMER L. : *A Handbook of Archaeology : Cultures and Sites* / By Homer L. Thomas. – Jonsered : Paul Aström, 1993. ... c. ; 31 cm. – (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 106.1,1) ISBN 91-7981-078-8 B.I/867.
- TİHRANI, ABÛ BAKR-I : *Kitâb-i Diyarbakriyya : Ak-Koyunlular Tarihi* / Yay. Necati Lugal, Faruk Sümer. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. 2 c. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 3. Dizi-Sa. 7) ISBN 975-16-0520-2 Tk. A.II/5389.
- TOLGAY, AHMET : *Kanlı Noel : Kıbrıs Türkün Ateşle Sınanı* / Ahmet Tolgay. – İstanbul : Kastaş, 1993. 97 s. : 18 s. res. ; 19 cm. ISBN 975-7639-52-4 A.V/5995.
- Tondokumente zur Zeitgeschichte* / Zusammengestellt und bearbeitet von Walter Roller. – Frankfurt am Main : Deutschen Rundfunkarchiv, 1979, 1980, 1987. ... c. ; 21 cm. – (Deutschen Rundfunkarchiv ; Nr. 9, 10, ... 18.) A.V/5874.
- TOSUN MEBRURE : *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı* / Mebrure Tosun, Kadriye Yalvaç. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 327 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 57) ISBN 975-16-0194-0 A.III/9188-1989.

- TUĞLACI, PARS : *Dadyan Ailesi'nin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü = The Role of the Dadian Family in Otoman Social, Economic and Political Life* / Pars Tuğlacı. – İstanbul : Pars Yayın, 1993. 460 s. ; 35 cm. ISBN 975-7423-03-3 B.I/924.
- TULUNAY, ELİF TÛL : *Etrüsk Sanatı* / Elif Tül Tulunay. – İstanbul : Arkeoloji ve Sanat Yay. ; 1992. 167 s. : res. ; 20 cm. – /Akeoloji ve Sanat Yay. Deneme, Eleştiri ve Tarih Dizisi ; 8) ISBN 975-7538-47-7 A.V/592.
- TURAN, OSMAN : *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler* / Osman Turan. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1984. 104 s. ; 24 cm. – (AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 11 Dizi-Sa.7) A.I/9509.
- TURAN, OSMAN : *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar : Metin, Tercüme ve Araştırmalar* / Osman Turan. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1988 202 s. : 3 pl. ; 24 cm. – (AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 32) ISBN 975-16-0001-4 A.II/853.
- TURAN, ŞERAFETTİN : *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar* / Şerafettin Turan. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 68 s. : 3 pl. ; 24 cm. – (AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 45) ISBN 975-16-0105-3 A.IV/6848-1989.
- Turkologischer Anzeiger : T A 1.* Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Bd. 67'den ayrışım. – Wien : Orientalischen Institutes, 1975. 488 s. ; 23 cm. A.V/5855.
- Turcologischer Anzeiger : T A 2.* Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Bd. 68'den ayrışım. – Wien : Orientalischen Institutes, 1976. 485 s. ; 23 cm. A.V/5856.
- T.C. GENELKURMAY BAŞKANLIĞI : *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi : Balkan Harbi : Garp Ordusu, Karadağ Cephesi* / Genelkurmay Başkanlığı. – 2. bs. – Ankara : T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1993. 232 s. : 19 krk. ; 8 pl. ; 55 res. ; 24 cm. – (T.C. Genelkurmay Başkanlığı Yay. ; 93/8) A.II/7188-III,3.
- T.C. GENELKURMAY BAŞKANLIĞI : *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi : Balkan Harbi : Osmanlı Deniz Harekâtı* / T.C. Genelkurmay Başkanlığı. – 2. bs. – Ankra : T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1993. 244 s. : 28 krk. ; 24 cm. – (T.C. Genelkurmay Başkanlığı Yay. ; 93/9) A.II/7188-VII.
- Tübingen Atlas des Vorderen Orients. Lieferung 18.* – Stuttgart : Reichert, 1990. Ölçek karışık ; 12 pafta. ISBN 3-88226-968-5 H/145-18.
- Tübingen Atlas des Vorderen Orients. Lieferung 19.* – Stuttgart : Reichert, 1989. Ölçek krşk. ; 13 pafta. ISBN 3-88226-985-5 H/145-19.
- Tübingen Atlas des Vorderen Orients. Lieferung 21.* – Stuttgart : Reichert, 1990. Ölçek krşk. ; 8 pafta. ISBN 3-88226-750-X H/145-21.
- Tübingen Atlas des Vorderen Orients. Lieferung 22.* – Stuttgart : Reichert, 1991. Ölçek krşk. ; 9 pafta. ISBN 3-88226-766-6 H/145-22.

- Tübingen Atlas des Vorderen Orients. Lieferung 23* – Stuttgart : Reichert, 1991. Ölçek krşk. ; 10 pafta. ISBN 3-88226-775-5 H/145-23.
- Tübingen Atlas des Vorderen Orients. Lieferung 24.* – Stuttgart : Reichert, 1992 Ölçek krşk. ; 12 pafta. ISBN 3-88226-785-2 H/145-24
- Tübingen Atlas des Vorderen Orients. Lieferung 25.* – Stuttgart : Reichert, 1992. Ölçek krşk. ; 18 pafta. ISBN 3-88226-79-X H/145-25.
- Tübingen Atlas des Vorderen Orients. Lieferung 26.* – Stuttgart : Reichert, 1993. Ölçek krşk. ; 18 pafta. ISBN 3-88226-809-3 H/145-26.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi : Balkan Harbi. 3. c. – 2. bs.* – Ankara : T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1993. ... c. ; 25 sm A.II/7188-3.
- Türk Tıbbının Batılılaşması : Gülhane'nin 90. Kuruluş Yıldönümü Anısına 11-15 Mart 1988'de Ankara ve İstanbul'da Yapılan Sempozyuma Sunulan Bildiriler = Verwestlichung der Türkischen Medizin / Yay. Arslan Terzioğlu, Erwin Lucius.* – İstanbul : Arkeoloji ve Sanat Yay., 1993. 207 s. ; 24 cm. ISBN 975-7538-54-X A.V/5845.
- TÜRKGELDI, ALİ FUAT :** *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye / Ali Fuat Türkgeldi ; Haz. Bekir Sıtkı Baykal.* – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. 3 c. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi- Sa. 27) A.II/184.
- T.C. ULAŞTIRMA BAKANLIĞI :** *Cumhuriyet'in 70. Yılında Ulaştırma Haberleşme.* – Ankara : T.C. Ulaştırma Bakanlığı, 1993. 167 s. : şe. ; 28 cm. B.I/870.
- Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936 / Önsöz Afetinan.* – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1989. 356 s. : 4 plnş. : 3 hrt. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 21) ISBN 975-16-0217-3 A.III/8276.
- Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi : Başlangıcından Günümüze Kadar / Proje Yöneticisi ve Genel Red. Nevzat Köseoğlu.* – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993 ... c. ; 28 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1480. Türk Dünyası Edb. Dizisi ; 32) ISBN 975-17-1263-7 (Tk.) B.I/933.
- Türkiye Erozyon Haritası = Erosion Map of Turkey.* – Ankara : Köy İşleri ve Kooperatifler Başkanlığı, Topraksu Genel Müd., 1981. Ölçek 1.000.000 H/271.
- Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Anlaşmalar : 1990-1992 / Haz. Bilâl N. Şimşir.* – Ankara : Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, 1993. 2 c. ; 27 cm. ISBN 975-512-141-2 B.I/857.
- Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasındaki Yapılan Anlaşmalar, İlişkiler ve Faaliyetler I / Haz. Tahir Erdoğan Şahin, Fatma Zehra Esmeray, Metin Akgüney.* – Ankara : T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, 1993. 3 c. ; 24 cm. A.V/5788.
- Türkiye Topografya Haritası.* – Ankara : Harita Genel Müd., 1956. Ölçek 1 : 800.000 ; 9 pafta H/274.
- Türkiye Akarsuları (Drenaj) Haritaları.* – Ankara : Harita Genel Müd., 1953. Ölçek 1 : 800.000 ; 6 pafta. H/274.

- Türkiye Ormanları Haritaları*. – Ankara : Harita Genel Müd., 1953. ölçek 1 : 800.000 ; 6 pafta. H/274.
- Türkiye Umumi Toprak Haritaları : Toprak Sınıfları Tabloları*. – Ankara : Ziraat Vekâleti, 1954. Ölçek 1 : 800.000 : 4 pafta. H/274.
- Türkiye'de Süreli Yayınlar : Gazeteler, Dergiler, Bültenler ve Basımevleri*. – Ankara Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, 1967. 159 s. ; 19 cm. – (Turizm ve Tanıtma Bakanlığı.Arşiv Müdürlüğü. Yay. ; No. 3) A.V/5848.
- Türkiye'nin Tam Üyelighinin Avrupa Topluluğu'na Sağlayacağı Faydalar / Proje Yöreticisi : Faruk Şen ; Bilimsel Çalışma Sorumlusu : Çiğdem Akkaya*. – Essen : Türkiye Araştırmalar Merkezi, 1993. 128 s. ; 21 cm. A.V/5881.
- ULUÇAY, ÇAĞATAY : *Harem II/ Çağatay Uluçay*. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1992. 189 s. : 16 pl. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi- Sa. 56) ISBN 975-16-0466-4 Tk. A.III/6247-1992.
- UNAT, FAİK REŞİT : *Osmanlı Sefirleri ve Sefaratnameleri / Faik Reşit Unat ; Tamaml. ve Yay. : Bekir Sıtkı Baykal*. – Ankara : T.T.K., 1992. 261 s. : 51 pl. : 2 ftkp. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 8) ISBN 975-16-0457-5 A.III/2780.
- ULUÇAY, ÇAĞATAY : *Padişahların Kadınları ve Kızları / Çağatay Uluçay*. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1992. 220 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7 Dizi-Sa. 63) ISBN 975-16-0461-3 A.IV/4937.
- UNAT, FAİK REŞİT : *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu / Faik Reşit Unat*. – 5. bs. – Ankara : T.T.K., 1984. XVI+175 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu yay. ; 7. Dizi-Sa. 37) A.II/4587-1984.
- URFALI MATEOS : *Urfalı Mateos Vekayı-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136-1162) / Türkçeye çev. Hrant D. Andreasyan ; notlar Edouard Dulaurer, Halil Yinanç*. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. 411 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 2. Dizi-Sa. 21) A.II/5390.
- UZER, TAHSİN : *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi / Tahsin Uzer*. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. VIII, 393 s. : 27 pl. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 25) A.IV/4486-1987.
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI : *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri / İsmail Hakkı Uzunçarşılı*. – 4. bs. – Ankara : T.T.K., 1988. 197 s. : 59 res. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 8. Dizi-Sa. 2) ISBN 975-16-0044-8 A.III/3666.
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI : *Çandarlı Vezir Ailesi / İsmail Hakkı Uzunçarşılı*. – 3. bsk. – Ankara : T.T.K., 1988. VII+126 s. : 20 res. : 13 bel. ftkp. : 3 soykütüğü ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 66) A.III/8828.

- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI : *Kapıkulu Ocakları : Osmanlı Devleti Teşkilâtından* / İsmail Hakkı Uzunçarşılı. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1988. 2 c. ; 24 cm – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 8. Dizi-Sa. 12) ISBN 975-16-0056-1 A.I/4386.
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI : *Mekke-i Mükerrerme Emirleri* / İsmail Hakkı Uzunçarşılı. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1984. 177 s. : 1 lev. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 8. Seri-Sa. 59) A.III/6974-1984.
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI : *Midhat Paşa ve Tâif Mahkumları* / İsmail Hakkı Uzunçarşılı. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1992. 236 s. : 19 lev. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 18) ISBN 975-16-0436-2 A.I/6162-2.
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI : *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* / İsmail Hakkı Uzunçarşılı. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1988. 349 s. : 18 lev. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 8. Dizi-Sa. 17) ISBN 975-16-0043-X A.II/8134
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI : *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* / İsmail Hakkı Uzunçarşılı. – 3. bs. – Ankara : T.T.K., 1988. 587 s. : 33 lev. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 8. Dizi-Sa. 15) ISBN 975-16-0041-3 A.I/5744.
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI : *Osmanlı Tarihi* / İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Enver Ziya Karal. – 3. bsk. – Ankara : T.T.K., 1988. 8 c. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 13. Dizi-Sa. 16) A.IV/7481.
- 3 Numaralı Mühimme Defteri : 966-968 / 1558-1560. – İstanbul : Devlet Arşivleri Gen. Müd. Osmanlı Arşivi Daire Başk., 1993. 2 c. ; 30 cm. – (T.C. Dev. Arşv. Gen. Müd. Os. Arşv. Dai. Başk. Yay. No ; 12. Divanı Hümayun Sicilleri Dizisi ; 1) ISBN 975-19-0787-X B.I/925.
- ÜNAYDIN, RUŞEN EŞREF : *Çanakkale'de Savaşanlar Dediler ki* / Ruşen Eşref Ünaydın. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1990. 57 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 3) ISBN 975-16-0212-2 A.II/4828.
- Üniversitelerde Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları : Tezler, Yayınlar, Haberler/* Haz. Hatice Aynur. – İstanbul : B.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili Edebiyatı Bölümü, 1993. 97 s. ; 24 cm. A.V/5999.
- ÜNVER, SÜHEYL : *Geçmiş Yüzyıllarda Kıyafet Resimlerimiz* / A. Süheyl Ünver. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1987. 15 s. : 48 res ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 36) A.II/765.
- ÜNVER, SÜHEYL : *İstanbul Rasathanesi* / A. Süheyl Ünver. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1985. 113 s. : 19 pl. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 54) A.III/3665.

- VAHAPZADE, BAHTIYAR : *Sonbahar Düşünceleri : Şiirler* / Bahtiyar Vahapzade. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 216 s. ; 22 cm. ISBN 975-17-1217-3 A.V/5945.
- VAHİDİ : *Menakıb-i Hvoca-i Cihan ve Netice-i Can* / Vahidi ; Tenkidli Metin, Tahlil ve Tıpkıbasım Ahmet T. Karamustafa. – Cambridge : Harvard Üniversitesi YakınDoğu. Dilleri ve Medeniyetleri, 1993. 293 s. ; 28 cm. – (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının kaynakları ; 17. Türkçe Kaynaklar ; 15) B.I/868.
- VALLEJO, ANTONIO BUERO : *Bir Merdivenin Öyküsü* / Antonio Buero Vallejo ; Türkçesi Yıldız Ersoy Canpolat. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 60 s. ; 22 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1488. Sanat-Tiyatro Dizisi ; 36-61) ISBN 975-17-1293-9 A.V/5956.
- Van Kütüğü* / Proje yürütücüleri ve Yayın Kurulu Başkan Abdülkerim Abdülkadiroğlu ; yrd. Mehmet Yiğit. Bekir Oğuzbaşaran. – Van : Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1992. 951 s. : 4 hrt. ; 25 cm. – (Yüzüncü Yıl Üniversitesi ; Yay. No. 8 Araştırma Fonu ; Yay. No. 3) ISBN 975-19-0221-5 A.V/6001.
- VAN LOON, MAURITS N. : *Anatolia in the Second Millennium B.C.* / Maurits N. Van Loon. – Leiden : E.J. Brill, 1985. 47 s. : 66 s. res. ; 26 cm. – (Iconography of Religions Section XV : Mesopotamia and the Near East ; Fascicle 12) ISBN 90-04-07105-9 A.V/4155.
- VECİHİ, MUHİTTİN : *Vecihi Bey'in Anıları : Erkân-ı Harb Binbaşı : Filistin Ricatı* / Muhittin Vecihi. Yay. ; Haz. : Murat Çulcu. – 2. bs. – İstanbul : Arba Yay. ; 1993. 93 s. ; 20 cm. – (Arba Yayınları ; 59. arih/Anı Dizisi ; 21) ISBN 975-391-005-3 A.V/5766.
- VILLALTA, J. BLANCO : *Atatürk* / J. Blanco Villalta ; Translated from Spanish by Willam Campbell. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. 480 s. : 2 ftkp. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi–Sa. 39) ISBN 975-16-0372-2 A.IV/4066.
- VLADIMIRTSOV, B.Y. : *Moğolların İçtimai Teşkilatı : Moğol Göçebe Feodalizmi* / B.Y. Vladimirtsov ; Çev. : Abdülkadir İnan. – 2. bsk. – Ankara : T.T.K., 19-87. 8, 338 s. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurum Yay. ; 4. Dizi–Sa. 2) A.I/4878.
- WEGNER, ILSE : *Die Hethitisch-hurritischen Ritualtafeln des (n)isuwa-Festes* / von Ilse Wegner und Mirjo Salvini. – Roma : Multigrafica Editrice, 1991. 319 s. ; 30 cm. – (Corpus des Hurritischen Sprachdenkmäler. I. Abteilung : die texte aus Boğaköy ; Bd. 4) B/9419-1,4.
- WERNERN, KJELL : *The Aegean and Anatolian Bronze Age : A Study of occurrence, shape, architectural adaptation, and function* / By Kjell Werner. – Jonsered : Paul Aström, 1993. 151 s. : 77 res. ; 31 cm. – (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 108) ISBN 91-7081-0923 B.I/865.

- WESENBERG, BURKHARDT : *Zum kapitell von tell el Hajj* / Burkhardt Wesenberg. – Mainz am Rhein : von Zabern, 1992. 253-256 ss. ; 30 cm. ISBN 3-8053-1367-5 B.I/882.
- WITTEK, PAUL : *Menteşe Beyliği* / Paul Wittek ; çev. Orhan Ş. Gökyay. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1986. 191 s. : 1 hr. ; 24 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 4. Dizi-Sa. 1) A.I/4443.
- WOODS, JOHN E. : *Akkoyunlular : Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk : 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme* / John E. Woods ; Türkçeye çev. Sibel Özbudun ; Ek yazılar ve Açıklamalar Necdet Sakaoğlu. – İstanbul : Milliyet, 1993. 412 s. : 11 hrt. ; 20 cm. – (Milliyet Yay. ; 162) ISBN 975-506-124-X A.V/5929.
- YALMAN-YALGIN, ALI RIZA : *Cenupta Türkmen Oymakları* / Ali Rıza Yalman-Yalgin ; Haz. Sabahat Emir. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 2 c. ; 20 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 256. Başvuru Kitapları Dizisi ; 12) ISBN 975-17-1268-8 Tk. A.V/5949.
- YAMADA, NOBUO : *Sammlung Uigurischer Kontrakte* / Nobuo Yamada ; Hrsg. von Juten Oda ... [et. al.]. – Osaka : Osaka University, 1993. 3 c. ; 26 cm. ISBN 4-87259-001-5 B.I/942.
- YAMAUCHI, KAZUYA : *The Vocabulary of Sasanian Seals* / K. Yamauchi. – Tokyo : Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1993. 129 s. ; 26 cm. – (Iranian Studies ; 5) B.I/905-5.
- YAVUZALP, ERCÜMENT : *Kıbrıs Yangınında Büyükelçilik : 1967-1970* / Ercüment Yavuzalp. – Ankara : Bilgi Yayınevi, 1993. 256 s. : res. ; 20 cm. – (Bilgi Yayınları. Bilgi Dizisi ; 80. Ercüment Yavuzalp ; 2) ISBN 975-495-382-6 A.V/5803.
- YAZAN, ÜMİT MERİÇ : *Cemil Meriç / Ümit Meriç Yazan.* – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 160 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yayınları ; 1391. Türk Büyükleri Dizisi ; 144) ISBN 975-17-1007-3 A.V/5790.
- Yeni Sumer Çağına Ait Nippur Hukukî ve İdarî Belgeleri-I = Neusumerische Rechts – und Verwaltungsurkunden aus Nippur –I* / Haz. M. Çiğ ve H. Kızılyay. – 2. bs. – Ankara : T.T.K., 1993. 76 s. : 116 s. lev. ; 31 cm. – (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 6. Dizi-Sa. 7) ISBN 975-16-0474-5 Tk. B/5100-1.
- YERASIMOS, STEFANOS : *Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri = La fondation de Constantinople et de Sainte Sophie dans les traditions Turques* / Stefanos Yerasimos ; Çev. Şirin Tekeli. – 2. bs. – İstanbul : İletişim Yayınları, 1993. 295 ; 24 cm. – (İletişim Yay. ; 199. İstan-Dizisi ; 10) ISBN 975-470-302-7 A.V/5775.
- YETİŞ, KÂZİM : *Sâmiha Ayverdi : Hayatı ve Eserleri* / Kâzım Yetiş. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. XI, 208 s. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yayınları ; 1461. Türk Büyükleri Dizisi ; 149) ISBN 975-17-1232-7 A.V/5789.

- YILMAZ, NİLAY : *Ayasofya Müzesi'ndeki İkonalar Kataloğu* / Nilay Yılmaz. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 2 c. : rnk. res. ; 28 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1544. Tanıtma Eserleri Dizisi ; 59) ISBN 975-17-1350-1 Tk. B. I/913.
- YUNUS EMRE : *Güldeste* / Haz. Sevgi Gökdemir, Ayvaz Gökdemir. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 238 s. ; 20 cm. – (Kül. Bak. ; 1112. Yayınlar Dai. Başk. Türk Klasikleri ; 3) ISBN 975-17-0563-0 A.V/5797.
- Yünus Emre : Dikt* / Oversetter : Sigrunn Bozkurt. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 66 s. ; 22 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1494. Türk Klasikleri Dizisi ; 25) ISBN 975-17-1337-4 A.V/5962.
- YUSUF HAS HACİB : *Kutadgu Bilig : Kahire Nüshası* / Yusuf Has Hacib. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 392 s. ; 20 cm. – (Kül. Bak. Yay. ; 1341. Klasik Eserler Dizisi ; 15) ISBN 975-17-1226-2 A.V/5950.
- YUSUF HAS HÂCİB : *Kutadgu Bilig II : Çeviri* / Yusuf Has Hâcib ; Reşit Rahmeti Arat. – 5. bs. – Ankara : T.T.K., 1991. 477 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 2. Dizi-Sa. 20) ISBN 975-16-0027-8 A.II/4044.
- YUSUF HAS HACİB : *Kutadgu Bilig. I : Metin* / Yusuf Has Hacib ; Reşit Rahmeti Arat. – 3. bs. – Ankara : T.D.K., 1991. 656 s. ; 24 cm. – (AKDTYK. Türk Dil Kurumu Yay. ; 458) ISBN 975-16-0397-8 A.I/7689.
- YUVALI, ABDÜLKADIR : *Bahaeddin Ögel / Abdülkadir Yuvalı*. – Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 290 s. ; 22 cm. - (Kül. Bak. Yay. ; 1458. Türk Büyükleri Dizisi ; 150) ISBN 975-17-1229-7 A. V/5943
- YÜCEL , YAŞAR : *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar : 13-15. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu Tarihi : Çoban-ogulları Beyliği, Candan-ogulları Beyliği. I* / Yaşar Yücel. - 2. bs. - Ankara : T.T.K., 1988. 224 s. ; 24 cm. - (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 74) ISBN 975-16-0080-4 Tk. ISBN 975-16-0085-5 A.IV/5154.
- YÜCEL , YAŞAR : *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl / Yaşar Yücel*. - Göz. geç. 2. bs. - Ankara : T.T.K., 1991. 129 s. : 23 miny. : 1 hrt. ; 24 cm. - (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 24. dizi-Sa. 1) ISBN 975-16-0391-9 A.V/1339.
- YÜKSEL, İ. AYDIN : *Bolu Yıldırım Beyazid Kulliyesi : Hamamlar ve İmaret Camii / İ. Aydın Yüksel*. - Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 94 s. : res. ; 20 cm. – (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1460. Yay. Dai. Bşk. Tanıtma Eserleri Dizisi ; 53) ISBN 975-1231-9 A. V/5794.
- YÜKSEL, İ. AYDIN : *Ekrem Hakkı Ayverdi / İ. Aydın Yüksel*. - Ankara : Kültür Bakanlığı, 1993. 56 s. ; 20 cm. - (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1492. Türk Büyükleri Dizisi ; 152) ISBN 975-17 - 1308 - 0 A. V/5952
- ZDRAVKOVSKI, JANE : *Atatürk Prorok / Jane Zdravkovski*. - Skopje : Matija Makedanska, 1993. 343 s. ; 20 cm. A. V/5891.

B. DERGİLER

- ABD Haberleri 12 (1993).
Acta Antiqua XXXIV 1-4 (1993).
Acta Archaeologica XLV 1-4 (1993).
Acta Ethnographica Hungarica XXXVII, 1-4 (1991/92).
Acta Historica XXXV, 1-4 (1989).
Acta Musei Moraviae LXXVI 1-2 (1991) LXXVII 1-2 (1992).
Acta Poloniae Historica LXVII (1993).
Akkadica 84-85 (1993), 86 (1994).
American Journal of Archaeology XCVII,4 (1993). XCVIII, 1 (1994)
 T. EFE : *Early Bronze Age III Pottery from Bahçehisar* : ... s. 5,
 D.J. PULLEN : *A Lead Seal from Tsangiza Ancient Nemea, and Early Bronze
 Age Aegean Sealing Systems*. s. 35.
Amme İdaresi Dergisi XXVI, 4 (1993), XXVII, 1 (1994).
Anatolian Studies XLIII (1993).
Anatolica XIX (1993).
Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi 28, 1-2 (1993).
Anayasa Yargısı 10 (1993).
Anayurttan Atayurda Türk Dünyası I, 4 (1993).
A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 48, 1-4 (1993).
Annales (ESC) XLVIII, 5-6 (1993). XLIX, 1 (1994) (Histoire, Sciences,
 Sociales).
Annales (Universitatis Mariae Curie-Sklodowska) XLVIII (1993).
Annali XIV (1992).
Annali LII, 3-4 (1992).
Annali della Scuola Normale XXII, 3-4 (1992), XXIII, 1 (1993).
Annals of Japan Association for Middle East Studies 6 (1991), 7 (1992), 8
 (1993).
The Annual of the British School at Athens 88 (1993).
Anthropology Today IX, 6 (1993), X, 1-2 (1994).
The Antiquaries Journal LXXI (1991).
Anuarul XXIX (1992).
 N. BELDICEANU-NADEJDE : *Ştiri Otomane Privind Moldova
 Pondunareanna (1486-1520)*s. 85.

- ANZEIGER 129 (1992) : H. ENGELMANN - A.B. ÜNER : *Inschriften aus dem Museum von Karaman s. 1-24.*
- Archaeological Report for 1992-1993, 39 (1993).
- Arkhaiologike Ephemeris 131 (1992).
- Archäologische Bibliographie 1993 (1994).
- Archaeologische Mitteilungen Aus Iran 25 (1992).
- Archäologischer Anzeiger 3-4 (1993), 1 (1994)
4. P. NEVE : *Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 1992 s. 621.*
- Archiv Orientalni LXI, 3 (1993).
- Arctos XXVII (1993).
- Ars Decorativa 12 (1992).
- Ars Orientalis XXIII (1993) (A Special Issue on Pre-Modern Islamic Palaces) XXII (1992).
- Asian and African Studies II, 2 (1993).
- X. CELNAROVA : *The Interliterary Community of Turkic Nations Within the Context of the European Culture s. 134.*
- Association Internationale, d'Etudes du Sud-Est Europeen BULLETIN XIX-XXIII, 1-2 (1993).
- Ata Dergisi (Selçuklu Üni.) 5 (1993).
- Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi IX, 27 (1993).
- Atatürk Yolu III, 11 (1993).
- Athenaeum LXXXI, 2 (1993). LXXXII, 1 (1994).
- Atiqot XXII (1993).
- Ausgewählte Neuere Literatur XXIV, 3-4 (1993).
- Avrasya Dosyası 1-10 (1994).
- Avrasya Etüdleri (TİKA) 1 (1994).
- Aydın Tarihi 7-10 (1993).
- Balkanica X, 3-4 (1993).
- Berytus XL (1992) Index Vol. I-XXXIX (1934-1991).
- Biblica LXXIV, 4 (1993), LXXV, 1 (1994).
- Biblical Archaeologist LVI, 3-4 (1993).
- Bibliotheca Orientalis L, 1-6 (1993), LI, 1-2 (1994).
- Bildung und Wissenschaft (Education and Science) 3-12 (1993), 1, (1994).
- The Bodleian Library Record XIV, 5 (1993). XIV, 6 (1994).
- Bolletín di Archeologia 10 (1991).
- The British School at Athens 1992-1993 (1993).
- Bulletin 63 (1992).
- Bulletin de Correspondance CXVII, 2 (1993).

- Bulletin D'Etudes Orientales XLV (1993).
 Bulletin D'Information 19 (1993).
 Bulletin of the American Schools of Oriental Research 290-292 (1993).
 Bulletin of the Faculty of Literature Osaka City University 45, 7 (1993).
 Bulletin of the National Museum of Ethnology XVIII, 2-3 (1993).
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies LVI, 3 (1993). LVII, 1 (1994).
 Bulletin Signaletique Art et Archeologie XLVII, 3 (1993), Prehistoire et Protohistoire XLVII, 3 (1993).
 Bulletins et Memoires de la Societe D'Antropologie IV, 1-4 (1992).
 Byzantinische Zeitschrift LXXXIV-LXXXV, 2 (1991-1992).
 Byzantion LXIII (1993), LXIV (1994).
 Cahiers de Civilisation Médiévale XXXVI, 3-4 (1993) XXXVI Bibliographie (1993).
 Cultura Antiqua XLV, 9-12 (1993).
 Çağdaş Yerel Yönetimler II, 6 (1993). III, 1-2 (1994).
 Dacia XXXVI (1992).
 Danıştay Dergisi 87 (1993).
 Il Datini 13 (1994), VII, 13 (1994).
 Deltio (Kenrou Mikrasiatikon Spoudon) IX (1992).
 Deutschland 2 (1994).
 Devlet Su İşleri Bülteni 385-388 (1993).
 Dialogue 1 (1994),
 Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi 1 (1993), 2 (1994).
 Dumbarton Oaks Papers 47 (1993).
 East European Quarterly XXVII, 4 (1993) XXVIII, 1 (1994).
 EC News 19-21 (1993), 1-6 (1994).
 Ekonomide Ankara 52-53 (1993), 54 (1994).
 Emel 198-199 (1993), 200-201 (1994).
 The Encyclopaedia of Islam VIII, 137-138 (1994).
 Encyclopedie de L'Islam VIII, 135-136 (1993).
 Enformasyon Bülteni 6 (1993), 1 (1994).
 Epigraphica Anatolica XXI (1993).
 Ethnology XXXII, 4 (1993), XXXIII, 1 (1994).
 Excavations and Surveys in Israel 11 (1993).
 The Florida Anthropologist XLVI, 4 (1993), XLVII, 1 (1994).
 Forn Vännem 88 (1993).
 Geneva XLI (1993).

- Germania LXXI, 2 (1993), LXXII, Sachkatalog (1994).
 Godišen Zbornik 17-18 (43-44) (1990-1991), 19 (45) (1992).
 Güneyde Kültür V, 55-58 (1993) 47.-58. sayıların yazar ve yazıları indeksi).
 VI, 58-62 (1994).
 Harvard Journal of Asiatic Studies LIII, 2 (1993).
 Hebrew Union College Annual LXIII (1992).
 Hesperia LXII, 3-4 (1993), LXIII, 1 (1994).
 Historical Abstracts XLIV, A (Madem History Abstracts) XLIV, B Twenhieth
 Century Abstracts (1993).
 Historical Research LXVI, 161 (1993), LXVII, 162 (1994).
 L'Homme XXXIV, 1-2 (1994).
 Ilgi 75 (1993), 76-77 (1994).
 Institute for the History of Arabic Science Newsletter 62 (1994).
 International Journal of Anthropology VIII, 2-4 (1993).
 Iranian Studies 3 (1992).
 Der İslam LXX, 1 (1993).
 Islamic Studies XXXII, 1-3 (1993).
 Israel Exploration Journal XLIII, 1-4 (1993).
 Istanbul Mitteilungen 43 (1993).
 Istorie Veche şı Arheologie XLIV, 1-4 (1994).
 Jaarbericht 32 (1991-1992).
 Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 108 (1993).
 Jahrbücher für Geschichte Ost Europas XLI, 1-4 (1993).
 Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 62
 (1993) 62 (Beiblatt) (1993)
 62 (Beiblatt) : H. ENGELMANN : *Celsusbibliothek und Auditorium in
 Ephesos*.
 The Jerusalem Post 1724-1730 (1993).
 Journal Asiatique CCLXXXI, 3-4 (1993).
 Journal of Archaeological Science XX, 5,6 (1993), XXI, 1 (1994).
 The Journal of Hellenic Studies CXIII (1993).
 Journal of Islamic Studies V, 1 (1994).
 Journal of Near Eastern Studies LIII, 1-2 (1994).
 Journal of Palestine Studies XIII, 1 (1993), XIII, 2 (1994).
 Journal of the American Oriental Society 113, 3-4 (1993).
 113,4 ; C.R. BARTON : *Hittite zinnituwarni-, zig and Related Matters s. 551*.
 Journal of the Economic and Social History of the Orient XXXV, 1-4 (1992),
 XXXVI, 1-4 (1993), XXXVII, 1 (1994).

- Journal of the History of Biology XXVI, 3 (1993), XXVII, 1 (1994).
 Journal of the Royal Asiatic Society III, 3 (1993), IV, 1 (1994).
 Journal of Turkology I, 1 (1993).
 Keesing's Record of World Events XXXIX, 10-12 (1993) XXXIX, Index (1993) XL, 1-3 (1994) – XL Annual Refence Supplement (1994).
 Kemalist Ülkü 302 (1993)
 N. ÇAĞATAY: *Barışsever ve Özgürlükçü Atatürk* 2. s. 8
 A. AKMAN: *Atatürkten Esintiler (V)* 3 s. 10.
 Z. LİVANELİ: *Atatürk'ün karıştığı Bir Yolsuzluk Hikayesi* s. 12
 S.H. ŞEHİDOĞLU: *Osmanlı ve Türk I* s. 25.
 M. YILDIZ: *Atatürkçü Gençlik Üzerine* 2 s. 30.
 Kıbrıs (Northern Cyprus Monthly) 49-50 (1993), 51-53 (1994).
 Kirsche im Ostern 36 (1993).
 Kırım 6 (1994).
 Kıryat Sefer 64, 1 (1992-1993).
 Kultur - Chronik 6 (1993), 1-2 (1994).
 Kuzey Kıbrıs (ENF) I. Özel Sayı (1993), 9 (1993), 10-12 (1994).
 Levant XXVI (1994).
 D. PRINGLE - A. PETERSEN: *"a Castle of the Crusader and Ottoman Periods in Galilee* s. 135.
 Ljetopis Hrvatske Akademije 97, 1993 (1994).
 Macedonian Review XVI, 4 (1993), XVII, 1 (1994).
 Madrider Mitteilungen XXXIV (1993), XXXIV, Zugangsverzeichnis (1993).
 Man XXVIII, 4 (1993), XXIX, 1 (1994).
 Medelhavsmuseet 28 (1993).
 Memoirs of the American Academy in Rome XXXVIII (1993).
 The Metropolitan Museum of Art Bulletin LI 2. 1992-1993 A Selection
 The Metropolitan Meseum of Art (Annual Report for the Year (1992-93)
 The Metropolitan Mesuem of Art/The Changing Image.
 The Middle East Journal XLVIII (1994).
 Milliyet Sanat 325-326 (1993), 327-357 (1994).
 Mimarlık 255 (1993), 256-257 (1994).
 Mimarlık Haberler 37-39 (1994).
 Mimesis 5 (1994).
 Mitteilungen Bulletino 100 (1993).
 Mitteilungen der Deutschen Orient - Gesellschaft zu Berlin 123 (1991).
 Mitteilungen (des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung) 107 (1992).

- Mitteilungen (Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes) 114 (1993), 115-116 (1994).
- Muslim Education Quarterly X, 3-4 (1993). XI, 1 (1993).
- Nato Dergisi 1 (1993).
- Neuerwerbungen Vorderer Orient 9-12 (1993), 1-4 (1994).
- New Cyprus VII, 11 (1993).
- Newsletter 6 (1993).
- Nüfusbilim Dergisi 15 (1993).
- Orient XXXIV, 1-3 (1993).
- Orientalia LXII, 3-4 (1993), LXIII, 1 (1994).
- Orientalia Suecana XLI-XLII (1992-1993).
- Oriente Moderno LXXII, 1-6 (1992)
- A. BAGNAIA : *Note Sui Movimenti Comunisti in Turchia Negli Anni 1919-22 s. 1-10.*
- Origini XVI (1992).
- OTAM 4 (1993).
- Österreichische Osthefte XXXV, 4 (1993), XXXVI, 1 (1994).
- Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XLVII, 4 (1993). XLVIII, 1 (1994).
- Özvatın 109-110 (1993).
- Praehistorische Zeitschrift LXVIII, 1 (1993).
- Proceedings of the British Academy 82 (1992).
- Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland 122 (1992).
- The Quarterly Index Islamicus XVII, 3-4 (1993).
- Quarterly Journal of the Pakistan Historical Society XLI, IV (1993). XLII, 1 (1994).
- Quarterly West 37 (1993).
- Sachsen - Anhalt 1987-1988 (1990) 1991-1992 (1993)
- Speculum LXVIII, 4 (1993).
- Rassegna Storica Del Risorgimento LXXX, 4 (1993), LXXX, 1 (1994).
- Referativniy Journal Obschestvenni Nauku V. Rossuu 3-6 (1992), 1-2 (1993).
- Report of the Reportment of Antiquities Cyprus 1992 (1992).
- Review XVI, 3-4 (1993)
- XVI. 4 : R. KASABA, *İzmir s. 387.*
- A.A. TURGAY : *Trabzon s. 435.*
- Ç. KEYDER : *Port-Cities in the Ottoman Empire : s. 519.*
- Revista Arhivelor 1-2 (1991).
- Revue Roumaine d'Etudes Internationales XXVII, 1-2 (1993).

- Rivista Degli Studi Orientali LXVI, 3-4 (1992).
 Rocznik Orientalistyczny XLVIII, 1 (1993).
 Ö. NUTKU : The "Nahil" : A Symbol of Fertility in Ottoman Festivities s. 129.
 Saeculum XLIV, 1-4 (1993).
 Scripta Minora (1992-1993).
 Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi II, 2 (1989).
 Silahlı Kuvvetler Dergisi 339-340 (1994).
 Societe d'Histoire et D'Archeologie de Geneve 22 (1992).
 Stratejik Etüdler Bülteni 88 (1993).
 Studi Classici E Orientali XLI (1991), XLII (1992).
 Studia Islamica LXXVIII (1993), LXXIX-(1994).
 R.C. JENNINGS : *Divorce in the Otoman Sharia Court of Cyprus 1580-1640 s. 155* .
 Studia Orientalia 71 - 72 (1993).
 Studies in Bibliography and Booklore XVIII (1993).
 Suomen Museo 100 (1993).
 Südost-Forschungen 52 (1993).
 Südosteuropa Mitteilungen XXXIII, 3 (1993),
 F. ŞEN : Die Türkei als Ordnungsmacht s. 525.
 V. NIENHAUS : Deutsch - Türkische Wirtschaftsbeziehungen : ... s. 264
 XXXIII, 4 (1993).
 B. YILMAZ : Die Wirtschaftliche Entwicklung der Türkei von 1923 bis
 1980 s. 350. XXXIV- 1 (1994).
 Szozadok 127, 5-6 (1993), 128, 1-2 (1994).
 Tarbız, LXI, 2-4 (1992), LXII, 1 (1993).
 Tebliğler Dergisi LVI, 2393-2397 (1993), LVI. cildin fihristi 2373-2397
 (1993), LVI, 2398-2406 (1994).
 Toyo Bunko Nenpo 4 (1993).
 The Toyo Gakuho LXXV, 1-2 (1993).
 The Toyoshi - Kenkyu LII, 2-4 (1993).
 Történelmi Szemle XXXIV, 3-4 (1992).
 Türk Dili 504 1993), 505-509 (1994).
 Türk Kütüphaneciliği VII, 3-4 (1993).
 Turcica XXV (1993).
 Turkish Neurosurgery 3-4 (1993).
 Turkologischer Anzeiger TA 18 (1992).
 Turkuaz 1-3 (1993), 4-7 (1994).
 Vestnik Drevney Istorii 1-4 (1993), 1 (1994).
 Vizantiyskiy Vremennik 54 (1993).

- Vjesnik Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti 1-3 (1993).
Wasmuth 93/94 (1994).
Die Welt des Orients XXIII (1992).
Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 82 (1992). 83 (1993).
The Yale Review LXXXII, 1-2 (1994).
Yapı 145 (1993), 146-151 (1994).
Yeni Düşünce 630 (1993), 631-650 (1994).
Yeni Forum 295 (1993), 296-301 (1994).
Yeni Hafta 71-74 (1993), 75-98 (1994).
Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Fen Bilimleri Dergisi 4 (1993).
Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 143, 2 (1993).
Zeitschrift für Assyriologie LXXXII, 1-2 (1992). LXXXIII, 1 (1993).
Zeitschrift für Balkanologie XXIX, 1-2 (1993).
Zeitschrift für Kulturaustausch XLIII, 3-4 (1993).
Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 100-101 (1994).
Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte L, 3-4 (1993).
Zion LVIII- 2-4 (1993).

TÜRK TARİH KURUMU BAŞKANLIĞI
1995 YILI ÖDÜL DALLARI JÜRİLERİ

A) ESKİÇAĞ TARİHİ:

- 1- Prof.Dr. Nimet ÖZGÜÇ (Başkan)
- 2- Prof.Dr. Baki ÖÇÜN (Üye)
- 3- Prof.Dr. Semavi EYİCE (Üye)

Yedek Üyeler

- 1- Ord.Prof.Dr. Sedat ALP
- 2- Prof.Dr. Ömer ÇAPAR
- 3- Prof.Dr. Taner TARHAN

B) GENEL TÜRK TARİHİ:

- 1- Prof.Dr. Faruk SÜMER (Başkan)
- 2- Prof.Dr. Tuncer BAYKARA (Üye)
- 3- Prof.Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU (Üye)

Yedek Üyeler

- 1- Prof.Dr. Mehmet SARAY
- 2- Prof.Dr. Fahrettin KIRZIOĞLU
- 3- Prof.Dr. Neşet ÇAĞATAY

C) ORTAÇAĞ TARİHİ:

- 1- Prof.Dr. Erdoğan MERÇİL (Başkan)
- 2- Prof.Dr. K.Yaşar KOPRAMAN (Üye)
- 3- Prof.Dr. İsmail AKA (Üye)

Yedek Üyeler

- 1- Prof.Dr. Ali SEVİM
- 2- Prof.Dr. Işın DEMİRKENT
- 3- Prof.Dr. Coşkun ALPTEKİN

D) YENİÇAĞ TARİHİ:

- 1- Prof.Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ (Başkan)
- 2- Prof.Dr. A.Yaşar OCAK (Üye)
- 3- Prof.Dr. Özer ERGENÇ (Üye)

Yedek Üyeler

- 1- Prof.Dr. Mücteba İLGÜREL
- 2- Prof.Dr. Refet YINANÇ
- 3- Prof.Dr. Yavuz ERCAN

E) YAKINÇAĞ TARİHİ:

- 1- Prof.Dr. Ercüment KURAN (Başkan)
- 2- Prof.Dr. Bayram KODAMAN (Üye)
- 3- Prof.Dr. İlber ORTAYLI (Üye)

Yedek Üyeler

- 1- Prof.Dr. Abdulhaluk ÇAY
- 2- Prof.Dr. Mücteba İLGÜREL
- 3- Büyükelçi Bilâl ŞİMŞİR

Propriétaire et rédacteur en chef :
 Au nom de la Société d'Histoire Turque
 PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
KURHAN, YRD. DOĞ. DR. MÜRÜVVET: Ptah, le dieu de l'ancien royaume, égyptien (en turc, avec 4 illustrations)	265
MEMİŞ, PROF. DR. EKREM: Le Rôle des Reines dans le Palais hittite (en turc) ..	279
BAYRAM, SADI: Akhisme et un arbre généalogique akhide (en turc, avec 19 illustrations, 2 documents)	295
—————: An "Akhi" Genealogical Tree (en anglais)	311
SARIYILDIZ, DR. GÜLDEN: Création de l'Assemblée de Quarantaine et ses Activités (en turc)	329
SONYEL, DR. SALÂHI R.: Les Relations turco-arméniennes pendant la Première Guerre Mondiale et la Propagande anglaise (en turc)	377
—————: Turco-Armenian Relations And British Propaganda During The First World War (en anglais)	381
ARI, DR. KEMAL: Le Martyre du Lieutenant Mehmed Nazif Effendi à Djonkbayırı et une Lettre de Mustapha Kemal (Atatürk) relative (en turc, avec 1 document, 1 illustrations)	451
SHAW, STANFORD J.: New Research Opportunities in the Ottoman Archives of Istanbul (en anglais)	461
 Comptes Rendus :	
ÖZFIRAT, AYNUR: Guy Bunnes: <i>Tell Ahmar</i> (en turc)	469
YAZICI, NESİMİ: Abdullah Ceyhan: <i>Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque de la Diyanet İşleri Başkanlığı (Présidence des Affaires religieuses)</i> (en turc)	473
Les livres et revues arrivés à notre bibliothèque dans la I ^{ere} moitié de l'année 1994	475

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LVIII

No. 222

Août 1994

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 4